

А. Г. ПЕТРОВ

ПО ІНДІЇ

А. Г. ПЕТРОВ

П О І Н Д І Ї

ПОДРОЖНІ НАРИСИ

Д И Т В И Д А В

ХАРКІВ

1935

ОДЕСА

Редактор В. Синенко
Літредактор Л. Александрова
Обкладинка Л. Сидорова
Технічний керівник Я. Ольман
Коректор Д. Біліч

Л

АМ

Бібліографічний опис цього видання вміщено
в „Літопису Українського Друку“, „Карт-
ковому репертуарі“ та інших покажчиках
Української Книжкової Палати

Одобріт № 1267. Уповнов. Головліту № 2541.
Замовл. № 594. Тир. 10000. 14,5 друк. арк. +¹/₂
вліпок, 13¹/₂ авт. арк. Папір 62 x 94¹/₁₀. Черг.
вид. № 135. Здано до складання 8-VII-35 р.
Підписано до друку 2-X-35 р.

Друкарня ім. Леніна, Одеса, Пушкінська, 18.

ВІД АВТОРА

Я подорожував по Індії понад чверть століття тому — у 1907-8 р. р. Коли я перегортаю свій поживклий щоденник, мене охоплює сум: так багато цікавих вражень зітерлися, згладилися, зникли без сліду в пам'яті. Ось перед моїми очима коротенький запис: „21/XII 1907 р. Антилоп'яча долина. Напад пораненого леопарда на (далі нерозбірно)“. Марно я напружую пам'ять. Ні! Я абсолютно не можу пригадати ні антилоп'ячої долини, ні нападу леопарда. Шкода і прикро! В той саме час я так ясно уявляю собі окремі картини й епізоди моєї індійської подорожі, неначе я їх переживав оце нещодавно. В них повно тисяч подробиць, про які нічого немає в щоденнику. Виходить, що безнадійно втрачена лише частина спогадів, та до того ще, мені здається, найменш цінна.

Чому всетаки видаються ці „подорожні нариси“, що стосуються такого давнього часу? Адже протягом останньої чверті століття в Індії відбулися величезні зміни. Звичайно, індійським народам живеться інакше, ніж на початку нинішнього століття. В зв'язку з зростанням промисловості і надзвичайним зубожінням сільського населення в Індії дуже загострилися класові суперечності. Революційні настрої захопили широкі маси трудящих, що гинуть під гнітом експлуататорів — іноземних і власних. Грізний голос індійського пролетаріату дедалі частіш викликає переполох у таборі ворогів, а ідеї марксизму-ленінізму глибоко вкорінилися у свідомість провідної частини робітників.

Так, багато що змінилося. А чи все ж? І тепер, так само, як раніш, у ясному спокої здіймаються до неба снігові вершини Гімалаїв, блищать в ущелинах ріки, з шумом розбиваються на пил величні водопади. Як і десятки років тому, в непрохідних хашах блукають тигри, леопарди, дикі буйволи, а на піщаних відмілинах гріються крокодили. Ще й тепер по низовинних берегах Ганга маячать юрми пілігримів, що пробираються до „святих“ місць; на розі вулиць свищують дудки заклинателів змій; в урочистих пролесіях

ходять, прикрашені слони; зігнувшись над стародавнім плугом, працює під сліпучим промінням сонця індійський селянин.

З цього погляду, мої нариси, може, будуть корисні читачам, мало обізнаним з Індією. Вважаю за потрібне застерегти, що при описі становища індійських робітників і селян я користувався новою літературою, бо вважаю, що в такому важливому питанні обмежуватися застарілими даними — неможливо.

1/III — 1935 р.

РОЗДІЛ I

Переїзд через Манаарську протоку. Декан з вікна вагона. Пустиняне плато і річні оази. Тропічні рослини. Мавпи, олені, дикий павич. Індійський слон. Залізничні порядки. Ночівля на станції Арконам. Фотографії диких тварин.

Рівно о шостій годині вечора великий англійський пароплав „Леді Гордон“ вийшов з гавані м. Коломбо¹, і, завернувши на північ, попрямував до берегів Індії.

Я стояв на палубі і дивився на острів, що віддалявся від нас. Його низькі береги начебто поринали в море. Ось уже зникла біла смужка прибою. Гори оповилися вечірнім маривом; я ледве розпізнавав гірський хребет Петроталагалли й гострошпичасту вершину Адамова Піка, з якої так нещодавно я милувався панорамою Цейлона.

Манаарська протока зустріла нас привітно. Рожевозелені хвилі тихо хлюпалися об борт пароплава й розбивалися гвинтами на піну, яка вилискувала всіма барвами радуги. Спід носа судна весь час вилітали зграйки летючих риб, а на хвилях прозорими пухирями гойдалися медузи.

Пароплав був набитий пасажирами. Каюти першого класу були зайняті самими „білими“; майже всі вони були англійці. Вони поводитися вільно, голосно реготали й перегукувалися через палубу. Мені здавалося, що, принаймні, половина з них були знайомі між собою. Ця частина пароплавного населення складалася з службовців різних індійських установ, великих купців і плантаторів, що поверталися до Індії — хто з цейлонських курортів, хто з ділової подорожі в Коломбо.

¹ Головне місто острова Цейлона.

В каютах другого класу були „метиси“¹ і бідніші європейці, а на нижній палубі індійські „кулі“, тобто робітники. Їх вантажили на пароплав, як худобу, ні трішки не дбаючи, чи буде їм зручно. Чоловіки, жінки й діти займали кожен куточок палуби. Куди вони їхали? Чого? На батьківщину! Так, на батьківщину, після того, як вони пропрацювали кілька років на чайних, кокосових та інших плантаціях, одержуючи по 25 — 35 центів² на день на своїх харчах, в умовах жахливої експлуатації і колоніальної сваволі. Їх погнали з Індії безпросвітні злидні. Ці ж злидні чекали на них і після повороту в рідні селища на берегах Годавері і Крішні, де їх місця були давно зайняті такими ж голодними земляками.

Звечоріло. Людські голоси замовкли. Тільки з надрів пароплава долітав одноманітний стукіт машин та хлюпали хвилі, освітлені вогнями ілюмінаторів.

— Чи далеко їдете, сер? — спитав мене сусід, немолодий англієць з підстриженими вусами.— О, далеко! — промовив він, коли я коротенько розповів йому про свій маршрут.— А я завіз до Англії сім'ю і повертаюся в Калькутту. Ця проклятуша служба в Індії руйнує сім'ю.

— Чому так? — здивувався я.

— Дітей треба виховувати в рідному оточенні, адже не віддавати їх до індуської школи!

— Невже ці школи такі погані?

Мій сусід з подивом глянув мене.

— А хіба ви посадили б своїх дітей поруч темношкірих? — тут вже він мене спитав.— В мене, хвала богові, є досить коштів, щоб позбавити їх такого товариства. Але років п'ять, а, може, й більше, доведеться прожити нарізно. В цьому трагедія тутешнього життя, хоч і чудові матеріальні умови.

Ви мрієте виїхати з Індії?

— Ну, звичайно, як і всі європейці. Препоганий клімат, препоганий, некультурний, завжди чимсь невдоволений

¹ Так зуться люди, що походять від мішаних шлюбів тубільців та європейців.

² 1 цент — приблизно 2 коп. довоєнного курсу.

народ, страшні епідемії... В Індії можна збити копійку, це правда, але жити тут... дякую красенько!

Вранці пароплав прибув до Тутікоріна, невеличкого міста на південному березі Індії. На палубу линув натовп носильників-тамілів¹, напівголих, з виголеними спереду головами й різнокольоровими значками на лобі — символами релігійних сект. Вони з незвичайною спритністю підкидали собі на плечі й на голови чемодани і бігцем переносили їх на пристань.

Митниця. Побіжний огляд речей.

— У вас є зброя? — спитав мене чиновник, дуже подібний до діккенсівського м-ра Пікквіка.

— Є, — відказав я й подав чиновникові „дозвіл“.

Індійський м-р Пікквік кілька разів прочитав папірець і почувався за вухом.

— Гвинтівка, дробовик і револьвер, — промурмотів він. — Хм... — він кинув на рахівницях і сказав суму мита.

Нарешті з усіма формальностями покінчили. Носії підхопили мої речі й понесли на вокзал.

— Чи не взяв би мене, саїб (пан) за „боя“ (слугу)? — спитав дорогою один з носильників. — Я багато їздив по Індії й розмовляю трьома індійськими мовами.

— Мені не потрібний слуга, — відповів я.

Поїзд уже стояв на станції. Пасажири, з допомогою носильників мостилися у вагони. Біля станційних дверей я наскочив на свого сусіда з пароплава. Він за щось розсердився на свого носильника і гатив його палицею по спині. Носильник пустив чемодан з рук і, спіткнувшись, простягся на пероні.

— Чорна скотино! Негіднику! крикнув джентльмен і вдарив носильника ногою в бік.

Навколо метушилися пасажери, серед них — жінки, діти, але ніхто не звернув уваги на цю дику сцену. Били „чорного“; значить, він вартий того — нехай вдруге буде уважніший!

Спальні місця влаштовані не впоперек, а вздовж вагона, на два поверхи. Верхні відкидаються вдень до стіни, а нижні

¹ Тамілами звуться жителі південної Індії.

перетворюються на зручні канапи. Два вентилятори тихенько хвилюють повітря. Дерев'яні жалюзі прикривають залиті сонцем вікна, удвоє ширші, ніж у російських вагонах. В кінці вагона, за перегородкою влаштоване місце для слуг; воно не більше метра завширшки. На довгій лаві, притулившись один до одного, сидять „бої“ панів, що ідуть у вагоні. Їх викликають електричним дзвоником. В Індії не годиться подорожувати без слуг, може тому, що платять їм страшенно дешево: за 10—15 карбованців на місяць у кожному місці і на кожній великій залізничній станції можна найняти досвідченого „боя“.

Після третього дзвінка поїзд рушив. Я сів біля відкритого вікна й схвилювано дивився на пролітаючі краєвиди. Ось, нарешті, я їхав по Індії, цій уславленій країні джунглів, лютих тигрів, слонів, отруйних змій, факірів та інших „див“, якими надміру сповнені дитячі й юнацькі книжки. Як і багато інших, я звик уявляти собі Індію крізь фантастичні окуляри, що малювали самі лише ефектні фантастичні картини. Ці дитячі вражіння були такі живучі, що, дивлячись у вікно, я підсвідомо сподівався з хвилини на хвилину побачити якунебудь дивовижну процесію слонів, прикрашених у пурпур і золото, або парадний виїзд на полювання раджі (індуського князя). Та де там! Замість цих, захоплюючих уяву, картин, я бачив аж до обрію спалену сонцем червоноувату землю. Жодного дерева, жодного кущика! Вітер ніс дорогою хмари розжареного порошу, що засипав рідких перехожих. Повітря й небо сліпучо блищали. На телеграфних стовпах, пороззявлявши роти, сиділи ворони, такі самі нечепурні, як і наші російські.

„Оце тобі Індія!“ — усміхнувшись, подумав я.

Така у засушливу пору року значна частина Індії, що зветься Деканом. За стародавніх геологічних епох величезні маси магми вилилися на поверхню землі й застигли у вигляді великого плато, з Францією завбільшки. Товщина вибухлих порід, що складають Декан подекуди дорівнює 1000 метрів. З ґрунтів тут найбільше трапляються трапи й латерит (заліzysta глина¹); вивітрюючись, вони перетво-

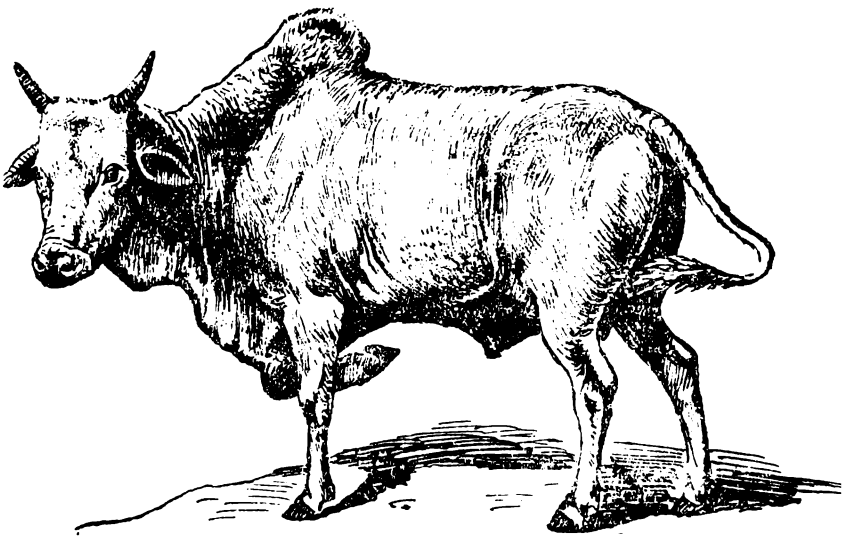
¹ Латерит трапляється і в нас — в районі Батума.

рюються на пил, який всьому Деканові надає червонуватого кольору. Ці ґрунти без штучного зрошення малородючі; починаючи від жовтня-листопада і до травня (коли випадає мало дощів), вони вкриваються розколинами і своїм виглядом нагонять сум на найвеселішу людину.

На півночі Декан відділяється від Гангської долини невисокими горами Віндія й Махедеа та Сатпура. Головне гірське пасмо Декана — Західні Гати — тягнеться з півночі на південь до 11° північної широти і спускається уступами до Аравійської затоки. Це гірське пасмо є прикрасою західного берега Індії й оспіване всіма мандрівниками.

Один з найстародавніших континентів у світі, Декан не має ні дуже високих гір, ні великих долин. Його ріки невеликі й сильно пересихають. 120-мільйонне населення Декана скупчене на берегах моря та в долинах рік — там, де є вода і можливе землеробство. Перенаселеність цієї частини Індії та розбійницька колоніальна політика англійців примушує населення тікати в інші країни, наприклад, на Цейлон, де число індусів щороку зростає.

Поїзд прискорив хід і почав спускатися в долину якоїсь річки. Раптом мертве плато віджило: розкішні темнозелені джунглі розляглися долиною впереміж з рисовими плантаціями й смарагдово-зеленими луками. Замиготіли цейлонські знайомі — кокосові, арекові, масличні пальми, колюча пальма ротанг, гігантські фікуси з коріннями-підпорками, філодендрони, переплутані стеблами ліан, на яких, мов на трапеціях, розгойдувалися бородаті мавпи вандеру. Зграйки зелених папуг-нерозлучників, щебечучи, перелітали з місця на місце. Від залізничної колії тікало вбік, сполохане поїздом, стадо плямистих оленів (аксисів). То та, то друга з цих приємних тварин набігу високо підскакувала, показуючи нам білий задок. Край кручі, опустивши хвіст, сидів дикий павич. Чудовий птах не ворухнувся й лише повертав голову, прикрашену чепурним чубчиком. Далі пробігли повз нас селища, напівголі індуси, двоколесні гарби, запряжені горбатими зебу або буйволами, фруктові сади з розтріпанними листями бананів і могутніми хлібними деревами, блискача поверхня ріки. Десятки голої дітвори, що хлюпостались у воді, з галасом помчали до поїзду, а слідом за ними

Зебу — найпоширеніша свійська тварина в Індії

кинулися кози. У воді лежали буйволи, і індус марно намагався вигнати їх довгою бамбуковою тростиною; сірі одоробала тільки трусили рогами й мружили очі, коли кінець палиці влучав їх по голові.

Залізничний міст... Долина, поросла бамбуком... Знову селище, і на його вулиці слон, правда, не оздоблений пурпуром і без раджі на спині, але справжній слон з довгими бивнями. Він помалу йшов, вимахуючи хоботом, а над його головою сидів напівголий хлопчина. Величезна тварина корилася легкому лясканню руки й тільки нашорошила вуха, коли поїзд із гуркотом пронісся повз.

Картини були такі чудові, що всі пасажери вистромилися з вікон. Але не минуло й десяти-п'ятнадцяти хвилин, як повз нас знову попливла спалена сонцем червона земля. Зникла вода — зникло й життя.

Поїзд швидко мчав спочатку на північ, потім на північний схід, до Коромандельського берега. У вагоні приємно продувало. Пасажири балакали, або читали останні індійські газети. Мій сусід — молодий виголений джентльмен — зручно уместився в кріслі і, вистромивши ноги у вікно,

переглядав журнали, придбані в залізничному кіоску. Покінчивши з журналом, він викидав його у вікно й брав другий, з яким за кілька хвилин робив те саме.

О 9 годині ранку поїзд став біля досить великої станції. Пасажири кинулися до буфету снідати. Я і собі пішов, але місця за табль-д'отом були зайняті.

— Саїб заздалегідь замовив собі сніданок? — спитав мене індус-служник.

— Ні. А де треба було замовити?

— В Тутікоріні.

„Ось тобі маєш!“ з досадою подумав я, — „доведеться їхати натошак“.

Але я на цьому не програв. Не встиг я повернутись у вагон, як індус простяг мені у вікно посудину, завалену всілякими стравами: холодна риба, яйця, бісквіти, чай, варення різних сортів та фрукти.

— Та я ж не встигну все це з'їсти! — скричав я, подивившись на годинник.

— Нехай саїб не поспішає, — усміхаючись очима, відповів індус: — посуд заберуть на дальшій станції.

Я спокійно поснідав, а на найближчій станції другий індус узяв посуд і запропонував мені другий сніданок, ще багатший за перший. Вдень у вагон увійшов кондуктор і прийняв замовлення на обід. Тут сніданки і обіди замовляються телеграфом, і розпис руху пасажирських поїздів пристосований до звичного для англійців часу їжі: о 9 годині вранці, о 1 год. дня і о 7¹/₂ год. ввечері поїзди обов'язково зупиняються на двадцять хвилин, щоб дати пасажирам-європейцям змогу поїсти. Що і де їдять пасажири-індуси, очевидно, не цікавить адміністрацію залізниці, бо вхід до станційного залу „чорношкірим“ заборонений, а інших підходящих приміщень на станціях, здається, немає.

В Тутікоріні носильник узяв мені квитка до Бомбея, прямого сполучення. Лише в поїзді я довідався, що мені доведеться, в зв'язку з цим, пересісти на станції Арконам у швидкий поїзд, що йде з Мадраса. До Арконама ми прибули надвечір. На моє запитання, коли прибуде мадраський поїзд, мені сказали, що „завтра, о дев'ятій годині ранку“. Яка невдача! Звичайно, я зробив страшенну

помилку, що не заїхав до Мадраса, де я міг би цікаво перебути вечір і переночувати в доброму готелі. Та виправити вже було неможливо.

— Де тут можна переночувати? — спитав я начальника станції.

— На другому поверсі станції є номери для пасажирів, — відповів він.

Мені дали чистенький номер з окремою ванною кімнатою. Над ліжком висіла тюлева запона від москітів, а під стелею електричний вентилятор. На писемному столі я побачив евангеліє, оправлене в червоний саф'ян, і відозву „Армії спасіння“ (реакційної релігійної організації), з якої я довідався, що до моєї душі підбирається діавол і що вона неминуче потрапить до нього, якщо я не вживу потрібних заходів: не буду кротким, „як ягня“, і не поважатиму священників, яких діавол боїться й обминає за кілометр. Відозва кінчалася запрошенням стати „воїном Армії спасіння“ і наvertати до справжньої віри всіляких нехристів.

У двері постукали. Молода індуска, вся в браслетах, обручках, сережках, намистах, мелодійно брязкаючи ними при кожному русі, принесла постіль. Я узяв фотографічний апарат і пішов блукати навколо станції. Все навкруги було нудно й пустинно; від землі пашило жаром. В манюсінському залізничному виселку, вкритому латеритовим пилом лише зрідка показувалися люди.

Незабаром прогулянка надокучила мені і я повернувся на станцію. До мене підійшов якийсь чоловік і ввічливо попросив мене до службового відділу. Відбулася така розмова:

— Дозвольте спитати, сер, куди ви їдете?

— До Бомбея і далі.

— Ви подорожуєте в справі?

— Я — натураліст.

— Чи довго думаете ви перебувати в Індії?

— Скільки схочу. Мене дивують ваші запитання.

— Даруйте мені, сер: я примушений їх поставити. Ви фотографували станцію, а це заборонено.

— Я цього не знав.

Чоловік підвівся на знак того, що розмова скінчена.

„Тут треба матись на обережності“, — подумав я, ідучи до себе в номер.

Вночі десь далеко вили шакали і їм відповідали собаки. По стінах номера шаруділи манюсінькі ящірки, що ловили нічних комах. Кожен раз, як я натискував кнопку електричної лампи, ці чудові тваринки ховалися по кутках, звідки іскорками блищали їх оченята. Під запоною було душно; не прохолоджував навіть вентилятор, що працював безупинно. Я погано спав і встав зараз же, як розвиднілось.

Поїзд прибув рівно о 9 год. ранку. Пасажирів було багато. Більше було чути англійську мову. Я сів на своє місце й скоро розговорився з сусідами.

— Якщо ви хочете бачити справжню тропічну природу, їдьте до Ассаму, — сказав один з них. — Ви можете з Калькутти проїхати залізницею до Говальпара, а далі човном одною з приток Брамапутри. Що там за ліси, які мальовничі гори, ріки й озера! Там ще бродять стада диких слонів, а на деревах чатують на здобич гігантські удави.

— Всюди в Індії природа багата, — сказав другий пасажир. — Є місця в центральній частині Гімалаїв, які не поступаються Ассамові. Але там, як і всюди в джунглях, треба бути дуже обережним, — додав він, поворушивши забинтовану руку.

— Мабуть, ви пережили пригоду, — сказав я.

— З доручення королівського мисливського товариства, я фотографував у природному оточенні диких тварин, — сказав пасажир, не відповідаючи на запитання. — Якщо бажаєте, я покажу вам деякі з моїх знімків.

Він відкрив чемоданчик і добув з нього альбом, оправлений в барвисту японську тканину. В ньому було повно чудових фотографій, зроблених частково при денному світлі, частково — при спалаху магнію. Яких тільки тварин не пощастило відбити на пластинці цьому вмілому мисливцеві! Тут були змії різних порід, алігатори, пантери, дикі свині, мавпи, антилопи, ведмеді, дикі собаки (доле), дикообрази, вовки, папуги, фазани, шуліки, величезні кажани... Усі ці представники індійського тваринного світу були сфотографовані на волі, у джунглях, комишах, серед скель.

Хижак обережно ступав в воду лапами й напружено вдивлявся у зарості

На деяких фотографіях звірі були мов живі. Тигр, що пробирається вночі через струмок, був начебто намальований художником. Хижак обережно ступав у воду лапами й напружено вдивлявся в зарості комишу, очевидно, почувши здобич. Уявляю собі, як він здригнувся, коли з шипінням спалахнуло полум'я магнію! Мабуть, він прожогом кинувся в кущі й довго ще тікав, засліплений небаченим світлом.

На другий знімок потрапили разом два тигри. Вони наздоганяли один одного — самиця попереду, самець ззаду — на галявині, обрамленій деревами. Самець, вишкіривши зуби, перестрибував через канаву. Спалах магнію піймав його в повітрі, з підібганими лапами й витягненим хвостом.

Самиця перескочила через нитку, що вела до апарата, а самець зачепив її, — пояснив пасажир.

Надзвичайним був знімок величезного удава, який щойно

схопив мавпу. Страхіття обвинулося навколо гіляк низькорослого дерева й міцно тримало в обіймах мартишку, жалюгідне, маленьке створіння, яке з переляку роззявило рота і начебто з благанням підняло вгору передні лапки.

Удав широко роззявив пащу біля самої голови жертви й торкався її язиком. Знімок був зроблений при ясному сонячному світлі.

— Я довгий час стежив за цим удавом, — промовив пасажир. — Він жив на березі річки, але довго тримався в кущах і траві, бо був ситий. Нарешті він виповз на полювання до струмка, де часто шмигляли дрібні тварини. Я випадково побачив його на дереві й засів у кущі. Мене страшенно покусали москіти, але я просидів цілий день поки не дочекався цієї драматичної сцени.

— Бідолашна мартишка! — промовила одна з пасажирок, розглядаючи фотографію.

— Вона не пропала. Після знімка я застрелив удава. Ось гляньте, — і пасажир перегорнув сторінку альбома. Під деревом кільцями звивався смертельно поранений удав.

— Він крутився, бив хвостом з такою силою, що потрощив кущі навкруги, — сказав пасажир. — Він був $6\frac{1}{2}$ метрів завдовжки, на $\frac{1}{4}$ метра більше, ніж відомий екземпляр у лондонському музеї.

— Як вам пощастило сфотографувати диких слонів? — спитав мій сусід.

— Із засідки. Це зовсім не важко: треба тільки знати звички тварин і добре сховатися з завітряного боку.

Потрібна була велика упертість, сполучена з любов'ю до природи, щоб сфотографувати в хащах подібні сценки, як, наприклад, гру молодих леопардів, бій біля гнізда чаплі з шулікою, переправу мавп по ліанах через бурхливу ріку, напад диких собак на антилопу, купання ведмежати і т. д., і т. д.

— А як ви покалічили собі руку? — спитав я.

— О, це довга історія, — відповів пасажир.

— Розкажіть! — причепилися ми всі до нього.

РОЗДІЛ II

Оповідання пасажира: полювання з читою на антилоп; укуси змії; на волосинку від смерті; полювання на тигра; рев буйволів на болоті; переслідування буйволами тигра; — „стріляйте, саїб!“ загибель тигра; на рогах у буйволів.

— Я полював і фотографував на передгір'ях Центральних Гімалаїв, — почав розповідати пасажир. — В цій частині хребта часто трапляються „дун“, тобто великі долини, багаті на воду й рослинність. По боках „дун“, на схилах гір ростуть незаймані ліси, подекуди розчищені під плантації. Я не бачив ніде в інших місцях таких величезних текових і салових дерев, таких чудових бомбаксів і терміналій. Вони утворюють непрохідні хащі і, мов шатри, затримують проміння сонця.

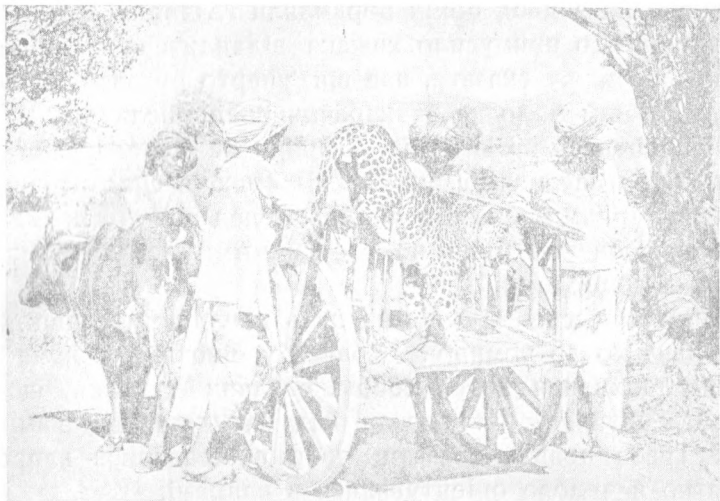
Якось я екскурсував по одній з „дун“. На березі ріки я побачив віз, запряжений парою горбатих бичків. На возі прикута ланцюгом до передка, сиділа велика чита¹, а поряд стояли індуси.

— Мисливці на антилоп, саїб, — сказав мій провідник Ладжпат.

Я сфотографував читу, яка не зводила з мене очей, і переговоривши з індусами, взяв участь у полюванні.

За годину-півтори ми побачили стадо антилоп. Воно паслося на березі гірського озера, за півкілометра від нас. Індуси зупинили бичків і довгий час радились. Нарешті один з них підійшов до чити й відстебнув від воза ланцюг. Чита звелася на ноги й потяглася, вигинаючи, мов кішка,

¹ Чита — велика хижка тварина, споріднена з леопардом.

На возі, прикута ланцюгами до передка, сиділа велика чита

єнну. Потім вона скочила на землю й слухняно пішла за мисливцем на пагорбок.

Вітер віяв з озера. Чита захвилювалась і заходилася принохуватись до повітря. Індус сів навпочіпки поруч тварини й простяг руку в напрямі до антилоп. Круглі очі чити розширилися й спалахнули хижим вогнем. В звірі прокинувся мисливський інстинкт; чита ледве чутно замуркала й лягла в траві. Кінчик її хвоста швидко закрутився, як у кішки, що робить „стійку“ на мишу. Спритним рухом індус відстебнув від нашійника ланцюг. Тепер чита була на волі; вона швидко поповзла в куші і вмить зникла з очей.

Індуси, пригнувшись, побігли слідом за нею. Я лишився на пагорбку, бо з своєї позиції міг бачити в бінокль всю картину полювання. Я добре бачив індусів, що швидко продиралися крізь куші, але чита наче в землю провалилася. Марно я придивлявся до зелені; жодна травичка, жоден листок не виказували звіра, що підкрадався до здобичі.

Бачивши рухи індусів, можна було подумати, що чита попрямувала не до озера, а трохи праворуч — до зарослі й

комишу, які з двох боків обрамляли галявину, де паслися антилопи. Що примусило хижака відхилитися від прямого шляху, не можу сказати, але він уперто рухався до комишів, а за ним мало не навкарачки ішли мисливці.

Я подивився на антилоп. Тварини не передчували лиха й спокійно паслися, весь час підіймаючи свої стрункі голівки з гарними темними очима. Серед них були малята; правда, вони вже були не сосунцями й поважно паслися разом з дорослими.

Минуло десять або п'ятнадцять хвилин. Мисливці були вже близько до комишу. Я бачив у бінокль, як вони обережно відхиляли перед собою рослини й рачки, щоб не злякати антилоп, проповзали над нахиленими гілками кущів. Треба правду сказати: вони підкрадалися напрочуд спритно й чудово орієнтувалися в напрямі.

Раптом стадо перелякано кинулося до кущів; в ту ж саму мить над травою промайнуло темне тіло чити. Вона вискочила зовсім не звідти, де я сподівався побачити її; очевидно, дійшовши до комишу, чита завершила ліворуч і підкралася до стада з другого боку галявину. Вона зробила лише два чи три стрибки й наїсла на найближчу антилопу. Бідолашна тварина високо підкинула передню частину тіла й зараз же впала на бік. Чита вмить перекусила жертві горло й почала пити гарячу кров. Вона розлючено шматувала кігтями шкуру антилопи й мняла лапами їй шию.

З кущів вискочили мисливці. Я з завмиранням серця дивився в бінокль. „Невже, — думав я, — вони насміляться підійти до чити тоді, коли вона їсть? Це буде безглуздя!“ На мій подив ніякої катастрофи не сталося. Один з мисливців підійшов до чити і, коли вона підвела скривавлену морду, щоб загарчати, накинув їй на голову темний мішок. Чита спробувала зірвати його, але швидко заспокоїлася й дала прикріпити до нашійника ланцюг. Один з мисливців відвів її вбік, а другий заходився білувати антилопу.

Це полювання було першою ланкою подій, що закінчилися переломом моєї руки. Тому я дозволив собі розповісти про нього.

Пасажира витяг з портсигара цигарку й закурив.

— Далі трапилося ось що, — сказав він, з хвилинку

помовчавши: — я спускався з пагорбка і недалеко від воза був несподівано вжалений змією. Може, я став на неї, а, може, вона кинулася на мене з трави — абсолютно не знаю. Я тільки почув укусу вище коліна і, глянувши униз, побачив змію, що швидко тікала. До якої породи належала вона, не можу вам сказати; в кожному разі, то була не очкова змія. Я швидко оголив ногу й розрізав ножем ранку, щоб випустити якнайбільше крові. Ранка скидалася на дряпину, зроблену голкою, і я навіть подумав, що змія не прокусила шкіри. Мій провідник міцно стиснув краї розрізу, а сам приклав до нього невеличкий чорний камінець, які індуси мають за майже священні. Як відомо, це — суміш з перепаленої кістки, вапна й зугленої смоли. Її готують брамні й торгують, наживаючи чималі гроші. Суміш дуже пориста і тому добре вбирає в себе рідину. За хвилину камінь переповнився кров'ю і провідник приклав до рани другий.

Спочатку мені зовсім не боліло, але за короткий час нога якось чудно затерпла й на місці укусу почалися сильні болі. Мабуть отрута встигла пройти в кров. Краї рани посиніли й вкрилися червоними плямочками. Почала страшенно боліти вся нога, і біль цей відчувався в спині, а серце билосся з переборами.

До табору було далеко. Я послав Ладжпата до мисливців просити завезти мене до села. За кілька хвилин він повернувся з одним індусом. Мені допомогли сісти на віз, і індус з усієї сили погнав своїх бичків. Я швидко втрачав сили й інколи непритомнів. Мені бракувало повітря. Я судорожно роззявляв рот. У вухах дзвеніло, начебто я прийняв величезну порцію хініну. На обличчі виступив липкий піт. Ладжпат підтримував мене й весь час повторював: „Нічого, нічого, саїб, нічого“.

Пригадую, що віз страшенно трусив, і що він мало не перекинувся на косогорі. Я чув крик Ладжпата, тріск кущів, крізь які ми продиралися, але ці звуки не доходили до моєї свідомості, а віддавались у вухах барабаним грюкотом. Я напружував усі сили, щоб перемогти морок, який неначе хвилями проходив через мій мозок. Болю я вже не чув, тільки руки й ноги сіпалися і нили суглоби-

Я чудово пам'ятаю, що ми галопом влетіли в селище. Замигтіли халупи, колодязі, люди. Але те, що трапилось далі — безслідно випало з моєї пам'яті. Провідник потім розповідав, що мене на руках з воза занесли до халупи, де й поклали на купу циновок. Охоче вірю, що воно саме так і було.

Свідомість не зовсім покинула мене. Я досить часто очунював і щоразу ловив себе на тому, що метався на циновках, задихуючись від нестачі повітря. Я хапався руками за горло й робив страшенні зусилля, щоб дихнути повними грудьми. Можливо, що отрута вплинула на нервові центри, які керують органами дихання. Я буквально обливався потом. Поруч мене сидів мій вірний товариш у мандрівках — Ладжпат (чоловік, якому я багато чим завдячую і який примусив мене полюбити індуський народ). Він весь час обтирав піт з мого лиця й час-од-часу проходжував мені лоб якоюсь запашною рідиною.

Потім я враз заснув. Отрута перестала діяти. Це трапилось майже раптом (принаймні так мені здалося). Я кілька разів глибоко зітхнув — на повні груди — і відчув незвичайно приємну втому й бажання спати. Пригадую, я повернувся на лівий бік і зараз же поринув у довгий цілющий сон.

Моя хвороба тривала не більше, як дванадцять годин, але одужання затяглося мало не на місяць. Я так знесилився, що без допомоги Ладжпата не міг підвестися з циновки, не міг довго сидіти й швидко втомлювався, коли говорив. Я жахався, дивлячись на свої воскові руки.

В мене міцний організм. Помалу сили верталися. Господар халупи — бідний ткач, в якого мене улаштували, бо на цьому категорично настоював Ладжпат (вони були приятелями), так зворушливо пильнував мене, що такий догляд рідко можна мати в санаторії. Мене годували на убій і навіть розважали музикою. Я назавжди матиму дружне почуття до цієї лагідної сім'ї.

Мене часто одвідував брамін, сухий, сердитий дід. Він запевняв, що я одужав тільки завдяки його молитвам і просив грошей „на храм“. Приходив і старшина селища; він страшенно боявся, щоб я не вмер. — Казатимуть, що я винен, — говорив він, смішно ляскаючи себе по стегнах.

За місяць я почував себе так добре, що міг уже екскурсувати по околицях і навіть почати фотографувати тварин. Цікаво, що довгий час згодом я іноді відчував біль на місці укусу.

Якось у селищі трапилася пригода: за околицею тигр розірвав пастушка. Жителі сполохалися. Ніхто не наважувався виходити в ліс і навіть на поля. Порадившись з Ладжпатом, я вирішив полювати на тигра і, якщо це буде можливо, — сфотографувати його живим. Із розмов з місцевими жителями виявилось, що тигри часто влаштовували собі лігва в околицях селища. Кілька років тому в прибережних заростях була вбита тигриця й піймані троє тигренят, а минулого року величезний тигр довго бешкетував по шляхах, поки його не застрелив якийсь мандрівник.

За півкілометра від села починалося болото, рясно поросле комишем і кущами. За ним здіймалися лісисті схили гір. Тут була лощина, яку чомусь назвали „Чортовою щілиною“. Про неї говорили багато поганого. Казали, що в ній живе триголовий змій, мавпа з вісьмома ногами, одне слово — всяка чортівня. А насправді „Чортова щілина“ була надзвичайно мальовничим гірським куточком з дуже розмитими стрімкими краями.

Жителі села запевняли, що тигр живе або в самій „Чортовій щілині“ або в кущах край болота. Ми з Ладжпатом кілька разів оглянули ці місця. На вологій землі ми бачили відбитки тигриних лап і навіть надибали витолочене місце в густій траві, де він лежав. Звичайно, тигр бродив у заростях. Його бачили жителі сусіднього села, що везли з лісу хмиз, і пілігрими (богомольці), які надвечір переходили болото. Як буває завжди, розповідали всякі нісенітниці: що тигр з слона завбільшки, що він лазить по деревах тощо.

Якось я і Ладжпат пройшли в ту частину „Чортової щілини“, яка, розширюючись, кінчалася біля болота. Сонце сідало за гори. Мені пощастило: я сфотографував варана — велетенську ящірку — саме тоді, коли він руйнував пташине гніздо, та зграю диких собак, що вискочили на узлісся, ганяючись за козою.

Раптом Ладжпат почав прислухатись. Зза болота почувся приглушений рев безлічі тварин.

— Ревуть буйволи, — промовив Ладжпат. — Чи не почули вони тигра?

Ми похапцем видерлися на край яру. Звідси ми могли бачити значну частину болота й ліс, що синів на другому боці.

Рев тривав. Над болотом десятками почали злітати чаплі.

— Буйволи борсаються у болоті, — сказав Ладжпат.

Справді, судячи по напряму буйволячих голосів, тварини переносилися з однієї частини болота в другу. Ми навіть чули далекий тріск кущів, але високий комиш і зарості бамбуку заважали бачити, що там діялося.

— Вони женуть тигра! — скричав Ладжпат. Так, так! Смугастий діавол тікає, мов кішка від собак.

— Хіба ти бачиш його? — спитав я.

— Ні, саїб, але це можна знати з голосів буйволів. Саїб чує низькі басові ноти? Так ревуть самці, коли переслідують тигра. О, хижак боїться буйволів! Він знає, що йому буде, коли потрапить до них на роги.

Буйволи наче показалися; вони зигзагами мчали по болоту й помалу наближалися до нас. Я налагодив гвинтівку й фотографічний апарат.

Ось над кущами сполохано злетіли дві чаплі. За кілька секунд промайнуло золотисте тіло тигра; він вистрибнув з болота й побіг до „Чертової щілини“. То був старий досвідчений самець: опинившись поза комишем, він помчав не дном „Щілини“, а завернув на кручу, куди буйволам не легко було б здертися. Раз-два! золотистий звір перескочив яр і, зачепившись кігтями за стовбур дерева, опинився на кам'яній брилі. Саме в цей час я сфотографував його.

— Стріляйте, саїб! — пошепки промовив Ладжпат.

Я схопив гвинтівку й випустив в тигра одну по одній дві кулі. Тигр метнувся вгору кручею, але зірвався й скотився вниз.

В цей час з комишу з ревом вирвалася згряя буйволів. Бурі велетні з ніг до голови були вкриті грязюкою. Поза-

диравши хвости, вони кинулися слідом за тигром — попереду вожак, що ревів дуже низько й грізно, за ним — усе стадо.

Тигр не був убитий. Він ще намагався продертися в кущі й плазував на череві між камінням. Вожак перескочив через яр і з страшною силою вдарив його рогом. В ту ж мить налетіло все стадо. Рев конаючого тигра потонув у дикому риканні буйволів. Мелькали хвости й наскокували одне на одне тіла. Тигра топтали й били, поки не зробили з нього безформну масу, в якій не було жодної цілої кістки.

Я спустився з кручі, щоб зробити кілька знімків з другої позиції. Ладжпат застережливо закричав, щоб я не підходив до буйволів. Але я не в силах був відмовитися від бажання сфотографувати розправу з тигром. Мені пощастило сфотографувати буйволів досить близько. Але коли я міняв плівку, один з буйволів стримголов кинувся на мене і, вдаривши рогом, відкинув мене далеко вбік. Я вдарився рукою й боком об камінь і на мить знепритомнів. Буйвол знову кинувся на мене, але чомусь не вдарив, а тільки грізно засопів надо мною, трусячи головою.

— Лежіть, лежіть, саїб! — почув я крик Ладжпата. Мій хоробрий провідник з палицею в руках мчав мені на допомогу. Буйвол зараз же відбіг.

Ладжпат допоміг мені встати й повів у кущі.

— Коли буйволи казяться, до них не можна підходити, — суворо сказав він. Саїб не подібний до індуса, і буйволи могли затоптати його, як тигра.

В мене була поламана рука. Ледве добившись до селища й перев'язавши руку, я зараз же подався до Аллагабада, де дістав медичну допомогу.

— Буйволи були свійські? — спитала пасажирка, коли мисливець кінчив оповідати.

— Звичайно. Якби вони були дикі, я не мав би честі розмовляти з вами. Але й свійські буйволи, коли вони роздратовані, можуть заподіяти необережній людині чимало неприємностей.

РОЗДІЛ III

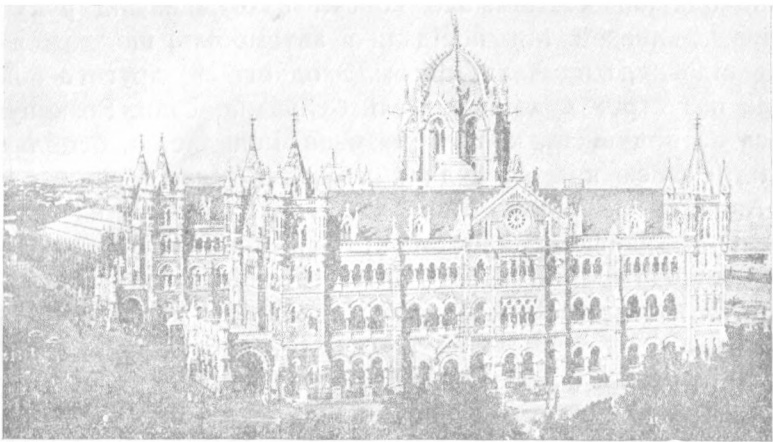
Бомбей. Вокзал. Російське генеральне консульство і його співробітники. Сніданок у консула. Повчальні поради консула. „Біле“ й „чорне“ місто. Найкращі будівлі в європейській частині Бомбея. Статуї. Парк на березі моря. Розмова з секретарем консульства.

Місто Бомбей лежить на острові, сполученому з материком дамбою. Бомбейський вокзал вважають за один із найбільших і найкращих у світі. Він збудований у 1888 році відомим архітектором Ставенсом у стилі італійської готики й став злиденному індійському народові у два з половиною мільйона фунтів стерлінгів. Це — колосальна будівля з високою баштою в центрі, багато (надто багато!) оздоблена статуями, балюстрадами, різними колонами, барельєфами й картинами. Розкішний ресторан, подібний до тропічного саду, і кімната для чекання вражають вишуканістю обробки.

Певна річ, найкраща частина будівлі відведена для „білих“, яким прислужують „чорні“, всі як один, красивий, рослий народ у сніжнобілому національному вбранні і з тюрбанами на голених головах.

З вокзалу я поїхав до готелю. І тут я побачив претензії на розкіш: бронзові статуї й квіти на широких сходах, картини, килими. Тому що я приїхав без слуги, до мене поставилися як до пасажера третього сорту й дали кімнату на четвертому поверсі, правда, з окремою ванною й чудовим видом на місто.

Нашвидку влаштувавшись, я пішов у справах до російського генерального консульства. Воно містилося на одній з найкращих вулиць і займало великий, дуже гарний будинок. Секретар консульства зустрів мене усмішкою.

Один з найкращих вокзалів у світі — Бомбейський вокзал

— А, це ви той сміливий мандрівник, що приїхав з Цейлона й серед білого дня фотографує залізничні вузли для воєнних цілей, — промовив він, потискуючи мені руку.

— Які фотографування? Які воєнні цілі?

— Та ну, не крийтеся, нам усе відомо. Позавчора між п'ятою і шостою годинами вечора на станції Арконам ви фотографували залізничну колію. Під час допитування вас агентом таємної поліції ви сказали, що приїхали до Індії начебто для наукової роботи.

— Звідки ви все це знаєте?

— Та вже знаємо. Більше скажу вам: ми довідалися, що ви вийшли на індійський берег рівно за годину до того, як це трапилося.

— Вас непогано інформують... А відомо вам, що я думаю тут робити?

— Ну, про це ви вже нам самі розкажете, а ми, чим зможемо, допоможемо вам. А ось і наш принципал — Олександр Олександрович Половцев.

Ввійшов генеральний консул, молодий показний чоловік з манерами аристократа. Він також посміявся з моєї пригоди.

— Їдьмо до мене снідати, — сказав він мені, переговоривши про справи з секретарем.

Я хотів було відкрутитися від цього, кажучи, що в мене непідходящий костюм, але консул взяв мене під руку й повів до дверей. Ми посідали в автомобіль, що доживав біля під'їзду, і помчали містом. З одного й другого боку бігли назустріч чудові будівлі, бульвари, сади. Розкинувшись на подушках, консул називав мені деякі, особливо видатні своєю красою будинки.

Автомобіль швидко проїхав містом і піднявся на Малабар-Гілл, найвищий аристократичний квартал Бомбея. Тут будинки були один краще другого й нагадували вілли на дорогах курортах. Біля одного з таких будинків автомобіль спинився.

Жінка консула, висока дама з довгим напудренным обличчям зустріла мене люб'язно, але цілком байдуже.

— Ви натураліст? — Я думаю, дуже цікаво вивчати природу, — промовила вона і зараз же звернулася до інших гостей.

Сніданок був улаштований у невеликій, круглій, пишно мебльованій їдальні. Позад кожного стільця стояв індус, одягнений в пурпурну мантию з чорними двоголовими орлами і з білим тюрбаном на голові. Ці люди — величезні на зріст, з смаглявими обличчями, обрамленими чорними підстриженими бородами, були тут тільки за ефектну декорацію, бо страви подавали і прибирали окремі служники. Індуси стояли нерухомо, мов статуї, дивлячись на нас своїми чорними, блискучими очима.

— Вони з плем'я сикхів, — сказав консул. — Це самий рослий і показний народ на всю Індію. Сикхи служать тілоохоронцями всіх найвищих англійських сановників.

Після сніданку консул повів мене до свого кабінету й запропонував сигару.

— Дозвольте мені, як людині, що знає тутешні звичаї, дати вам кілька практичних порад, — сказав він, розсівшись у кріслі. Поперше, тримайтеся оддалеки від тубільців. Близькість до них може викликати підозріння і ви втратите в суспільстві ваш авторитет європейця. Що б там не балакали революціонери, а індуси були, є і будуть нижчою расою. Вони некультурні й сповнені низьких інстинктів. Від них навіть тхне якомось погано, ви самі це скоро помітите. —

Подруге, приїхавши до незнайомого міста, зробіть візит місцевим представникам влади. Це справляє добре вражіння. Раджу вам, не відкладаючи, зробити візит бомбейському губернаторові. Це не значить, що вам доведеться з ним бачитись: у губернаторській приймальні є книга, де розписуються відвідувачі. Губернатор на відповідь надішле вам свою візитну картку. Нарешті, потрете, обов'язково найміть собі „боя“: тут вважають непристойним... незручним, — виправився консул, — подорожувати без слуги. Запам'ятайте правило: в Індії ви не повинні самі робити те, що може зробити „чорношкірий“. Доброго „боя“ вам порекомендує відома контора „Кук і к-о“.

— Я звик обходитися без слуги, — заперечив я.

— Дарма. Якщо ви самі будете собі стелити постіль або — даруйте — чистити черевики, то в вас не визнають людини з вищого товариства.

— Та я й не претендую на це звання...

Консул розвів руками.

— В Індії подорожувати дуже небезпечно, — сказав він, помовчавши. — Вас легко можуть запідозрити в шпигунстві й заарештувати. Ви самі переконалися, як уважно стежать за приїжджими англійські таємні агенти. Нарешті, отруйні змії, хижаки, якими кишать джунглі... Чи не краще буде, якщо ви, оглянувши Бомбей, сядете на комфортабельний англійський пароплав і повернетесь до Росії? Га?

— Я зроблю це не раніш, ніж виконаю накреслений маршрут, — досить різко відказав я.

Вийшовши від консула, я довгий час був у поганому настрої і лаявся. Індуси в пурпурних мантиях з зрлами довго стояли мені в очах. Аристократ-консул, що робив тут службову кар'єру (бо іншої роботи, через відсутність в Індії росіян, в нього не могло бути), був, на великий жаль, яскравим представником самовпевненого, безпринципного російського вищого товариства, чиновником, від якого я не міг сподіватися ніякої допомоги. Він не тільки до індусів, а навіть і до мене — я це відчував — ставився зневажливо, хоч, як представник російської влади, він мусів поводитись зовнішньо-люб'язно з земляком, що має рекомендаційні листи від Академії Наук і Російського Географічного Товариства.

Я зайшов до книгарні, купив подорожник по Індії й заходився оглядати Бомбей.

Як і всі міста в англійських колоніях, Бомбей різко поділяється на дві частини: „білу“ і „чорну“.— В першій частині живуть європейці і багаті тубільці (індуси й парси), в другій — „решта“ тубільного населення — барвіста, многоязычна мішанина національностей. В цьому розподілі міста на дві частини позначаються класові суперечності: в „білому“ місті скупчена велика буржуазія з своєю армією чиновників; в „чорному“ — основною частиною населення є пролетаріат.

Європейські квартали Бомбея чудові. Архітектура будівель — це оригінальна мішанина всіх стилей: індуського, готичного й арабського. Більшість найкращих будівель споруджені з сіруватого або зеленуватого каменю, і це на фоні тропічної зелені приємно тішить очі. Чепурні галереї, вікна й закриті веранди, що вкривають стіни від землі до даху, надають найважчим будівлям якоїсь легкості.

Заможна частина бомбейського населення — це міцна опора англійської влади. Боячись революції, „набоби“ (багачі), не зважаючи на конкуренцію англійського капіталу, підтримують іноземний капіталізм і плазують перед „найвищою владою“. Цим пояснюється будівництво багатими індусами і парсами „патріотичних“ пам'ятників, які красуються на майданах і бульварах Бомбея.

Проходячи „білим“ містом, я мимоволі спинився перед чудовим мармуровим пам'ятником королеві Вікторії. „Добра леді Англії“, як її улесливо прозивають забагатілі „верхівки“ індійської буржуазії, зображена на троні під балдахіном, на якому переплітаються англійські троянди з індійським лотосом.

Наймальовничіше місце в Бомбеї — тінистий парк на березі моря. Він тягнеться на кілька миль, оточуючи частину острова, і тримається в зразковому порядку. Тут можна побачити багатьох представників індійської флори. Ось славнозвісний манго, струнке дерево, вкрите плодами, більшими від курячого яйця, з кісточкою всередині, надзвичайно запашними й соковитими. Плоди манго продаються на всіх залізничних станціях; їх повно і у вуличних

продавців і у фруктових крамницях. Кажуть, манго дуже смачні квашені й у пікулях. Поряд стоїть „трояндове яблуко“ з родини міртових — невеличке деревце, що нагадує нашу сливу. На ньому невеликі білі плоди, начебто складені з окремих довгастих шматочків, смаком трохи нагадують яблуко, напахчене трояндовою водою. Дерево родить 3—4 рази на рік, дуже рясно. Далі бачимо величезний деревоподібний бавовник з опалим листям; увесь він вкритий вогненно-червоними квітами. Його розчепірені сучки переплітаються з гілками індійської смоковниці, мальовничим кораловим деревом і теком, з стовбурів якого колись робили корабельні щогли.

Біля парку розгортається майдан, призначений для парадів і спортивних вправ. Я проходив повз нього, коли мене гукнули: до мене під'їхав велосипедом секретар консульства.

— Сядьмо в тінь, — сказав він, обтираючи носовиком спітніле обличчя.

Ми побачили вільну лаву й посідали у тінь касії, зверху до низу вкритої довгими китицями янтарно-жовтих квітів.

— Ну, дорогий сер, як вам подобається „перлина Індії“? — спитав секретар, трохи відсапавшись.

Я розповів про свої перші враження від Бомбея.

— Місто нічого собі, та жарко страшенно, — сказав секретар. — А втім, вам наплювати, а мені ось доводиться на велосипеді кататися.

— Коли катаєтесь, то, мабуть, вам це подобається...

— Ви так думаете? — скричав секретар і обернувся до мене, глузливо посміхаючись.

— Думаю.

— Помиляєтесь, сер. Хай вони будуть прокляті — велосипеди, тінисті майданчики, верхові коні, крокетні молотки! Я б усе віддав, щоб вони пропали.

— Навіщо ж тоді ви катаєтесь? — з подивом спитав я.

— Навіщо? — Секретар збоку хитренько глянув на мене. — А ось чому: секретар німецького консульства катається; секретар французького консульства катається; секретар італійського консульства катається; секретар китай-

ського консульства катається. Я вибрав з десяти лих найменше: я теж катаюсь на велосипеді, бо не з моєю комплекцією, самі бачите (секретар поляскав себе по круглому черевцю), стрибати на коні через бар'єри або ганяти футбольний м'яч.

— Всетаки, навіщо ж ви катаєтесь?

Секретар зітхнув.

— Не можна не кататись: чий хліб Іси, під того дудочку й скачи. Відійдеш від товариства, втрадиш знайомства. От і крутиш це проклятуще колесо, — і секретар злісно штовхнув ногою велосипед.

Я засміявся.

— Ви одверті, — промовив я.

— А чому б мені не бути одвертим? Я покищо не дипломат.

— Але ж будете ним?

— Та звичайно. Через рік-два призначать мене на секретаря посольства кудинебудь до Чілі або на Таїті. Тоді й триматиму язик за зубами.

— Що ви робите в консульстві? Як мені відомо, торговельних зв'язків з Індією з нас майже немає.

— Що робимо? Та що ви! Цілий день зайняті, ніколи й дихнути. Сьогодні, наприклад: дві години обговорювали скандальний від'їзд до Європи леді Ельстон; потім снідали; потім — він скоса глянув на мене — явився, мов сніг на голову, небезпечний земляк і примусив ставити печатки на його паперах; потім принесли свіжу пошту, сила листів від знайомих. Дня як не було. Помиляєтесь, сер, коли ви думаєте, що ми байдикуємо. Ви познайомились з братом нашого шефа? — співав він, помовчавши.

Я пригадав, що під час сніданку проти мене сидів бравий вусатий пан з виправкою військового. Його познайомили зі мною, як брата п. Половцева і офіцера генерального штабу.

— Так, — відповів я на запитання секретаря. — Він сказав, що цими днями від'їжджає до Росії через Гімалайські гори й робитиме секретні знімки на обшлагах.

— Дурень! — люто скричав секретар. — Ото ще осел! І от таких йолопів посилають з секретними місіями! Він

уперше бачить вас і вже все розляпав язиком. Його, щоколоду, на руках перетягнуть через гори, а він ціле життя брехатиме про небезпеки та змови на його дорогоцінну особу. А англійці й уваги не звернуть на цього телепня та його обшлагі: вони давно зрозуміли, з ким мають справу. Він надсилає до Росії партію оленячих рогів... звичайно, з консульською поштою, щоб нічого не платити. Може, ви думаєте, що він сам добув їх? Ще б пак! Купив у крамниці. А на полюванні в Гайдерабаді він з переляку влучив кулю в литку мисливцеві — індусу. Ціле дипломатичне листування розпочалось!

— Чому п. Половцев так наполегливо радить мені виїхати з Індії? — спитав я.

Секретар ще раз хитренько глянув на мене.

— Неспокійна ви людина, — сказав він, закуривши сигару. — Натураліст, а якже! Ми добре знаємо, якими жучками або квіточками ви тут займатиметеся. Жучки—жучками, вже ж напевне поцікавитесь довідатися, як здихають з голоду індуси й як їх косить холера та чума. Ще, чого доброго, статтю до газети напишете.

— А що ж тут поганого?

— Усе погано! Самі неприємності! Ви там комунебудь необережно щось скажете, вибачте, носа куди не слід встроїте, а нам секретний папір за таким от номером. Ваш підданець! Чому не стежите?

— А як же ви можете за мною стежити?

— В тім то й лихо, що не можемо. Якби ж тут наша воля, — ми б вас, голубе, сьогодні таки посадили б на пароплав і відправили б до Одеси. Мандруйте собі Дніпром або Волгою!

— Виходить, що російський мандрівник в Індії відбиває апетит у представника російської влади?

— Та що ви! Аж ніяк! Але буває мандрівник і мандрівник. Ось тут нещодавно був світліший князь Горчаков. Надзвичайно мила людина, камергер двору його величності, ні з якого боку не натураліст. Ми зустріли його з пошаною й баядерками¹, влаштували на власній віллі,

¹ Танцорки при храмах.

возили на полювання. Таким мандрівникам ми раді: вони збільшують авторитет нашої батьківщини. — Але я забалакався тут з вами. Тепер серйозно: якщо вам потрібна допомога, заходьте завтра до консульства. Буду радий допомогти вам, чим зможу. До побачення!

Він, кречучи, сів на велосипед і помчав асфальтовою стежкою.

РОЗДІЛ IV

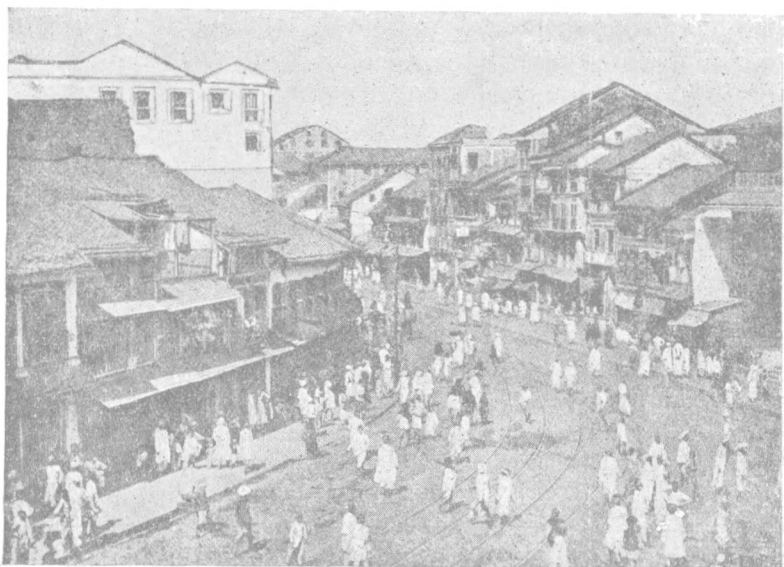
Прогулянка по „чорному“ місту. Вуличні сцени: заклинателі змії, перукарні на тротуарі, релігійна церемонія. Околиці „чорного“ міста й житлові умови пролетаріату. Сніданок у ресторані. „Башта мовчання“. Губернаторський палац.

В Бомбеї щось із 800.000 населення: з них понад 700.000 чоловік скупчено в „чорному“ місті, хоч воно займає набагато меншу площу, ніж „біле“.

Головні вулиці „чорного“ міста досить широкі, зате в бічних вулицях не завжди можуть розминутися два екіпажі. Три-п'ятиповерхові будинки суцільною стіною тягнуться по обидва боки вулиць. Немає ні бульварів, ні великих майданів, вже не говорячи про парки, на які така багата „біла“ частина Бомбея.

Кожен будинок зверху й донизу, наче гніздами, обліплений закритими балконами й верандами, іноді дуже вибагливо прикрашеними ґратами, різнобарвними маркізами й стьошками. Ці прибудови, породжені тропічною спекою, висять одна над однією, часто без жодного порядку й симетрії, і зовсім закривають зовнішні стіни будинків. Від цього індуські будинки справляють вражіння розкритих щільників, де порпаються якісь комахи. Іноді здається, що будинку зовсім немає, і що замість нього під спільним дахом є багатоповерхова маса балконів, галерій і веранд, чимсь з'єднаних одна з одною. Коли дивишся на „чорне“ місто згори (наприклад, з університетської башти), воно видається бурхливим червоним морем, бо будинки різні заввишки і вкриті черепицею.

На головних вулицях у нижніх поверхах містяться

Одна з головних вулиць туземної частини Бомбея

магазини, крамнички, контори, майстерні й тубільні ресторани. Торговельні заклади розміщені за фахом: в одних кварталах скупчена торгівля шовковими виробами, в других — ювелірними, в третіх — харчовими продуктами тощо. Так само розміщені й майстерні: я бачив цілі квартали, зайняті кравцями або бляхарями. Працюють часто просто на вулиці або на порозі майстерні, якщо робота не потребує важких знарядь.

Різні ресторани трапляються буквально на кожному кроці. Їх улаштовують всюди: в торговельних кварталах, серед майстерень, біля храмів, скрізь, де є підходяще приміщення, хоч яке б маленьке воно було. Річ у тому, що значна частина населення „чорного“ міста харчується не дома, не маючи на це змоги або не бажаючи заводити власної кухні. В певні години ресторани набиті ущерб жителями найближчих будинків, які нашвидку з'їдають свої порції рису й риби; багато-хто приходять до ресторану з посудом і беруть страву додому.

Коли я вперше потрапив на головну вулицю „чорного“ міста, мене вразила різноманітність національностей. Кого

тільки немає в цій частині Бомбея! Індуси, іранці, араби, китайці, японці, афганці, малайці, занзібарські негри, абісінці, сінгалези, тибетці, сіамці, жителі Бірми, євреї, греки, вірмени, грузини, турки... Всюди миготять національні вбрання і напівголені чорні, коричневі й жовті тіла. Поряд із шовковим халатом побачиш черкеску, тісно стягнену срібним пояском, а поряд із черкескою — барвисто розшитий кафтан і білі шаравари, або шматок барвистої матері, обгорненої навколо стегон, що становить усе вбрання бідняка. Основний фон вуличного натовпу — індуси; їх характерні постаті з білими або барвистими тюрбанами на головах трапляються найчастіш, представників інших національностей менше.

Дорогою до „чорного“ міста я зайшов на поштамт, щоб здати рекомендований лист. Біля віконця довгою чергою вишикувалися індуси. Я став був у „хвості“, але до мене підійшов індус-полісмен.

— Будь ласка, саїб, — промовив він твердим голосом. Натовп біля віконця зараз же розсунувся й пустив мене наперед. Мені стало ніяково, але хоч-не-хоч, а я мусів додержувати встановленого порядку.

Таке саме трапилося і в „чорному“ місті. Я зайшов до ресторану випити содової води. Продавець заметушився, публіка метнуласть убік, начебто побачили мерця. Я якось читав, що таке поведження тубільців пояснюється надзвичайною повагою їх до білої раси. Звичайно, це дурниці. Річ у тому, що англійці зуміли зародити в тубільцях до себе майже незрозумілий страх, поєднаний з ненавистю. Вони поводяться з тубільцями чванливо й грубо, колоніальна політика згубна для населення, сваволя й кулачна розправа широко культивуються. Про яку ж повагу тут може бути мова?

У „чорному“ місті можна побачити безліч сценок, характерних для Індії. Ось на розі сидить компанія заклинателів змій. Навколо них стоять плоскі кошики з плазунами. За якихось пару анн¹ заклинателі змушують танцювати кобр (очкових змій) і показують багато фокусів

¹ Анна = 4 коп. за довоєнним курсом.

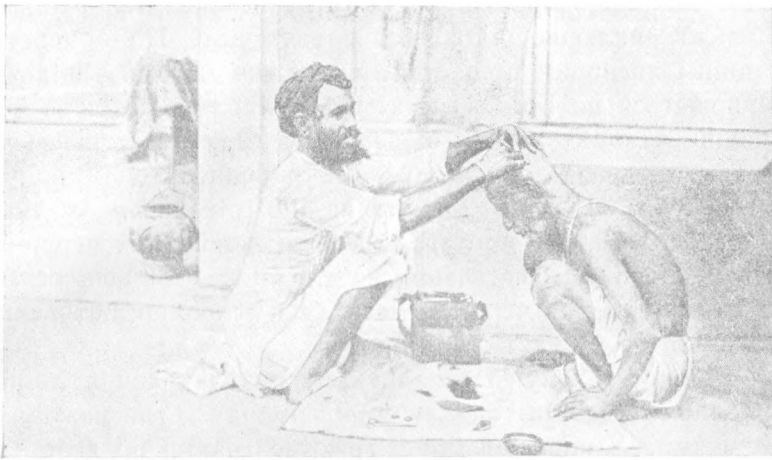

Заклинателі змії змушують під музику танцювати кобр

ворога. Раз-два, вперед, назад, убік, знову вперед, високо на одному місці, назад... Він наче виконує якийсь чудернацький танок, не зводячи очей з кобри. А вона звинулася кільцем і високо підняла роздуту шию, на якій видно малюнок, подібний до окулярів. Її оченятка блискають, а з стуленого рота чути грізне сичання. Надзвичайно швидко змія обертається з боку на бік, щохвилини готова до самооборони або нападу. Співчуття публіки на боці мунго. Звичайно, до бою справа не дійдеться: адже кобра для індусів священна істота; вбивати або навіть підводити її під небезпеку — великий гріх. В потрібну хвилину заклинатель відтягає звірка від кобри й досить безцеремонно засовує його в кошик. Змія швидко втихомирюється, немов знає, що вистава кінчилася. Очевидно, в неї вирвані отруйні зуби — вже надто сміливо поводить її з нею господар.

Трохи далі грають цілі п'єски вимуштрувані мавпи й папуги. Чути пронизувату музику. Через натовп важко щось побачити. Але тільки но я спиняюсь, як натовп з пошаною розсувається, а режисери, сподіваючись щось

з молодими удавами. Гади шиплять, плазують навколо, але коряться людям. Навколо збирається натовп, чути різні зауваження. Заклинатель добуває з кошика маленького звірка з пухнастим хвостом. Це мунго (або індійська мангуста), відомий нищитель змій. На ньому вузький нашійник, до якого прив'язана мотузка. Заклинатель бере в руку мотузку й нацьковує мунго на кобру. Шерсть на звірятку наїжається; він смішно скаче навколо скрученого

На кожному кроці сидять навкарачки вуличні цирульники

заробити, заходжуються енергійно підохочувати хвостатих акторів, які й так вибиваються з сил.

На кожному кроці сидять навкарачки вуличні цирульники. Перед ними на розстеленій хустці лежать усі приладдя: бритва, брусок мила й вода в тонкогорлому глечку. Підходить індус, мовчки сідає перед цирульником навкарачки й скидає тюрбан. Релігія вимагає, щоб голову голити щодня; а для цього треба мати хоч трохи грошей, а їх не завжди вистачає навіть на жменьку рису. Голова клієнта таки добре заросла, і цирульник невдоволено цмокає язиком. Потім він намилює голову грішника й починає шкрябати бритвою. Щоб твердіше сидіти, клієнт сідає по-собачому, тобто опирається руками в землю. За хвилину операція скінчена; клієнт встає, одягає на голову тюрбан і кидає в хустину мідну монету.

Людя́м, що живуть у „чорному“ місті, ніколи розважатися, принаймні у буденні дні. Різнобарвний натовп суне безперервним потоком. Усі поспішають, в усіх заклопотані обличчя. Майже бігцем мчать „кулі“; на їхніх головах і спинах тягар, під яким вони згинаються удвоє. Шмигляють з різними ношами напівголі хлопчики-підлітки. А сонце заливає вулиці й людей сліпучим світлом, від якого боляче очам.

На околиці „чорного“ міста тягнуться квартали, де живе майже виключно індійський пролетаріат. Це — царство злиднів і вогнище пошестей, справжнє пекло. Звідси й поширюється по Бомбею азіатська чума, тиф і холера — ці страшні утвори їхнього соціального ладу. Ці пошесті часто спустошують місто. Так, за переписом 1891 року в Бомбеї було 821.764 чоловік, а на 1901 рік число їх зменшилося до 776.006: протягом десяти років, між першим і другим переписом, населення не тільки не збільшилося, а навіть зменшилося через пошесті (які особливо лютували в 1900 і 1901 р.р.) на 45.758 чоловік.

На порогах халуп і розляпувато розмальованих двоповерхових будинків сидять цілі родини з виснаженими обличчями. У поросі й бруді граються рахітичні діти. Тут не тільки кожна кімната, а й кожен куточок забиті вщерть людьми, які от-от повмирають з голоду. Я звернув увагу на двох китайчат — хлопчика й дівчинку. Вони сиділи рядком на порозі похиленої халупи і не зводили з мене запалих очей. На тоненьких, мов ниточка, шиях дітей похитувалися голівки живих мерців. Вони вмирали з голоду. Страшно було дивитись на їх землісті личка, вкриті старечими зморшками.

Індійська Промислова Комісія, яка не дуже то прихильно ставиться до пролетаріату, так описує життя на околицях Бомбея.¹ „Найгірший тип нічліжних домів складається з дво-три або чотириповерхових будівель з кімнатками, які йдуть в ряд або поділені вузьким коридорчиком в 2 або 3 фути завширшки, де звичайно страшенні протяги. Кімнати, особливо в нижніх поверхах, часто зовсім темні і майже не мають вікон. Нижній поверх завжди вогкий, бо немає належного фундаменту. Двори між будівлями надзвичайно тісні й брудні. Там не вистачає ні повітря, ні сонця, немає нічого подібного до водогону, ні до каналізації. Навколо цих будівель завжди сморід. Плата за квартиру різна, залежно від ціни на землю. Місячна плата коливається від трьох до семи рупій² за кімнату футів на десять.

¹ Див. М. Н. Рой — Новая Индия, ГИЗ, 1923 р.

² 1 рупія == 64 коп. за довоєнним курсом.

Вигід ніяких немає. В кімнатах завжди повно пожильців, яких наймачі квартир приймають до себе в хату, щоб, одержавши з них плату, самим заплатити за квартиру“.

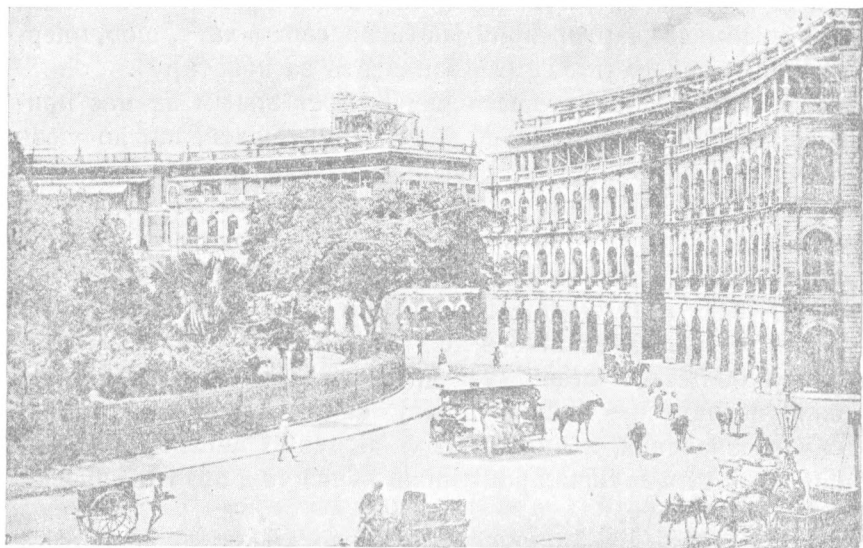
Великий процент населення Бомбея зовсім не має приміщень. Можна побачити вночі силу людей, що ночують на тротуарах, у парках, у дворах, на березі моря. Ці люди не жебраки в повному розумінні цього слова: вони нічого не просять, крім роботи. Вони юрмляться біля дверей бавовняних фабрик і контор по найманню робітників, у гавані — всюди, де можна сподіватися дістати роботу, навіть хоч мізерну. Вони нікого не грабують і не вбивають, і тубільні полісмени ставляться до них досить терпимо. Уряд використовує цю майже дарову силу на роботах громадського значення, а буржуазія (і місцева і англійська) заміняє ними страйкуючих робітників і знижує їй без того низьку заробітну плату.

Оглянувши „чорне“ місто, я знову пішов до російського консульства.

— Ну, як ваші справи? — спитав секретар. — Знаєте що, — сказав він, глянувши на годинник, — ходім до ресторану снідати. Справа не вовк, у ліс не втече.

Ми зайшли до одного з розкішних ресторанів, якими славиться „білий“ Бомбей. Величезна зала, чудово прикрашена тропічними рослинами, була повна чепурних людей. Грав симфонічний оркестр. Над головами помалу гойдалися обшиті тороцками панки (віяла); вони приємно хвилювали повітря. Столи були прикрашені гірляндами квітів та смарагдової зелені, і заставлені кришталем графінчиків та чарок. Публіка була дуже різноманітна; розкішні східні вбрання — білі й кольорові, всіх відтінків радуги — відтінювалися одягом європейців, що трималися, як завжди, окремо. В багатьох „набобів“ за стільцями стояли слуги (власні, не ресторанны), які дбайливо стежили за вигодами своїх панів. Жирні, лиснючі пальці індуських багатіїв були всі в перстнях з дорогоцінним камінням. Офіціанти-індуси цілими загонами метались по залі, виконуючи замовлення відвідувачів.

— Правда, непогано живемо? — спитав секретар, замовивши офіціантові сніданок.

Европейська частина Бомбея

— Так. А ось я тільки но оглянув „чорне“ місто. Там третина людей вмирає з голоду.

— Ага! Ви вже почали вивчати „жучків“! Глядіть, не вскочте в неприємну історію. Вже ж напевне слідом за вами йшов агент таємної поліції.

— Нехай собі ходить на здоров'ячко, — відказав я.

— Ви цим не жартуйте: в Індії треба бути обережним. Не так давно такий самий самий натураліст, як оце ви, гуляв і... безслідно зник. Он там, за тим столиком чорношкірий „набоб“. Він відомий благодійник, поважна людина. Але він вам горло перегризе, як ви перешкодите йому смоктати кров з його робітників. Що ви питимете: джінджер-ель, віскі-сода, бренді-сода чи пиво?

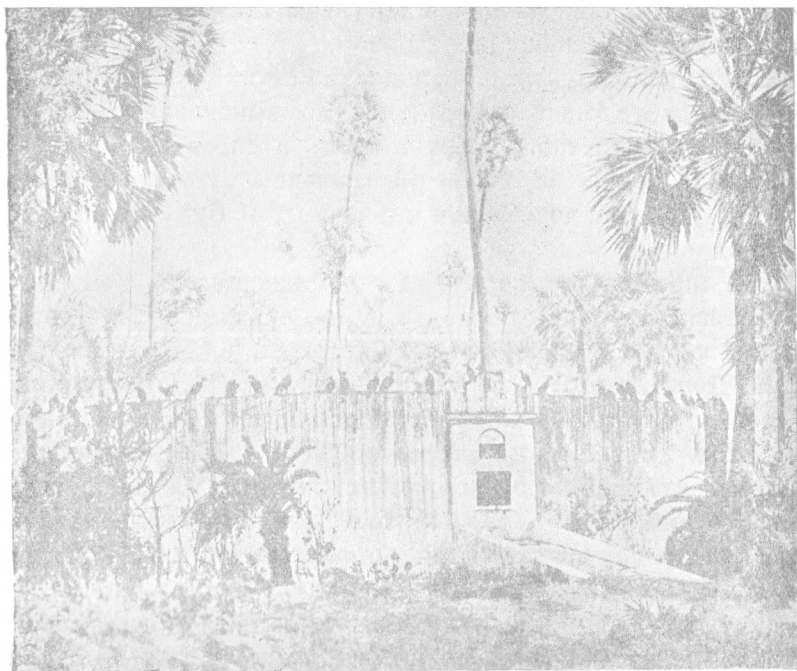
— Нічого. Хіба можна в таку спеку пити спиртне?

Ми почали снідати.

— Чи ви бачили „Башту мовчання“? — спитав секретар, покінчивши з рибою.

— Ще ні.

— Обов'язково подивіться. Стирчить це страхіття

Десятки шулік сидять на стіні „Башти-мовчання“, дожидаючи здобичі

в найкращій частині міста, мов більмо на оці. Парси тягають туди своїх покійників, і шуліки з апетитом зжеруть їх.

— Хіба не можна перенести цю башту кудись в інше місце?

— Не можна, сер: місце священне. Років двадцять тому „ми“ спробували були оточити башту військом і не пустити покійників. Так парси такий галас зчинили, що довелося удатися до артилерії.

— І „ми“ поступилися?

— Поступилися й терпимо. Нещодавно якась прекрасна леді проїздила біля башти, а з дерева їй на коліна — бух! людський палець упав... з довгим брудним нігтем. Погано, неприємно!

— Як мені відомо, парси — найділовітша частина тубільної буржуазії?

— Ділова, так. Пальця в рот не клади. А щодо культури... фанатики страшенні.

Закусивши фруктами, ми заплатили й вийшли з ресторану.

— Неохота мені повертатися до консульства,— сказав, позіхаючи, секретар.— Чорт з ними, з справами! До речі і шеф наш поїхав за місто розважатись. Давайте візьмемо візника й їдьмо до „Башти мовчання“. Я буду вам за гіда (провідника).

Ми швидко проїхали ряд чепурних вулиць і майданів.

„Башта мовчання“ справляє сумне вражіння. Це — досить велика кругла будівля без даху, оточена таліпотовими пальмами. Десятки шулік, бурих, з білими, мов фарфор, головами, сидять на стіні і на деревах, дожидаючи здобичі. Справді, місце, де стоїть це „страхіття“ (як сказав секретар), є одним з найкращих в європейській частині Бомбея. Нічого дивного немає, що англійці так наполегливо добивалися, щоб башту перенесли кудись далі. Вхід у башту іновірцям не дозволяється. Кажуть, що всередині влаштовані кільцеподібні східчасті площинки, куди парси кладуть покійників. Щойно люди виходять, як шуліки накидаються на трупи і протягом кількох хвилин знищують їх.

— Гидота й антисанітарія,— промовив секретар, з огидою дивлячись на башту. Їдьмо в другу частину міста, я вам покажу губернаторський палац.

Чудові бульвари сполучають житло губернатора бомбейської провінції з містом. Це, власне, не палац, а ціле містечко з чудових будівель, парків і квітників. Біля деяких дверей стоять на варті рослі індуські солдати з тюрбанами на головах.

— Ви б глянули, як урочисто відбувається губернаторський виїзд! — скричав секретар. — Конвой з сикхів, слони, музика... І все це створено для того, щоб змусити індусів тремтіти перед могутністю англійської корони.

— Мабуть, і інші англійські чиновники живуть непогано?

— Та звичайно! Величезна плата, довгі відпустки до Європи, чудові вілли... Аджеж їх оплачує не англійський народ, а індуси!

РОЗДІЛ V

Ринок Краффорда. Індійські плоди й городина. Оповідання
м-ра Лексбі: „мисливці на змії“.

Приїхавши до Бомбея, я оглянув відомий ринок Краффорда, де продаються городина й плоди. Величезна будівля з широкими проходами для покупців повна різноманітних продуктів індійських рослин. В повітрі приємно пахне ананасами; цілі гори цих смачних плодів, на жаль, мало приступних для нас, жителів півночі, щодня привозяться до Бомбея залізницею й морем. Опишу деякі найцікавіші плоди.

Анона. Невеличкий оранжевий плід з трикутними виступами на шкурці. Досить смачний і надзвичайно поживний, через що дуже поширений в Індії. Дерево завбільшки з нашу яблуню.

Хіпу. Плід нагадує сливу, але коричневого кольору і вкритий густими волосками. Дуже приємний на смак, але швидко псується.

Паліго. З родини цитрусових. Плоди величезні, більші за апельсини, кисло-солодкі. З них добре готувати лимонад, варення тощо.

Гуайява. Має форму груші; ребруватий плід, зеленого кольору. Дуже поширений під тропіками. Смаком нагадує суміш яблука, винограду й апельсина. Кажуть, що дуже смачний і в консервованому вигляді.

Попа. Великий зелений плід, загострений на кінці, трохи прісний на смак. Дуже соковитий.

Я вже казав про чудові плоди манго. В гарних плетених з бамбуку кошиках відвідувач може побачити не менш

смачні плоди: дуріани, банани, апельсини, японську мушмалу, мангустани (найсмачніші плоди в світі, з „начинкою“, що схожа смаком на вершкове морожене), виноград кількох сортів, гранати, лимони, фіги, кавуни (гірші за наші), напрочуд запашні дні, (що нагадують чарджуйські) тощо. Тут такі купками лежать величезні плоди хлібного дерева й різноманітна городина: цибуля, капуста, часник тощо.

В Бомбейському ботанічному саду я познайомився з натуралістом і мисливцем, англійцем м-ром Лексбі. Він розповів мені один з випадків своєї подорожі по північній Індії. Я даю цьому оповіданню таку назву:

„МИСЛИВЦІ НА ЗМІЙ“

Якось я екскурсував в околицях Джамни, священної індійської ріки, що впадає в Ганг біля Аллагабада. Там ще збереглися дрімучі ліси, де легко можна натрапити на тигрів, леопардів, стада мавп, величезних удавів і манюсінських індійських свиней, які залазять у болото аж по саме рило.

Був у мене провідник, що звався Мохандас, завзятий мисливець і знавець краю. Цей чоловік бачив уночі, як кішка, і напрочуд умів підкрататися до здобичі.

Одного жаркого ранку йшли ми з Мохандасом уздовж струмка. Стежка виляла в заростях бамбуку, іноді гублячись серед непролазних витких рослин. Часом ми полохали оленів і цілі зграї диких павичів, які з шумом злітали над кущами. Я міг би застрелити цілу сотню, якби схотів. В одному місці повз нас промчали мовчки динго — дикі собаки; вони гналися за якимсь звіром і блискавично швидко переправлялися через струмок. Лихо тварині, за якою женуться динго! Вони переслідують її доти, поки здобич не знесилиться.

На березі урвистого яру я побачив двох людей — бородатого індуса з тюрбаном на голові і хлопчика років тринадцяти. Вони сиділи навкарачки перед огнищем і варили в казанку рис. Поруч лежали торбинки, жмуток бамбукових палиць і довгий, старанно обструганий держак з блискучим двозубцем на кінці. Спочатку я думав, що то пілігрими, але їх вантаж переконав мене в тому, що я помилився.

— Хто ці подорожні? — спитав я в Мохандаса.

Мій провідник глянув на них.

— Здається, мисливці на змії.

Я з мимовільною цікавістю глянув на індусів. Так ось вони, ці молодці, що продають до звіринців кобр, болотних гадюк та інших страшних плазунів!

Я розговорився з старшим мисливцем і за годину пішов з ним на „зміїний“ промисел, чим був дуже незадоволений Мохандас.

— Я обіцяв саїбові леопарда. Тепер я відмовляюсь від своєї обіцянки,— сердито сказав Мохандас.

— На леопардів я вже полював, а на змії — ні,— відповів я.

Мутра (так звали старшого мисливця) повів нас на узлісся. Ми ледве продиралися крізь зарості широколистих рододендронів і страшенно колючої пальми ротанг. Спід кущів вискочила й кинулася в струмок велетенська ящірка — варан. Вона може змінювати своє забарвлення; коли вона сердиться, то здається освітленою зсередини червоним бенгальським вогнем.

На узліссі стирчали, мов башти, червонуваті будівлі термітів. Вони будуються з часточок землі, міцно зцементованих слиною маленьких працівників. Треба великого труда, щоб відломити кусок будівлі. В середині влаштовані ходи й спеціальні приміщення, де терміти вигодовують малят. „Цар“ і „цариця“ містяться біля основи термітника, в найбезпечнішому місці.

Мутра старанно оглянув кожен термітник. Біля одного з них, укритого щілинами й отворами — очевидно давно покинутого термітами — він сказав кілька слів до хлопчика, свого сина. Мисливці склали під деревом свою ношу. Мутра підійшов до термітника й, присівши навкарачки, почав розглядати невеличкий отвір у стіні; нижній край його був гладенький і начебто відполірований. Мутра заглянув у середину отвору. Мені стало не по собі: а що, як змія вискочить звідтіля й ужалить його в лице! Так, мені розповідали, загинув один студент калькутського університету.

— Там щось є,— промовив Мутра і дав інструкції хлопчиківі. Той витяг з жмута бамбукову палицю; вона була

розпиляна вздовж і без перегорож. Поклавши її біля термітника, хлопчик покопався в торбинці й добув кілька ганчірок і мотузку. Нескладні приготування були скінчені. Мутра ще раз оглянув отвір і притулив до верхньої частини його шматок кори, чим зменшив отвір удвоє. Хлопчик запалив шматок ганчірки й швидко встромив його в діру.

Полювання почалося. З зміїної нори пішов дим. Мутра лівою рукою притримував кору, а праву підніс над отвором. Хлопчик став убік і уважно стежив. Мохандас, який весь час бурчав на мене за те, що я відмовився йти на леопарда, замовк і втопив свої чорні очі в термітник.

В отворі щось мелькнуло й зникло. Ще і ще раз... Неначе мишка бігала туди й сюди по норі. Мутра ще більше зігнувся; його м'язи напружились, і литка на правій нозі сіпалася.

— Помилуй, Ганешо!¹ — промурмотів Мохандас.

Аж ось разом із димом в отворі показалася голова, а слідом за нею — світло-жовта шия змії. Вона повернулася в один і в другий бік (кора заважала їй): роздвоений язичок швидко рухався, начебто вивчаючи навколишнє оточення.

Темнокоричнева рука Мутри промайнула в повітрі і вхопила змію за шийку біля самої голови. Змія широко роззявила рота; з нього вирвалося сичання, якого перелякалася б навіть дуже смілива людина.

Мутра кинув кору і вхопив змію другою рукою. Трикутна голова гадюки крутилась на всі боки, намагаючись досягти до руки. Маленькі оченята блискали, мов вуглики. У сказі змії було щось таке моторошне, від чого в мене по спині аж мурашки забігали.

Мутра повернувся й потягнув змію з отвору. Але де там! Змія міцно трималася в глибині термітника, через звиви кілець і нерівності своєї нори. Мутра здушив руками її горло. Змія забилася, але помітно послабшала. За хвилину вийшов її тулуб, жовтий з чорними, неправильними плямами. Тулуб її зводила судорога. То була страшенно отруйна гадюка, одна з найнебезпечніших змії; її отрута отрує кров, тоді як отрута очкової змії діє на нервові центри й серце.

¹ Один із індуських богів.

Мутра щось крикнув до хлопчика. Той підбіг і ухопив змію. Вона висунулася вже метрів на півтора, але хвіст її ще був у термітнику. Раптом вона забилася так сильно, що видерлася з рук хлопчика й чорно-жовтою стьошкою обвинулася навколо Мутри. Мохандас зойкнув, а мені захололо на серці. Та Мутра не розгубився: він так здавив зміїне горло, що гадюка майже задихнулася. Вона судорожно закрутилася, але незабаром втихомирилась. Хлопчик знову схопив її й допоміг батькові вкласти здобич у жолоб бамбукової палиці. Змію зараз же накрили другою половиною палиці й зав'язали обидва отвори ганчірками. Змія була начебто замурована в бамбуку; вона не могла поворухнутися. В такому незручному положенні вона мала пролежати, може, кілька тижнів.

Покінчивши з справою, Мутра сів навкарачки й заходився готувати собі порцію бетелю. На лист бетель-перцю він поклав трішечки вапна, додав до нього розтертий горіх арекової пальми. Вийшло щось подібне до пілюлі, яку Мутра з видимою насолодою почав жувати.

— Скільки ви матимете за гадюку? — спитав я.

— Добре, як піврупії,¹ — спокійно відказав мисливець. Піврупії! І за ці копійки він і його син рискували життям.

— Я краще вхоплю за хвіст леопарда, ніж доторкнуся до змії, — похитав головою Мохандас.

Мутра усміхнувся й сказав щось по-індуському.

— Що він каже? — спитав я.

— Дурниці! — сердито відповів Мохандас, — каже, якщо злидні примусять, то не тільки ловитимеш, а й їстимеш гадюк. Такі слова гріх казати!

Відпочивши, Мутра скочив на ноги й підійшов до напівзруйнованого термітника, що стирчав під деревом. Він увесь був у щілинах, куди можна було застромити руку. Господарі-терміти покинули його й збудували поруч нову будівлю, вищу за людський зріст. Я обережно зазирнув у щілину. Там було темно. У глибині щось закишіло.

— Обережніше, саб, — промовив Мохандас.

¹ 1 рупія = 64 коп. за довоєнним курсом

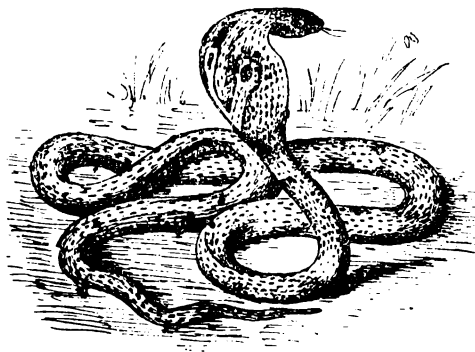
Термітник мав зловісний вигляд. Мені здавалося, що він увесь начинений зміями. Мутра уважно оглянув кожную щілину й став, вагаючись: тут не було отворів, як у першому термітнику, і важко було сказати наперед, звідки вилізе змія. З хвилинку подумавши, Мутра запалив три ганчірки й встромив їх у найглибші щілини; зробивши це, він з двозубцем у руці став за два кроки від термітника.

— Відійдіть трохи далі, саїб, — сказав Мохандас; — мені здається, що звідти вилізе сам чорт.

Термітник закурився, мов вулкан. За хвилину з нижньої щілини вибіг скорпіон, з річного рака завбільшки. Він загрозливо задер хвоста з смертоносною голкою на кінці й утік під опале пальмове листя. Зараз же за ним з верхнього „поверху“ термітника раптом виповзла й зсковзнула на землю досить велика коричнева змія з зигзагоподібним малюнком вздовж спини. Мутра не ворухнувся й дав змії втекти в кущі: по його обличчю я бачив, що ця змія не цікавила його.

Раптом мисливець швидко підніс двозубець: з найглибшої щілини, що перетинала термітник, показалася королівська кобра. Страхіття помалу виповзло з свого денного притулку, роздратоване димом, ладне жорстоко покарати порушників його спокою. Роздута шия, прикрашена гербом кобр, високо стреміла над землею. Під променями сонця чорнобура луска виблискувала золотом.

— Помилуй нас, Ганешо, помилуй, — мурмотів за мою спиною Мохандас.

Роздута шия, прикрашена гербом кобр, високо стреміла над землею

Кобра звинулася кільцями біля основи термітника й почала помалу повертати голову, намагаючись побачити ворога. Вона лежала за три кроки від Мохандаса і, звичайно, не могла не бачити його (хоч бачать кобри досить погано). Але дурне створіння

не догадувалося, що непорушний предмет може бути живою істотою. Вона сподівалася нападу або втечі, а цього не було.

Потроху змія заспокоїлась; її шия набула нормального вигляду. Вона спустилася в траву й поповзла... прямо до мене! Признаюся, що в мене завмерло серце, і рука інстинктивно схопилася за рушницю.

— Тікайте, саїб! — закричав Мохандас і кинувся сам тікати. Мій хоробрий провідник, що не боявся вистежувати тигрів, не міг бачити плазуючої змії. Його необережний вчинок міг мати згубні наслідки: кобра швидко підвела голову. Ще мить — і вона могла кинутися навздогін за людиною. Але Мутра пильнував: його двозубець, мов блискавка, мигнув у повітрі й з силою притиснув до землі зміїну шию. Удар був зроблений артистично. Під коброю наче вибухла земля. Хмара піску й камінчиків злетіла в повітря. Змія скажено закрутилася навколо держака, намагаючись визволитися. Вона блискавично швидко скручувалася в кільця й петлі, і так сильно билася об держак, що він тріщав у руках Мутри.

Мисливець наліг на держак всім своїм тілом. Кобра страшенно забилася, але незабаром простяглася на всю довжину: вона задихалася. Перехоплюючи руками держак, Мутра підійшов до змії й придивився до положення голови. Потім він нахилився й обережно взяв кобру за шию. За мить він відкинув двозубець і швидко підняв змію в повітря; кобра звисла, мов темнокоричнева мотузка, і тільки судорожні рухи тіла й рота свідчили, що вона ще жива.

Хлопчик підбіг до батька. Спільними зусиллями вони упаковали кобру так само, як і першу.

— Сьогодні щасливий день, — сказав Мутра, обтираючи рукою піт з лоба.

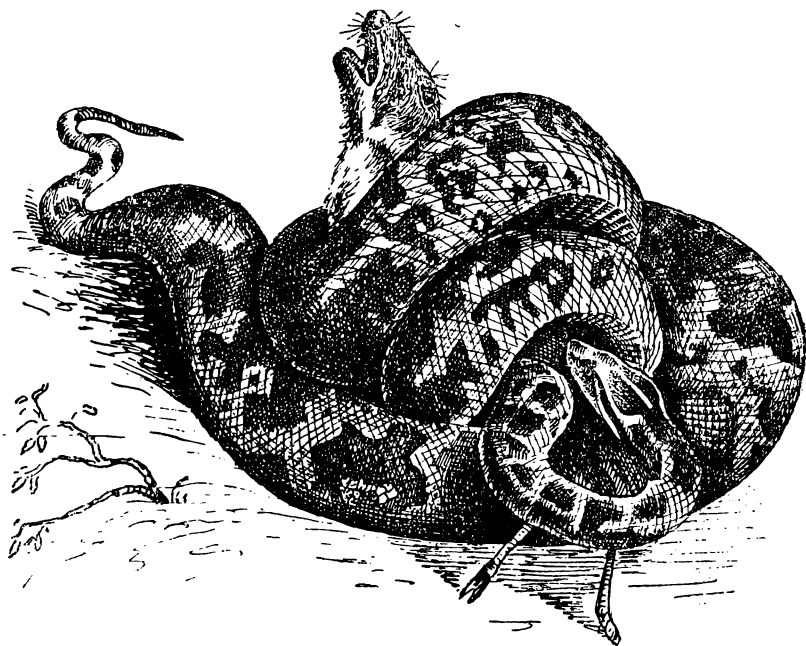
— За кобру вам також дадуть піврупії?

— Мабуть, більше: вона дуже велика.

— Може, саїб уже надивився на змії. Чи не хоче саїб пополювати на леопарда? — спитав мій бідний провідник.

— Леопард не втече, — відказав я, в думці усміхаючись.

— Якби я знав, що саїб зацікавиться цією грішною справою, я повів би саїба іншою дорогою, — сказав з прикрістю Мохандас.

Тигровий пітон схопив у свої страшні обійми кізочку

Ми покинули термітове містечко й пішли берегом якоїсь мальовничої річечки. Дорогою хлопчик піймав смарагдово-зелену деревну зміюку, зовсім нешкідливу тваринку. Її можна часто побачити висячою на кінчику хвоста над стежкою, якою мають звичку бігати ящірки й інші дрібні тварини. Хлопчик, пустуючи, обмотав змію навколо шиї, а потім встромив у мішок.

— Скільки тобі дадуть за неї? — спитав я.

— Не знаю, саїб. Небагато...

Мені подобався цей молодий мисливець на змії. В нього були чудові темні очі, не по-дитячому серйозні й сумні. Його худеньке тіло, ледве прикрите барвистою ганчіркою, вигиналось при кожному русі, мов ліана. Мені здавалося, що він боїться отруйних змії і охоче утік би від них якнайдалі.

На березі затону, витолоченому оленями, Мутра став і зробив застережливий знак рукою.

— Великий тигровий пітон, — промовив він, не зводячи

очей з розкішної крони стромбозії, яка росла над самою водою.

— Де? Я нічого не бачу, крім гілок і листя.

— Аж на вершечку, саїб.

Я придивився і, нарешті, побачив величезного удава, що обвинувся навколо гілок. Промені сонця, пробиваючись крізь листя, чудово вигравали на його плямистій шкурі. Могутня тварина опустила метрів на півтора шию й обернула до нас свою кутувату голову. Потрібна була велика спостережливість, щоб помітити його серед рясної зелені витких рослин, що гірляндами й фестонами обплутували крону дерева.

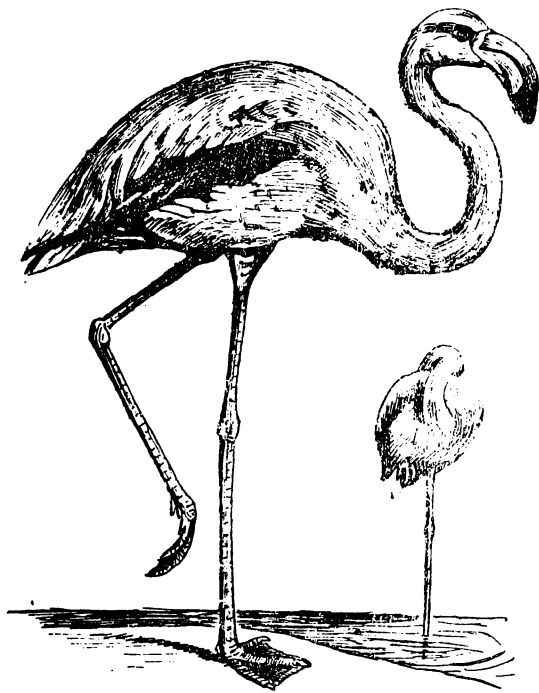
— Треба бути обережним, — сказав Мутра: — пітон вивоз на полювання; він лютий, мов тигр.

Потім, помовчавши, він додав: — нам пітон не під силу, а коли саїб застрелить його, то ми матимемо за шкуру кілька рупій.

Хоч як опирався Мохандас, але я скинув з плеча гвинтівку і, націлившись у голову пітона, вистрелив. На крону дерева наче ураган налетів. Звідти градом посипалися листя й гілки. Велетенські кільця пітона скручувались і розкручувались так швидко, що неможливо було стежити за їх рухами. Вершок стромбозії трусився від страшних ударів зміїного хвоста, а стебла витких рослин з тріском розвивалися, мов нитки. Мохандас відбіг назад і благав мене тікати.

Я вистрелив ще кілька разів. Шум у кроні раптом затих. Ще мить — і удав, зслизнувши з дерева, упав біля самої води. Це трапилося так несподівано, що удав встиг би кинутися на нас раніш, ніж я знову вистрелив. На щастя, він був поранений смертельно. В передсмертній агонії він поламав навколо себе комиш і ще довго звивався під деревом, вилискуючи атласистою шкурою! Навіть переможений, він мав грізний вигляд „володаря джунглів“, як його з повагою й забобонним страхом звав Мохандас.

Мисливці заходилися здирати з пітона шкуру, а я пішов до берега річки. Косі промені сонця виблискували на поверхні води. Біля відмілин поважно походжали рожево-червоні фламінго. Час - од - часу то один, то другий з них

Біля відмілини поважно походжали рожеві фламінго

опускав у воду довгу шию й добував з дна якусь поживу. На гілці бамбуку, опустивши дзьоб, вартував зимородок з галку завбільшки, а на дереві улаштувалася численна родина мавп; звідти долітало незмовкаюче лопотіння й лускання горіхів.

Глянувши на поверхню ріки, я побачив змію, що випливала з комишу на протилежному березі. Течією її зносило вниз, і змія навкоси перепливала ріку, прямуючи до піщаної відмілини. Її в'юнке тіло блищало на сонці. Очевидно, то була одна з гадюк, яких так багато в болотистих місцевостях Індії.

Я гукнув до Мутри. Довідавшись, у чому справа, він схопив свій двозубець і побіг до відмілини, щоб зустріти змію біля води. Узявши бамбукову палицю й ганчірки, побіг і хлопчик. Я пішов слідом за ними, щоб подивитися на полювання.

— Ця гра кінчиться погано, — сердито промурмотів Мохандас.

На жаль, він був пророком! Не встиг я ступити й двадцять кроків, як почув тривожний голос Мутри і тріск кушів. Там щось трапилося. Я пішов швидше й побачив картину, від якої кров у мене захолола в жилах. Мутра сидів на піску й старанно різав ножем свою ліву ногу, нижче коліна. Кров бігла струмком; під ногою була ціла калюжа. Мутра кинув ніж і почав з усієї сили давити ногу, щоб якнайбільше видавити крові. Потім він щось сказав до сина; хлопчик став на коліна й припав губами до однієї з ран. Відісавши кров, він виплюнув її й знову припав губами до батькової ноги.

— Це гадюка, саїб. Я схибив, і вона вжалила мене, — сказав Мутра, коли я надійшов.

Я швидко витяг з похідної сумки шприц і пляшечку з розчином марганцювато-білого калію. З цією протиотрутою я ніколи не разлучався, після того, як мало не загинув од укусу кобри.

Я зробив Мутрі кілька уколів в рани. Мої руки тремтіли. „Пізно, надто пізно!“ — думав я. Протиотруту треба впорскувати негайно ж після укусу. Промивши потім рани, я щільно забинтував ногу до коліна.

— Дякую, саїб. Я думаю, що майже вся отрута вийшла з кров'ю, — сказав Мутра, підвівшись на ноги.

На забрудненому кров'ю обличчі хлопчика був жах, і з очей бігли сльози. Батько погладив його по голові й сказав кілька слів по-індуському.

Ми вернулися до пітона. Мохандас розпалив велике огнище й заходився ставити похідний намет. Мутра ліг біля вогню. Його морозило й на лобі виступили краплі поту.

— Це мені не вперше, — помалу ледве промовив він. — Мені завжди щастило висати отруту. Доведеться пролежати кілька днів, оце й усе.

— Чому ви не робите щось інше? — спитав я.

Мутра усміхнувся.

— Що саме, саїб? Я марно шукав роботи. Земіндари (поміщики) звільняють силу робітників. Рисові поля й

чайні плантації зменшуються. Гавань у Бомбеї порожня. Ремісники вмирають з голоду, бо їхніх виробів ніхто не купує. Заводи закривають або переводять на неповний тиждень. Всюди лютує безробіття. Я двадцять два роки працював на чайній фабриці. Так, двадцять два роки! Я добре знаю чайну справу. Але ціни на чай знизилися, і господар вирішив тимчасово закрити фабрику. Він лишив для охорони плантації п'ятьох чоловіка, а триста дев'яносто п'ять звільнив. Йому не страшно, він багатий, а робітники лишилися без хліба... Ми голодували, поки я не знайшов цю роботу. Вона небезпечна, та що ж робити... В моїй сім'ї восьмеро ротів, усі хочуть їсти. Виходить, що треба робити все, що доведеться, і не думати про безпеку.

Він замовк і втомлено заплющив очі. Хлопчик сидів у нього в головах і, не відриваючись, дивився на батька. Мутра повернув голову й почав щось тихо казати синові. Той на відповідь потакуюче похитував головою.

Настала ніч. Мохандас підкинув у вогонь дров і, вмотившись зручніше, заснув. Хлопчик ще сидів у батька в головах. Хворий час - од- часу здригнувся й щось мурмотів собі під ніс. Я помацав його лоб; він був липкий від поту. Серце билось погано, з перебоями. Коли я притулився до нього вухом, Мутра здригнувся і розплющив очі.

— А... а... нічого, саїб... я одужаю, — промовив він як не своїм язиком.

То були його останні слова. Опівночі мисливець на змії умер, наче заснув, поклавши руку синові на коліно.

РОЗДІЛ VI

Місто Агра. Палац великих моголів. „Перлинна мечеть“. Аудієнц-зала Джахана „Диван-і-Ам“. Слід від снаряда. Повстання сипаїв у 1857 р. Спогади М. Бернье про відвідування Агри в 1663 р. Берег Джамни. Велетенські черепахи. Кустарні майстерні в „чорній“ частині міста. Мавзолей Тадж-Магал.

За стародавніх часів Агра була резиденцією великих моголів — Акбара і його онука — шаха Джахана.

Місто з 200-тисячним населенням мальовничо розгорнулося на правому березі Джамни, многоводної ріки, яка сильно розливається в дощову пору року. Для правовірних індусів Джамна — священна ріка, майже така сама священна як і „батько рік“ — Ганг. Її вода, як запевняють торгаші-жерці, цілюща й очищає душу від гріхів.

Влаштувавшись у готелі, оточеному тінистими деревами, я найняв собі індуса-провідника і пішов оглядати славнозвісні пам'ятники східної архітектури, що збереглися від часів великих моголів.

Вже здаля впадаючи в очі, на березі Джамни височіє велетенська стіна. Її збудував Джахан у XVII столітті, і тягнеться вона, оточуючи фортецю, на 1½ кілометри. Стіна збудована з брил червоного пісковика; вона має 20 метрів заввишки і 8 метрів завтовшки. Над брамою красуються чепурні башточки з білого мармуру. Навколо стіни викопаний рів у 8 метрів завширшки і з метрів 10 завглибшки; колись він наповнювався водою. Велике вражіння справляє вхід у фортецю з масивними баштами по боках; за часів Джахана вхід цей замикався кількома залізними дверима. Біля входу стоїть англійський вартовий, що пропускає

тільки „білих“, а „чорних“ лише тоді, коли вони йдуть разом з „білими“, як їхні слуги або провідники. Це правило заведене з 1857 р., тобто від повстання сипаїв (тубільного війська), що заволоділо Агрою й вирізало всіх чисто „білих“.

У фортеці є чудові палаци й мечеті часів великих моголів. Частина цих розкішних будівель знищена англійцями і на їх місце влаштовані незграбні казарми місцевого гарнізону й інші будівлі воєнного призначення.

Мені, не знавцеві східного мистецтва, особливо запам'яталися: чудесна „перлинна мечеть“ і Диван-і-Ам або аудієнц-зала шаха Джахана. Мечеть збудована з сніжнобілого мармуру й прикрашена надзвичайно вибагливими куполами та башточками. Стіни пописані тонко вирізьбленими на мрамурі цитатами з Корану. У дворі мечеті є басейн, де могутній могол омивався, раніш, ніж увійти в мечеть. Ця чудова будівля справді заслуговує назви перлини, яка сяє в оправі з бірюзового неба й смарагдової зелені.

Не менш ефектна, хоч і в іншому стилі, аудієнц-зала Диван-і-Ам. Тут кожен куточок розкішний. Очі розбігаються перед казковою пишністю будівель. Двір викладений мармуровими плитами й хрестоподібно поділений доріжками, що підіймаються над усім на півметра. В центрі влаштований фонтан, звідки вода розпливалася по двору й наповнювала чудної форми басейни, сполучені між собою, мов петлі вибагливого мережива. Коли двір заливався водою, вінця басейнів спліталися над нею у вигляді узорів. З одного боку двору височіє чудесна мармурова галерея, де колись стояв трон Джахана — одне з „див“ художньої уяви Сходу. І ця галерея, в арабському стилі, підтримувана тонкими колонами, і майданчик перед нею з басейнами для фонтанів — вкриті чудовим різьбленням і мозаїкою з напівдорогоцінних каменів.

Палац Джахана, особливо його верхні галереї, прикрашені найтоншим мармуровим мереживом балюстрад. Такі ж самі мережива, напрочуд дивної роботи — затуляють величезні вікна. Незчисленні веранди, коридори, сходи, башточки на даху надають палацові дивної легкості. Ванна кімната, яка міститься в нижній частині палацу, викладена

мозаїкою з різнокольорового скла. При мигтючому світлі факелів (у кімнаті немає вікон), стіни, підлога й стеля здаються вирізьбленими з гірського кришталю із вкраплинами рубінів, смарагдів та інших коштовних каменів.

Найкраще місце в палаці — плоский дах, з трьох боків оточений ґратчастими галереями. Звідси добре видно бічні виступи палацу, які видають ажурними від безлічі ґратів, а головне — ріку Джамну, що синьою стьождкою в'ється по рівнині. В цьому місці палац здіймається на 25 метрів над землею. Біля невисокої балюстради лежить велика плита з чорного мармуру; на ній приблизно три століття тому сидів грізний могол.

— У 1857 р. під час повстання сипаїв англійці поставили на плиту гармату, — сказав провідник, показуючи на тріщину в плиті. — А ось слід від їх снаряда.

Справді, в мармуровій галереї з'яв невеликий круглий отвір, навколо якого променями розходилися тріщини.

Повстання сипаїв спалахнуло, як відомо, 10 травня 1857 р. у великому таборі поблизу Мірути. Військо перебило європейців і посунуло до м. Делі, яке захищав сильний тубільний гарнізон. Цей гарнізон приєднався до повстанців, і м. Делі було взяте за кілька годин. Після цього повстання поширилося на північно-західні провінції, Ауд і Нижній Бенгал. Тактика сипаїв була всюди однакова: військо розбивало тюрми, нищило європейців і сунуло до найближчого великого центру. Але повстання не охопило всіх тубільних військ; до нього не приєдналися сипаї Пенджаба, Мадраса і Бомбея, а також персональні війська могутнього гейдерабадського раджі і деяких владних князів. Це дало змогу англійцям досить швидко скупчити сили й розбити основне ядро повстанців. 14 вересня 1857 р. взяли штурмом м. Делі. Але війна з повсталими сипаями тривала ще півтора роки.

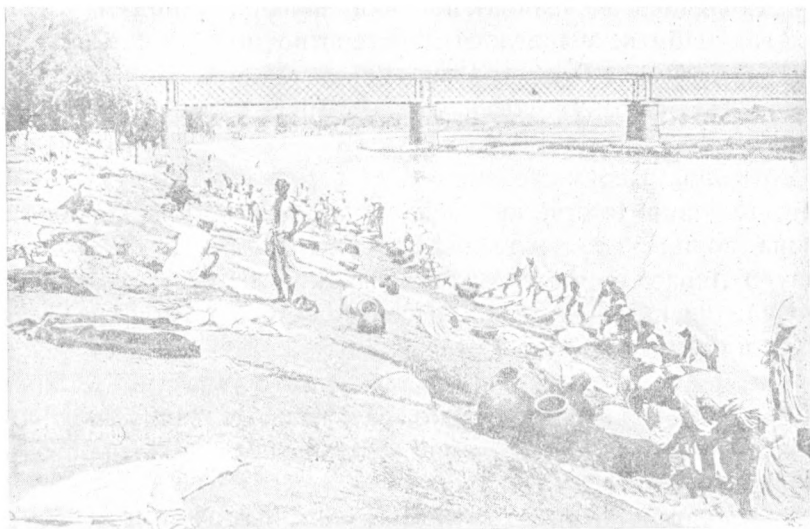
Я довго блукав по палацу, оглядаючи пишні зали, приміщення гарему і внутрішні двори. Я дивувався з художників і майстрів, що створили такі вишукані зразки будівничого мистецтва. Француз М. Бернье, який побував в Агрі в 1663 р., так описує свої вражіння від прийому у великого могола Джахана:

„Хан сидів на троні у глибині великої зали Ам-Каза. Його одяг був з білого атласу з опуклими квітками й з дуже тонкою вишивкою з золота й шовку. Тюрбан з золотої парчі був прикрашений птахом, подібним до чаплі. В тюрбані був великий східний топаз, який можна назвати незрівнянним, сяючим, мов маленьке сонце. Намисто з великих перлин обвивалося навколо шиї й звисало до черева. Трон підтримувався шістьма колонками або ніжками з масивного золота й був усяяний рубінами, смарагдами й алмазами. Я не міг точно визначити вартість цієї купи дорогоцінних каменів, бо підходити близько було заборонено. Можу тільки сказати одне: великих бриліантів була там сила. Оцінюється цей трон приблизно в 60.000.000 французьких ліврів. Найкраще в троні — це два павичі, усипані дорогоцінними каменями й перлинами. Біля підніжжя трона стояли „омрар“ (сановники) в чудових убраннях. Над троном висів балдахін, зроблений з листового золота з довгою золотою бахромою. Навколо трона йде срібна балюстрада. Колони зали обвішані прикрасами з листового золота. Під стелею висять величезні балдахіни з різнокольорового атласу, скріплені пурпурними шовковими шнурами. На кінцях шнурів висіли китиці з шовку з золотом“.

За ці незліченні багатства, про які з таким захопленням говорить проїжджий француз, заплатили життям і здоров'ям десятки тисяч підданців хана, що працювали на свого деспота. Ці багатства просякнуті потом і сльозами так само, як і розкішні будівлі, споруджені за часів моголів.

На березі Джамни було людно й галасливо. Сотні напівголих індусів прали білизну на маленьких дерев'яних містках, поставлених у воді біля берега. Вони полоскали, м'яли, віджимали її, після чого складали в круглі кошики. Дехто сушив білизну тут таки на березі, розстеливши її на нагрітих сонцем каменях. Цікаво, що це тут роблять не жінки, а чоловіки — члени „нижчих“ каст, до яких належить найбідніша частина індуського населення.

Я вийшов на міст, перекинутий через ріку. Звідси розгортається чудовий краєвид. Видно фортецю й сяючий білим мармуром палац Джохана. За поворотом ріки видно

Своєрідна пральня на березі річки Джамни: перуть білизну
виключно чоловіки:

„сьоме диво світу“ — мавзолей Тадж-Магал. Широка ріка помалу несе свої каламутні води. На плоских підпорах мосту біля самої води лежать величезні черепахи. На кожній підпорі я налічив їх до десятка.

— Чи полюють тут на них? — спитав я в провідника.

— Як сказати, саїб? Індуський закон забороняє вбивати черепаху. Але перекинути черепаху догори ногами закон не забороняє. Тому люди, що хочуть поїсти черепашого м'яса, перекидають черепах. Ці тварини не можуть самі стати на ноги і незабаром гинуть. Тоді приходять люди й забирають їх.

— Адже це те ж вбивство!

— Ні, саїб; вбивати черепах не можна, а перекидати можна, це не буде вбивство.

Я мимоволі усміхнувся на те, як хитро тлумачать „закон“, небажаний для прибережного населення.

— А крокодили тут плодяться?

— Ні, саїб. Крокодилів не буває в шумних місцях. Їх багато є в річці Ганг і, особливо, в його верхніх притоках.

Дивлячись на величні портики палацу, я подумав, що в Агрі, мабуть, збереглося майстерство мозаїки й різьблення по мармуру. Я спитав про це провідника.

— Так, саїб, — відказав він: — у місті є добрі майстрі в цій справі.

Ми пішли до міста, що утопало в зелені. Агра не має тисячолітньої історії, що надає містам своєрідного колориту. Вона виникла за султана Бабера і лише за Джохана — онука Акбара — досягла свого найвищого розквіту. Після повалення імперії моголів, населення Агри почало швидко зменшуватись.

У майстерні мені показали багато зразків мозаїки, зробленої надзвичайно тонко. На жаль, мотиви малюнків мають виразні сліди іноземного впливу, зокрема італійської школи.

— Найчастіш вимагають шкатулки з паугами й метеликами, — сказав старий крамар майстер, — але в мене є кілька копій мозаїки Тадж-Магал.

Він покопався на полицях і подав мені два преспап'є, оздоблених чудовим рослинним орнаментом. Фарби були ніжні й суворо витримані у рожево-зелених тонах.

— Наше майстерство передається з роду в рід, — сказав майстер, — але воно не вигідне: туристи швидше купують італійські дрібниці, які їм дають замість індуських. І взагалі, саїб, фабричні вироби забивають ручні, бо вони набагато дешевші. Наші тканини, наші вироби з бронзи, наші вишивання — швидко витісняються довізними фабрикатами.

— Хіба населення не вигадує на цьому? Ви самі кажете, що ці вироби дешеві.

— Так то воно так, саїб, та вони ж нікуди не годяться. До того ще, — помовчавши, додав старий, — нас, майстрів і ремісників, ціла армія. Треба ж нам якось жити!

Майстер говорив із злістю. Справді, наплив дешевих товарів фабричного виробу в корені підірвав добробут значної частини індуського населення, яка віками займалася ремеслами. Зубожіли насамперед міські ремісники, бо міста були тими центрами, куди спочатку потрапляли

іноземні товари. Сотні тисяч ткачів, ювелірів, шевців змушені були закрити свої майстерні й шукати інших засобів до життя. Але товари з міст розходилися по селах, вбиваючи на своєму шляху старовинне тубільне ремесло.

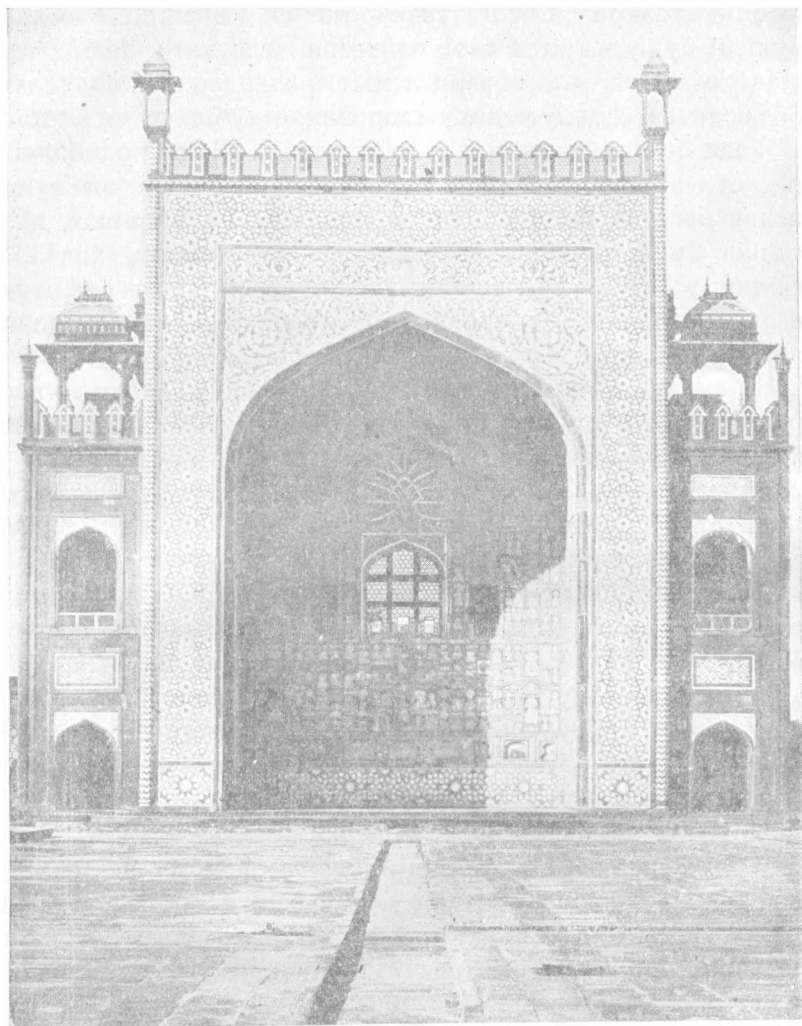
Я ще оглянув ювелірну майстерню. Мені подобалися браслети в старому Індуському стилі, зроблені на замовлення багатих індусів. Речі, виставлені на вітринах, як і мозаїка, були зроблені на європейський зразок, хоч і в „східному“ стилі. Крамар (він же й майстер) також скаржився на страшенну конкуренцію фабричних виробів і запевняв, що він працює собі на збитки.

На вулиці я мало не наскочив на бика, з голови до п'ят прикрашеного стьождками й різними брязкальцями. Він спокійно походжав серед натовпу: до нього ставилися з повагою й поступалися йому з дороги. Таких „священних“ биків можна побачити в кожному індійському місті; вони належать різним храмам, але цілий день ходять на волі.

Цілий наступний день я оглядав старовинні пам'ятники в околицях міста. Насамперед я пішов до мавзолея Тадж-Магал, за який багато чув ще до подорожі в Індію. Він стоїть на правому березі ріки Джамни, кілометрів за два від фортеці. Дорогоцінний пам'ятник іранського мистецтва—мавзолей Тадж-Магал—споруджений з наказу шаха Джахана над тілом його улюбленої дружини Арджаман-Бену або Мумтаз („Вшанована“). За деякими даними, архітекторами й керівниками будівництва мавзолея були: іранець Устад-Іза, що вчився в Італії у Геронімо Верронео, і француз Аустін де-Бордо. Вартість будівлі досягає сорока мільйонів карбованців. „Протягом 17 років армія робітників, не менша як 20.000 чоловіка, безперервно працювала над колосальним пам'ятником, лише за самі харчі, тим часом як їхні сім'ї вмирили з голоду дома.. або змушені були тікати до міст і поширювали злидні й бідність, а також хвороби серед усього населення Індії“.¹

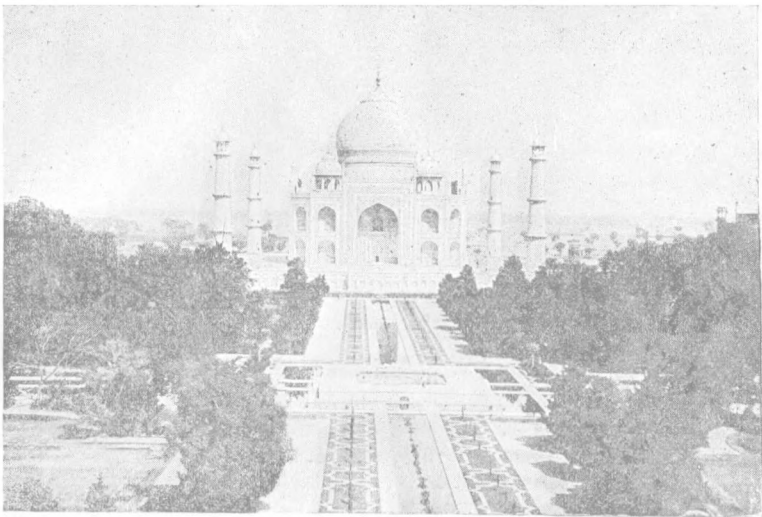
Пройшовши під розкішною аркою з рожевого пісковика, багато прикрашеною мармуровими інкрустаціями, я побачив перед собою Тадж-Магал. До мавзолея веде широка мар-

¹ Фергюссон „Історія Індії“

Мозаїка на головному вході мавзолея в місті Агра

мурова дорога надзвичайної краси: посередині її тягнеться басейн з водою й фонтанами на кожному метрі. В басейні зеленіють „священний“ лотос та інші водяні рослини. По обидва боки басейну, на фоні низько підстриженої трави лежить чудесний узор з білих мармурових плит. Праворуч і ліворуч зроблені панелі й височіють лимоніві та апельси-

Мавзолей Тадж-Магал

нові дерева, пальми й кипариси. На середині дороги між аркою й мавзолеєм блищать мармурові басейни з фонтанами.

Важко описати мавзолей, стільки разів оспіваний поетами й визнаний за одну з найкращих споруд у світі. Його звать „поемою в мармурі“. Збудований з молочно-білого мармуру, многогранний корпус мавзолея підноситься на терасі й кінчається струнким куполом, на вершку якого блищить позолочений шпиль. Внизу купола збудовані альтанки-башти й тонкі колонки. На кожному кутку тераси, мов на варті, стоять мінарети. Хоч мавзолей дуже великий, але він здається тендітним, легким, як повітря. В ньому немає нічого зайвого; кожна дрібниця обміркована геніальним художником.

Тадж-Магал не можна уявити собі десь поза індійським оточенням. Він вражає не тільки красою своїх форм, ніжністю й благородством, а також і світовими та кольоровими ефектами: на фоні темносинього південного неба й тропічної зелені сніжнобілий мармур виступає надзвичайно яскраво. Він весь промениться й виблискує під індійським сонцем, і тіні його здаються прозорими.

РОЗДІЛ VII

Експерсії в околицях Агри. Сільськогосподарські роботи. Індійська кіннота. Пілігрими. Війна з папугами. Кільчастий папуга і його звички. Білі зимородки. Дворогі калао. Мертвий тигр. Плехо.

Околиці Агри заселені густо. Серед руїн стародавніх і середньовічних будівель розкидані селища й штучно-зрешувані поля.

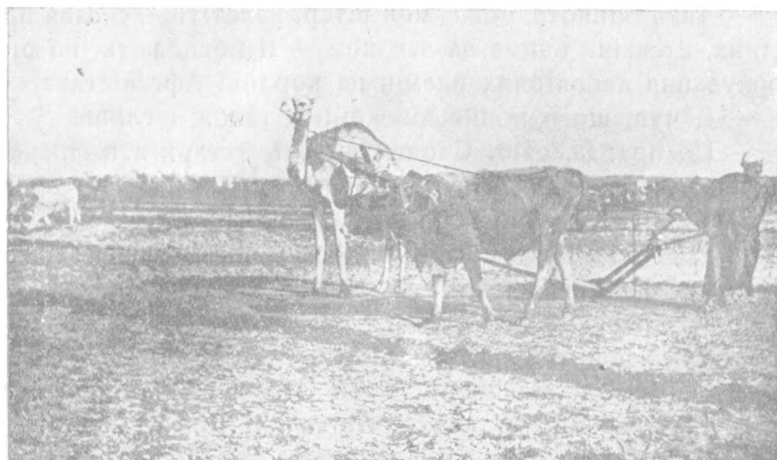
Був кінець зими. Збирали зимові культури („рабі“), тобто різні олійні рослини й пшеницю — найголовнішу культуру цього району. Поля були всіяні жінцями, які надзвичайно спритно орудували великими серпами. Чоловіки працювали напівголі, жінки в покривалах і „сорі“¹. Зібраний хліб складали в копи. Від дощу копи обкладалися бур'яном і соломю. По стерні бродили старі баби й збирали в кошики колоски, а на зовсім чистих полях паслися кози й зебу.

— Це що за рослина? — спитав я в провідника, спинившись перед якоюсь бобовою культурою, яка подекуди була вища від людини.

— Це зветься у нас „тур“, — відповів провідник. — Вона корисна і людям і тваринам.

Згодом я довідався, що рослина, яка зацікавила мене, зветься по-латині *Sajanus indicus*. Насіння її дуже багате на білок і крохмаль. Листя „тура“ — дуже добрий корм для тварин, а з стеблин роблять дахи. Як кожна бобова рослина, „тур“ збагачує ґрунт на азот. Його звичайно сіють

¹ Шапок матерії, яким обмотують стегна.

Оранка у північно-західній провінції Індії

у суміші з іншими культурами — просом, сорго тощо, навіть з бавовником. Річ у тому, що всі ці „літні культури“ („кариф“ по-індуському) збирають у вересні, тобто тоді, коли „тур“ ще дуже низький. Починаючи з вересня „тур“ швидко розвивається й досягає одночасно з озиминою (на весні).

Вражає те, що індуси роблять більше мішаних засівів, ніж чистих. На одному й тому ж полі можна побачити чотири-п'ять різних культур. Озиму пшеницю часто сіють з ячменем і нутом, бавовник з просом і „туром“, просо — з мадраським кінським бобом тощо. Скоростиглі культури сіють разом із пізньостиглими, посухостійкі — з вологолюбними. Така система (яку варт було б перевірити в СРСР) дає змогу послідовно збирати з полів ряд культур і до певної міри страхує землероба від неврожаю.

На широкому курному шляху зустрілася індійська кіннота. Замість коней, під верхівцями виступали напрочуд високі, підібрані до масті верблюди. Їх зброя з білих ремнів була чепурна й добре припасована. Босоногі, смагляві верхівці з тюрбанами на головах і з гвинтівками за плечима погойдувалися в сідлах. Верблюди йшли один за одним, і їх мозолясті ноги нечутно ступали по товстому шару куряви. Проходячи, верблюди повертали голови і з цікавістю розглядали нас своїми темними очима.

— Така кіннота може, мов вітер, налетіти, — сказав провідник, стежачи очима за загоном. — Її посилають на приборкування непокірних племен на кордоні Афганістана.

— Я чув, що в індійській армії є також і слони?

— Це правда, саїб. Слони тягають тягарі, а в гірських місцевостях вони носять на собі невеликі гармати.

Біля струмка відпочивала юрба пілігримів. Їх ватажок, немолодий брамін, так заріс волоссям, що здавався страхіттям. Спід брудних патлів, мов розжарені вуглини, блимали глибоко запалі очі.

— Куди вони йдуть? — спитав я.

— Мабуть, до Бенареса. Туди зараз стікаються сотні тисяч богомольців, бо надходять великі свята.

— Чому вони мандрують пішки, а не пароплавом?

— Так більше честі, саїб. Багато з них ціле життя переходять з одного святого місця до другого, живлячись самим рисом. Цим вони приборкують своє тіло. Саїб бачив славнозвісних аскетів? Деякі тримають руку під головою доти, поки рука не всохне. Другі закопуються в землю й тижнями не доторкаються до їжі. Є також і „висячі“ аскети: вони багато днів підряд висять на одній руці. Аскети сплять на голих каменях або на дошках, уतिकаних цвяхами; вони ні з ким не розмовляють і тільки думають про свої гріхи.

— Краще було б, якби вони орали та сіяли..

— Така стародавня віра, — уникливо відповів провідник.

Ми прийшли до невеличкого села. Обдерті халупи ховалися в садах, над якими здіймалися струнки кокосові й арекові пальми, вкриті горіхами. З зеленої хащі витикалися розтріпані листя бананів і могутні стовбури хлібного дерева з плодами в гарбуз завбільшки. Населення працювало на полях, і дома лишалися самі немічні, старі та діти. Але й для них знайшлося діло: вони воювали із зграями пернатих хижаків — папуг, що нищили врожай садів. Воювали вони палицями, грудками й камінням. Хлопчики улаштували військові пости на вершках дерев і звідти відбивали атаки ворогів. В усіх садах лунали то дзвінки, то хриплі крики й ляскання в долоні. Ворожа армія розсілася на високих деревах і виявляла своє незадоволення пронизливим криком.

Кільчастий папуга, або по-індуському „тіга“, так само часто трапляється в Індії, як у нас галки або горобці. В Бомбеї, Мадрасі, Агри й інших містах ці папуги зграйками перелітають з місця на місце й прикрашають собою дахи й телеграфні дроти. Вони ні трохи не бояться вуличного шуму. Вони в'ють собі гнізда на деревах, якими обсажені вулиці, під дахами, у глибоких нішах і серед скульптурних прикрас стін, у кожній щілині, куди можуть пролізти. Вони так само звичні до людей, як і наші галки.

Кільчастих папуг цілком справедливо вважають за ворогів сільського господарства. Вони спустошують не тільки сади, а також і поля, причому задовго до цілковитого вистигання насіння. Після збору врожаю вони розтріпують копи, щільно укриті соломкою, і збирають на стерні колоски. З недостиглих плодів вони виколупують насіння, а достиглі з'їдають. Коли їм бракує їжі, папуги роблять розбишацькі наскоки на віддалені місцевості, але потім завжди повертаються на свою „штаб-квартиру“.

А які ж красиві ці ненажерливі хижачки! Смарагдово-зелений тулуб і крила в поєднанні з ніжно фіолетовим кольором щік, чорною смужкою на шиї й червоною стрічкою на зашийку. Стернові пір'я хвоста й кінці решти пір'я яскраво-сині, а вигнутий дзьоб червоний. Мимоволі починаєш милуватися цими птахами, коли вони пурхають навколо в блискучому промінні тропічного сонця. Літають вони чудово, а ходять дуже незграбно, начебто шкандибають, бо їх ноги пристосовані насамперед лазити. В околицях Агри на луках, узліссях і берегах річок я бачив безліч птахів, невідомих у нас на суворій півночі. Біля води часто трапляється білий зимородок, досить великий птах з чорно-білим забарвленням. Можна цілі години стежити за маневрами цього чудового рибалки. Він не сидить, як наш зимородок, нерухомо на гілці, а весь час шугає над водою, пророблюючи при цьому найнесподіваніші піруети. Він то кружляє на одному місці, швидко лопочучи крилами, то блискавично робить кола, то раптом пірнає у воду й зникає. Рідко яка риба втече від такого ворога!

Між перелісками літали цілі зграї п'яхо, які належать до роду деревних стриживів. У цих гарних пташок є на-

голівці чубик, а хвіст вилчастий, як у ластівки. Гніздо клехо робить із шматочків лишайників і кори, зліплених слиною. Гніздо прикріплюється з боку гілки й подібне до черепашки. Воно таке ніжне й крихке, що не витримує ваги птахів: тому клехо висиджує пташенят сидячи на гілці збоку гнізда й прикривши яйця відстовбурченим крилом.

А скільки птахів у порослих комишем озерах! Чудові водяні фазанчики, золотисті кулики, різні чаплі, важкі пелікани з волами під дзьобами, водяні курочки...

Коли ми поверталися до міста, нас випередили кілька автомобілів з мисливцями. На одному з автомобілів я побачив мертвого тигра.

— Тут тигри трапляються рідко,— сказав провідник.— Їх багато в Бенгалії, особливо в низів'ях Ганга. Багато-хто з раджив тримають їх у заповідниках, де полювання заборонене. Околишні жителі дуже терплять від цього, бо тигри нападають на худобу й пастухів.

— Хіба індуси не полюють на тигрів?

— Народ вважає їх за священних тварин. А втім, тепер так думають здебільшого старі люди. Останніми роками повбивано багато тигрів індуськими мисливцями. За добру тигрячу шкуру можна взяти великі гроші. Хто ж відмовиться від власної вигоди?

РОЗДІЛ VIII

На Гімалайських горах. Мої провідники — Рам і Магомет. Підозрілий запах. Катастрофа з стадом. Переправа через провалля. Ведмідь. Ночівля біля ріки. Оповідання Рама про пригоду мавпячого бога Ганумана. У тибетських пастухів. На розшуках ведмедя. Архар. Напад ведмедя. Сталактитова пещера. Блукання в темряві. Остання сутичка з ведмедем.

— Саїб дуже втомився?

— Ні, але від альпензака болять плечі.

— Я допоможу саїбові перебраться через провалля.

Ця розмова відбувалася на висоті 3.000 метрів над рівнем моря, на другому поясі Гімалайських гір. Минуло три місяці відтоді, як я стояв, зачарований, перед мавзолеєм Тадж-Магал. Я встиг побувати в ряді міст — Делі, Амритсарі, Дагорі. У Сімлі, цій літній гірській столиці Індії, повні готелів, вілл і палаців, я приготувався і гірськими дорогами та стежками пройшов у долину р. Бхагіраті вище того місця, де вона зливається з р. Алакнандою.

Зі мною були два досвідчені мисливці — Рам і Магомет. В'ючних коней і носильників я брав у придорожних селах. Навколо були Гімалайські гори, вкриті снігом, з лісистими ущелинами й альпійськими луками над поясом деревної рослинності. Села траплялися рідко й були бідні; там жили пастухи тибетського походження, але вони себе звали індусами. Провідники звали їх батіями й ставилися до них згорда. Пасгухи гостинно зустрічали мене й частували м'ясом кіз і овець. В їх курних, брудних халупах я пробув багато днів, коли в горах була злива й бушували ріки. Бідняки з цікавістю дивилися, як я сушив рослини

Снігові вершини Гімалаїв танули, зливаючись із синявою неба

і, мабуть, вважали мене за лікаря, що збирає цілющі трави. Я бачив юрми пілігримів, що прямували до верхів Бхаріраті, і купецькі каравани, які з небезпекою для життя, перемагали гірські перевали. Інколи зустрічалися англійські чиновники й невеликі військові загони. Але частіш я не бачив нікого, крім моїх провідників. Улаштувавши „штаб-квартиру“ в якомусь селі, я на кілька днів ішов у гори й ночував у наметі або в покинутій пастухами халупі. Тут, на висоті 3-4 тисяч метрів над рівнем моря я вивчав флору альпійських лук і полював на ведмедів та гірських баранів (архарів).

Був сліпучо ясний день. Снігові вершини Гімалаїв, здавалося, танули, зливаючись з синявою неба. Далеко внизу, схилами гір повзла хмара; звідти інколи долітав приглушений гуркіт грому. Гірське пасмо Давалагірі, все зрите ущелинами, обрамляло зі сходу гірську улоговину. Вона ясно поросла темним лісом; тільки біля самої вершини,

нижче крижаних полів і снігів, розкинулися розкішні луки, що здаля скидалися на смарагдові плями.

Ми щойно видряпалися на край ущелини й відпочивали, посідавши на гранітні брили. Мої „шекарі“ (провідники) жували бетель. Небалакучий Магомет — величезний на зріст сикх з північно-західної Індії — обхопив руками коліна й мовчки дивився в блакитну далечінь. Другий провідник — Рам, родом з палючої Бенгалії, худий, як тріска, і в'юнкий, мов дзига, весь час крутився на камені й безугавно балакав то по-індуському, то повівченою англійською мовою. Обидва індуси, зубожені податками, багато років тому покинули рідні села й стали професійними мисливцями. Обидва ненавиділи англійських чиновників та „набобів“, і любили кожен по-своєму, дикі гімалайські нетри, куди їх загнала соціальна несправедливість.

— Велика злива, — сказав Рам, показуючи на хмару, яка помалу проповзала під нашими ногами. — Лихо пастухам: багато худоби знесе з гір у долини. Будуть обвали й зсуви.

Вимовивши ці слова, він скочив з каменя і, як хорт, почав нюхати повітря. Магомет також заворушився й повернув голову на схід. Потім він устав і, не поспішаючи, піднявся на гребінь осипу.

„Що вони почули? — подумав я, і собі почав принохуватися до вітру, що віяв з схилів Давалагірі. Та марно! Я чув лише запах трави й гірських рододендронів, до якого інколи приєднувався запах хвойних дерев.

Мисливці, здавалося, засперечалися. Рам розпалився й жестикулював так швидко, що його худі руки мелькали в повітрі. Магомет спокійно відповідав і уперто тикав пальцем у бік далекої кручі.

— Що ви побачили? — спитав я, підійшовши до них.

— Там щось є, саїб, щось є.

— А що саме?

— Ми ще не знаємо, саїб. Треба піти на розвідку.

Ми взяли альпензаки й перейшли через осип. За виступом скелі ми побачили лощину, обрамлену з півночі стрімкою стіною, не менш як на півкілометра заввишки. То була круча, яку місцеві мисливці звали „Стрибок діавола“. Вона різко підвищувалася на північ, а на півдні перехо-

дила в схил гори, вкритої дрімучим лісом. Вітер віяв нам в обличчя. Тепер не тільки провідники, але й я, виразно почули сморід дохлятини, що часом перебивав запах квітів і зелені.

Рам показав рукою на кручу й щось сказав до Магомета. Той хитнув головою. Я витяг бінокль і направив його на кручу. Я побачив сірі скелі й розколини, з яких одна розсікала кручу надвоє. Майнула світла пляма; я затримав на ній бінокль і з здивованням побачив мертву корову, що застрягла між скелями. Її задня нога з хвостом стирчала метрів на п'ять вище. Майже поруч з коровою догори ногами висіла вівця.

— Що це таке? — спитав я.

— З скелі звалилося стадо, — відказав Рам.

— Через що?

— Невідомо, саїб. Треба підійти ближче.

Це було легше сказати, ніж зробити: шлях перетинало провалля, метрів на шість завширшки. Воно здавалося безоднею. Коли я підповз до краю й глянув униз, я ледве розгледів гірський потік і почув клекіт води, яка бурхливо неслася в долину.

Незабаром мисливці знайшли „чука“ — своєрідне приладдя для переправи через провалля. Це — груба бамбукова палиця, перекинута впоперек провалля й прив'язана на кінцях до кілків. На палицю настромлене бамбукове кільце, до якого мотузками прив'язана невелика дощечка. Від цього ж кільця до одного й другого берега провалля тягнуться мотузки, якими можна підтягти до себе кільце з дощечкою. Переправа робиться так: сідають верхи на дощечку й, схопившись руками за палицю, ковзуть (разом із дощечкою) по ній до протилежного краю провалля. Признаюсь, що я ніколи не захоплювався цим способом пересування. Стара жердка рипить і гнеться під вагою людини. Так і здається, що ось-ось вона вломиться, і тоді... польот униз на 200-300 метрів з „посадкою“ на каміння.

Рам, як завжди, переправився першим. Я мимоволі позаздрів його спритності. За п'ять-шість секунд він уже видряпався на протилежний край провалля й весело скомандував Магометові тягти назад кільце з дощечкою.

— Сідайте, саїб, — сказав Магомет.

Я сів на дощечку й, намагаючись не дивитися вниз, перетягнув себе через провалля. Слідом за мною, не поспішаючи, переправився Магомет.

За годину ми підійшли до підніжжя кручі. Вже здаля можна було роздивитись купи мертвих тварин, що валялися серед каміння. Біля них вовтузилися вовки й шакали.

— Обережніше, саїб, — півголосом сказав Рам: — тут може бути ведмідь.

Ми поповзли між кущами. Сморід гниючого м'яса забивав дух. Вовки скоро побачили нас і повтікали в ущелину. Рам скочив на камінь і оглянувся навкруги.

— Ведмедя немає, — промовив він, нарешті.

Ми вийшли з кущів. Десятка зо два корів і з півсотні овець валялися в чудних позах. Вигляд їх був жахливий: падаючи з кручі, деякі тварини були розшматовані гострими виступами скель. Окремо валялися голови, роги, тельбухи. Одна корова висіла метрів на три над землею, наскрізь пробита кам'яним вістряем. Всюди лежали клапті овечих шкур. Дивлячись на ці трупи, можна було зробити висновок, що катастрофа сталася днів п'ять-шість тому.

Провідники уважно оглянули трупи, Рам скинув з шиї корови дзвоник, грубо зроблений з бляхи.

— Ми думаємо, що стадо злякалося якогось звіра, — відповів він на моє запитання про причину катастрофи. — В нижній частині гір на стада іноді нападає леопард. Але на такій висоті леопардів не буває. Вовки не наважаться напасти на стадо, яке охороняється собаками й людьми. Очевидно, це „робота“ ведмедя; напевне він вночі вдерся в стадо. Корови й вівці метнулися й у темряві попадали з кручі. Таке трапляється нерідко.

В цю хвилину почувся шелест, і досить таки важкенький камінь скотився по виступах скель, упав недалеко від нас.

— Ось він, ведмідь! — скрикнув Рам і, зірвавши з плеча рушницю, вистрелив у повітря.

Справді на головокрутній висоті чорніла точка, в якій легко було пізнати гімалайського ведмедя. Він був поза межами пострілу, майже біля краю розколини. Я наставив

на нього бінокль. Звір ішов між камінням, поглядаючи вниз, і за хвилину сховався в розколіні.

— Невже він спускався сюди? — спитав я.

— Можливо, саїб: ведмідь чудово лазить по кручах.

— Треба його вбити, — рішуче сказав Магомет: — Він знищить не одне стадо бідних пастухів.

Ми тут таки поклали обійти кручу й піднятися на гору.

— П'ять років тому ведмідь розірвав мого старшого брата, — сказав Рам. — Він був сміливий мисливець, але звір напав на нього зза каменя на вузькій стежці. Після цього я запрягнувся вбивати всіх ведмедів, яких тільки побачу.

— Скільки ж ви забили?

— Покищо тільки шістьох. Але я розшукав кілька ведмедів, і їх вбили білі саїби. Аджеж це однаково, якби я був сам убив їх, правда?

— Правда, — усміхнувшись, озвався я.

Обхід кручі тривав кілька годин. Сонце спускалося за гори. Ми вирішили переночувати на березі гірської річки, яка так швидко мчала серед ущелин, що каміння стрибало по її дну й билося одне об одне із стукотом, мов глухі постріли. Тут росли чудові рододендрони, всіяні червоними квітами, і розлогі деодари — далекі родичі нашої північної сосни; їх шишки, подібні до манюсінських бочечок, густо вкривали кам'янистий ґрунт.

За годину на галявині палав огонь, розпалений з ко-сгрубатого гімалайського дуба. Рам, хазяїновитіший від Магомета, заходився варити рис і кип'ятити воду на чай.

Я здерся на скелю і милувався заходом сонця. Удень Гімалаї величні, але різноманітні. В ясному спокої стоять велетенські гори, порізані ущелинами й кривулястими долинами річок. Під сліпучими променями сонця снігові вершини зливаються з небом. Інша річ увечері, коли в долинах лягають нічні тіні, а вершини гір ще палають на рожевому небосхилі, наче вулкани. Очей не звести з цієї картини! Тільки тут бачиш, які високі Гімалаї: вони заливаються косими променями сонця навіть тоді, коли на небі вже мерехтять зорі, а внизу панує темрява.

— Вечеря готова, саїб, — сказав Рам, коли я вернувся до табору.

Ми повечеряли. Магомет помив посуд і підкинув у вогонь дров. Після цього провідники почали жувати бетель, а я сів писати щоденник.

Тут недалеко є гаряче джерело, — сказав Рам (він не міг мовчати).

— Велике?

— Дуже велике, як ріка. Воно виривається з скелі й так сильно клекоче, що можна оглухнути. Розповідають, що колись це джерело було холодне, як лід на вершечку гори. Біля нього у глибокій печері жив святий чоловік на ім'я Науроджі. Він прожив у печері тисячу років. Так, саїб, тисячу років! Тепер ніхто так довго не живе, навіть найблагочестивіші браміні. В святого була довга сива борода й такі страшні очі, що коли він пильно дивився на дерево, воно всихало. Їв він самий рис, який приносили йому в дзьобах гірські голуби.

— Що ж він робив у печері?

— Як що? Думав про свої гріхи, більше нічого. Якось почалася сильна гроза. Блискавицею запалило величезне дерево, на якому сидів мавп'ячий бог Гануман. Власне, Гануман сидів у дуплі (в такому великому, що в ньому міг би поміститися слон), а його хвіст висів з дупла й спускався на дві милі в долину.

— Чому ж він не сховав його в дупло?

— Такий довгий хвіст? Це було б неможливо, саїб, абсолютно неможливо. Коли вдарила блискавка, хвіст зайнявся, наче сухий хмиз. Він горів так сильно, що люди бачили заграву в сусідніх долинах. Бог Гануман вискочив з дупла й устроїв хвіст у холодне джерело, біля якого жив святий. Зараз же піднялась густа пара, яка тридцять два роки оповивала гори. Коли вона розвіялась, джерело лишилося гарячим.

— А куди подівся святий?

— Він умер від гарячої пари, зварився, мов риба в казані. Лишилася тільки борода; з неї один благочестивий чоловік зробив собі фартух, через який його не зачіпали ні тигри, ні змії.

— Усе це вигадки, — промовив я.

— Ні, саїб, не вигадки: це розповідають старі люди.

Другого ранку ми розшукали стежку пастухів і без особливих пригод піднялися до краю кручі, з якої звалилося стадо. По численних слідах було знати, що тут довгий час жили люди й паслася худоба. Під найвищою скелею був покинутий курінь, а над попелом огнища стирчав ще таган, на якому висів забутий або покинутий пастухом дрірвий казанок.

Я мимоволі відступився, коли глянув з кручі вниз. Страшно було подумати, що з такої висоти падали в нестямі від жаху тварини.

— Ми знайдемо недалеко пастухів, — впевнено сказав Рам, що встиг з Магометом оглянути пасовище.

Він правду казав. Незабаром ми побачили в далині дим. Назустріч нам кинулися з гавканням дві собаки, що дуже скидалися на вовків, але більші за них. Зза кущів вийшли люди; вони тримали в руках довгі палиці. Ми підійшли до них і мисливці розговорилися з ними тибетською мовою.

Я з цікавістю придивлявся до пастухів. Вони жили тут цілими сім'ями, в берестяних куренях, які ледве могли сховати людей від злив. Спід хутряних шапок чоловіків висіли чорні косми волосся, що спускалося майже до плечей. Невеликі очі, випнуті вилиці й рідке волосся на лиці свідчили про монгольське походження цих кочовиків. Юрма напівголих дітей оточила нас і розглядала мене, мов небаченого звіра.

— Ми не помилилися: стадо занастив ведмідь, — сказав Рам, переговоривши з пастухами. — Він уночі напав на овець. Отара кинулася тікати до кручі. Спочатку зірвалися вівці, за ними корови. Там були не ці, а інші пастухи; вони другого дня погнали решту стада в долину.

— Чи часто приходять ведмідь?

— Він живе в тій ущелині. Пастухи просять саїба вбити його, бо бояться за своє стадо.

Старий пастух приніс нам миску кислого молока й кружало надзвичайно гострого сиру. Він готується в суміші коров'ячого й козячого молока й зберігається загорненням у козячу шкуру.

— Це господар стада? — спитав я про старого.

— Ні, саїб, він такий самий наймит, як і інші пастухи. Стада належать багатим тибетцям або будійським монастирям. Вони наймають бідних селян за 36 рупій (приблизно 24 крб.) на рік і примушують їх бродити по горах протягом шести-семи місяців. Якщо тварина загине, господарі повертають з цієї плати вартість її.

Поївши, ми поскладали альпензаки в курінь і пішли в глиб ущелини. Нас зараз оточили похмурі скелі, об які розбивався на піну й пил гірський потік. Подекуди біля води купчилися деревоподібні папороті; їх дво-триметрові ваї чудовими китицями звисали з вершечків стовбурів, переплітаючись у смарагдові альтанки. Тисячі гірських голубів, подібних до горлиць, шугали вгору й униз по ущелині; в кожній розколині скель видно було десятки голубиних гнізд, дбайливо встелених козячою і овечою вовною.

Я йшов попереду, стараючись не послизнутись на мокрих каменях. Несподівано Рам узяв мене за лікоть і, усміхаючись, показав на вершечок скелі. Вирізуючись на синьому небі, біля самого краю провалля, боком до нас стояв чудовий гірський баран—архар. Його масивні, двічі загнуті роги красиво обрамляли голову. Архар стояв, мов статуя; він щось пильнував, інакше він би давно помітив нас.

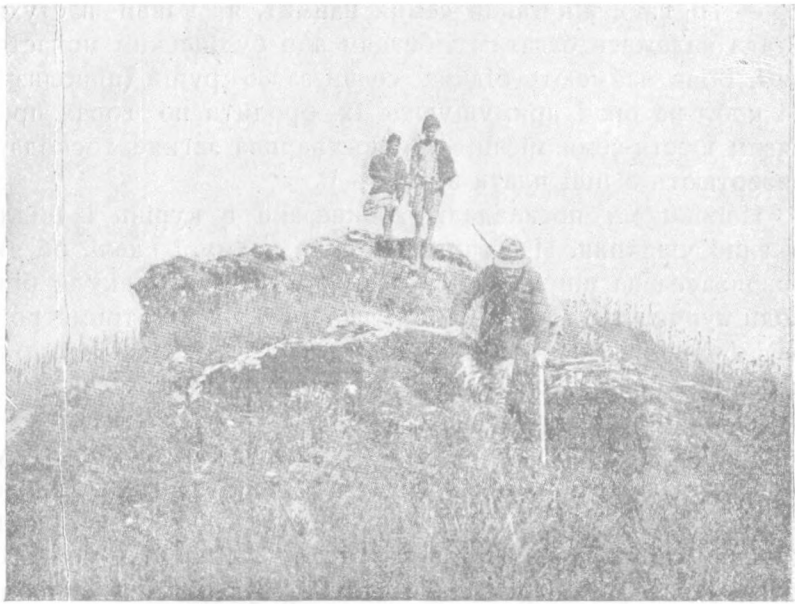
— Стріляти?—крикнув мені в саме вухо Рам (клекотання води глушило голоси).

— Не треба,—відповів я.

Чи почув архар наші голоси, чи його тонкий нюх уловив запах людини,—але він швидко обернувся і на мить утопив у нас жовті зіниці. Рам махнув рукою. Архар підскочив на одному місці й зробив триметровий стрибок через розколину. Раз-два!—другий стрибок метрів на п'ять нижче. Раз-два!—божевільно сміливий польот через пінявий водопад. Раз-два!—стрибок через гранітний бар'єр... У воду посипалось каміння, а архар уже мчав десь за горою кручами, приступними лише йому та птахам.

— От молодець!—скричав Рам. Його обличчя сяяло від задоволення. Навіть похмурий Магомет усміхався собі в бороду.

Біля кам'яної брили, яка впала на дно ущелини, провідники порадилися.

Я йшов попереду, стараючись не послизнутись на мокрих каменях

— Пастухи казали, що ведмідь живе в печері, — сказав Рам. — Он там, — і він показав кудись убік.

— Ну, то пошукаємо печери...

Ми зійшли з стежки і, хапаючись руками за куші, заходилися видиратись стрімким схилом гори. Години за півтори, подряпані, побиті й утомлені, ми спинилися біля входу в печеру, що відкривалася в глибокий яр. Очевидно, про цю печеру знали лише пастухи й мисливці, бо я не натрапляв на відомості про неї навіть у найдокладніших описах Гімалайських гір.

— Непогане місце знайшов собі ведмідь, — проговорив Рам, оглядаючись навкруги.

Важко було знайти дикіше місце. Скелі, осипи, глибокі вимоїни у вапняних товщах, цілий лабіринт бічних ярів, непролазний чагарник... У цьому притулку ведмідь міг почувати себе безпечно.

Сліди біля входу й чорне волосся, що налипло до каміння, свідчили про те, що в печері живуть. Але увійти

до неї було б, звичайно, безглуздя. Навіть рішучий і відважний Магомет, вагаючись, дивився на низький темний отвір у скелі. Не менш відважний, але занадто гарячий Рам поліз був у печеру: я і Магомет спинили його й примусили вернутися в яр.

— Виходь, чорний розбійнику! — закричав Рам у печеру. — Боягуз, овече страховище!

Він узяв камінь і шпурнув його в отвір.

— Печера велика, — сказав він, прислухаючись.

Я нахилився до входу й освітлив печеру електричним ліхтариком. Від самого входу тяглася вузька нора, яка метрів за п'ять завертала праворуч. Ясно було, що печера (якщо вона взагалі існувала) була набагато далі, десь у глибині гори.

— Викурити ведмедя димом? — спитав Рам.

— Не pomoже, — відповів Магомет. — Треба сісти в задітку й підстергти ведмедя біля входу.

Рам з досадою поцмокав язиком. При його жвавому характері просидіти, може, кілька годин нерухомо було справою нелегкою.

— Якщо саїб дасть мені ліхтарик, я полізу в печеру, — сказав він.

— Дурниці, — гостро відрізав я.

Поклав край нашим суперечкам сам господар печери. Магомет перший побачив його. Ведмідь вийшов з бічного яру і, побачивши нас, став серед кущів, метрів за сто від печери.

— Стріляйте, саїб, — своїм звичайним спокійним тоном промовив Магомет і відступився на крок убік.

Та не встиг я націлитись, як повз моє вухо гримнув постріл. Гарячий Рам вискочив наперед і, стріляючи на бігу, побіг до звіра.

Після першого пострілу ведмідь ревнув. В ту ж мить затріщали кущі й розлючений звір дзигкою викотився в яр назустріч Рамові. Він був страшний: його чорна шерсть наїжачилася, а з роззявленої пащі виривався глухий рев. Я вперше бачив напад гімалайського ведмедя; швидкістю він нагадує атаку дикого кабана.

Рам опинився в скрутному становищі. Він уже пустив чотири кулі й пригнувся до рушниці, націлюючись ведме-

деві в голову. Ми з Магометом кинулися йому на допомогу. Рам вистрелив. Ведмідь скрутився, начебто хотів укусити себе за литку, але зараз же кинувся на ворога. Меткий і спритний Рам випустив з рук рушницю й з спритністю архара скочив на виступ скелі. Цим він дав нам змогу вистрелити у ведмедя. Бах-бах! Постріли злилися в один. Замість того, щоб упасти, ведмідь метнувся вбік і в одну мить зник у зарослому кущами ярку. Ми побігли за ним, та ведмідь встиг піднятися укосом й зникнути між скелями.

Рам з пересердя зірвав свій тюрбан й шпурнув його на землю.

— Утік, розбишака! — скричав він з розпачем.

Мене також брала досада. Витратити стільки праці — і марно. Лише Магомет був спокійний.

— Ведмідь вернеться, — упевнено сказав він.

— А коли? Коли? — з сумом скрикував Рам.

Тепер ніхто не перешкоджав нам оглянути печеру. Я поліз навкарачки вперед, освітлюючи дорогу ліхтариком. За мною слідом ішли провідники.

Кривулястанора метрів за двадцять від входу раптом розширилась у всі боки і перед нами відкрилася велика печера, кінець і край якої потопали в темряві. Під світлом ліхтаря яскраво блищали сталагміти (вапняні колони), сталактити, подібні до велетенських крижаних бурульок.

— Сталактитова печера! — мимоволі скричав я. Мій голос луною озвався під склепінням печери і завмер десь у далині.

Ми пройшли в глиб печери. Тут вона вужчала й кінчалася щілиною, якою сполучалася з другою, ще більшою, печерою. Нам довелося спуститися вниз, бо друга печера була значно глибша за першу. Ще біля входу ми почули хлюпання води. З темного грота виривалася підземна ріка з прозорою й холодною, як лід, водою. Вона навскоси перетинала печеру й зникла в другому гроті. По берегах її, мов казкові дерева з кришталю, височіли чудні колони, що зникали в темряві склепіння. Береги також здавалися кришталевиими і, при світлі ліхтаря, сяяли тисячами вогнів.

В одному кутку печери ми натрапили на лігво ведмедя. Тут валялося багато кісток, в тому числі й стегнова кістка людини.

— Проклятущий людоджер! — промурмотів Рам, узявши в руку кістку. Він хотів іще щось додати, та в цю мить погас ліхтар.

— В саїба є сірники? — трохи промовчавши, спитав Рам. Я помацав у кишенях.

— Ні, — відказав я. Сірники й запасні батареї для ліхтаря лишилися в альпензаку в пастухів. Я в думці вилаяв себе за таку необачність, та це не допомогло.

Треба йти навпомацки, — сказав я, марно натискуючи кнопку ліхтаря.

Провідники сказали кілька слів по-індуському.

— Нехай саїб тримається за мій пояс, а Рам за пояс саїба: я спробую знайти вихід, — сказав Магомет.

Ми рушили. Магомет намацував дорогу прикладом рушниці. Помалу, крок по кроці ми обходили перешкоди, які в темряві здавалися незчисленими.

— Праворуч, ліворуч, — неголосно командував Магомет. Ми слухняно йшли за ним пригинаючись, щоб не вдаритися головою об сталактити.

Скільки я міг орієнтуватися, Магомет вів нас до ріки. Я зрозумів його маневр: від верхнього грота до щілини, яка вела в першу печеру, можна було пройти вздовж стіни, не дуже вкритої вапняними натіками. Ми перший раз ішли саме цією дорогою (тільки в іншому напрямі); я трохи пам'ятав, що ми не натрапляли на особливі перепони, якщо не зважати на глибокий рівчак, через який нам довелося перескочити.

Хлюпання води помалу ставало ближчим. Магомет енергійно тикав у всі боки прикладом.

— Вода, — промовив він, спинившись.

Ми були поблизу грота. Водяний пил обсипав нам руки й обличчя. Магомет завернув ліворуч і за хвилину сперся на стіну. Тепер вода хлюпала за спиною.

Поблизу щось затріщало й з грюкотом покотилося по печері.

— Ведмідь! — перелякано промовив Рам.

Думка про ведмедя досі не спадала мені. А що, справді, як він зайшов у печеру слідом за нами й тепер підстерігає нас за якоюнебудь колоною? Я швиденько витяг з кобури

револьвер, а при цьому сильно вдарився головою об сталактит. В очах аж іскри замиготіли і я ледве встояв на ногах.

— Обережніше, саїб, — сказав Магомет, почувши звук удара і мій зойк.

На мою думку ми вже повинні були підійти до рівчака. Магомет став і щось намацав рушницею і руками.

— Підйом, — сказав він.

Куди ж подівся рівчак? Ми ледве видерлися на осип, але опинилися перед глухою стіною. Довелось спуститися на дно печери й шукати щастя в іншому напрямі.

— Вода плеще там; виходить, що щілина має бути перед нами, — міркуючи вголос, сказав Магомет.

— Та де ж вона? — зажурено промовив Рам. Від його балакучості не лишилося й сліду. Як багато нервових людей, він боявся темряви. — Мені здається, що ведмідь у печері, — додав він, помовчавши.

— Його тут немає, — відповів Магомет. Спокійний тон цього чоловіка підбадьорив не тільки Рама, а й мене. Я знав дивну здібність Магомета орієнтуватися в найскладнішій гірській обстанові і був певен, що він так або інакше знайде вихід із печери. Але я, як і Рам, боявся раптового нападу ведмедя.

Ми марно мацали стіни й мало не впали в якусь яму, на дні якої лунко капала вода. Ріка бігла десь далі, і плескіт її глухо лунав над склепінням печери.

— Ми йдемо не туди, куди треба, — сказав Магомет і знову завернув до ріки.

Почалося тяжке блукання в темряві. Чи довго тривало воно — годину, дві або більше, я не знав. Час начебто спинився. Ноги почали підгинатися від втоми. Магомет уперто дерся на осипи стін і вивчав кожную щілину, кожен камінь. Якби була розколина нижче! Та вона була десь високо над долівкою печери.

Камінь упав мені на ліве плече. Рука затерпла й звисла, мов ганчірка. Бідолашний Рам забив собі ногу й гірко зітхав за моєю спиною.

— Ми, здається, не вихопимося звідси, — промурмотів, він.

— Обережніше: круча, — всоте сказав Магомет і зараз же додав: здається, щілина.

— Правда? — скричав Рам.

— Праворуч круча. Обережніше, тут слизько, — не відповідаючи на запитання, попередив Магомет.

Ледве пересуваючи ноги, ми рушили вперед. Рам послизнувся й потягнув мене вниз. На щастя, я затримався, вхопившись рукою за виступ стіни. За хвилину хлюпання води майже припинилося. Іти стало легше.

— Ми увійшли в першу печеру, — сказав Магомет.

— Фу - у! — з полегкістю зітхнув Рам.

Тепер Магомет ішов упевненіше і незабаром скомандував:

— Ставайте навкарачки!

Ми поплазували один за другим вузькою корою.

— Вже час, щоб світло було, а його немає, — тривожно, зауважив Рам.

— І не буде, — спокійно відповів Магомет: — надворі ніч.

— Ніч?! — разом скричали ми з Рамом.

— Так, — сказав Магомет і став на ноги.

Ми стояли біля входу в печеру. Над нами розгорнулося зоряне небо й сяяв тоненький серпок місяця. Я ледве роздивився на стрілки годинника; вони показували чверть на першу. Виходить, ми проблукали в печері приблизно вісім годин!..

До ранку ми перебули в яру. Хоч я й дуже втомився, та заснути не міг. Рам уві сні стогнав і судорожно сіпався. Над яром носилися тисячі світлячків; вони спалахували блакитними іскорками й зараз же згасали, лишаючи по собі світляні лінії. Кричали нічні птахи, а над головою весь час шугали кажани.

Нарешті почало світати. Я виліз на край яру і завмер від захоплення. У долинах гоїдалося море туману, з якого мов острови, здіймалися вершини гір, залиті загравою світанку. На дні туманного моря заблищало сонце. Воно подібне було на величезний порожній темночервоний пухир або дитячий м'яч. Відірвавшись від дна й гоїдаючись, воно почало підійматися до поверхні туману. Колір його поступово перейшов у яскравочервоний, потім в оранжевий, немов воно розжарювалося в невидимому горні. Торкнувшись поверхні туманного моря, воно раптом сліпуче спалахнуло й розсипало золоті промені по горах.

Я вернувся в яр. Рам і Магомет уже прокинулись.

— Доброго ранку, саїб, — сказав Рам. — Ми думали, що ви вернулися в печеру по револьвер (я впустив його, коли мені на плече упав камінь).

— Ні, годі вже з мене підземних прогулянок, — відказав я.

— Мені здається, що я уві сні блукав по печері, — сказав Рам. — На мене напав ведмідь і я боронився камінням. Коли світить сонце, я нічого не боюся, нічого, а в темряві я полохливий, як дитина. Я тоді буваю ладен плакати й битися головою об каміння. Магомет — той не боїться темряви, а я боюсь. Я люблю світло, люблю сонце.

— Ніхто не любить мороку, — сказав я. — Але вже час вирушати!

— А як же ведмідь? — скричав Рам, — ми повинні вбити його!

— Ведмідь від нас не втече. Ми візьмемо альпензаки й вернемось сюди.

Рам скочив на ноги й обернувся до гір.

— Чуєш, розбишако? — закричав він. — Ми вернемось і уб'ємо тебе! Ти не втечеш кари.

Але нам не довелося вернутися до печери. В найвужчому місці стежки, що тулилася біля провалля, за мною пролунав застережний крик. Я задер голову і побачив перед собою ведмедя. Він вийшов зза рогу й нерухомо стояв, обернувши голову в мій бік. Мені впала в очі його чорна шерсть з білою плямою на грудях.

— Стережіться, саїб! — кричав, підбігаючи до мене, Рам.

Я скинув з плеча гвинтівку, але ведмідь швиденько повернув назад і зник.

Ми порадилися. Магомет запропонував піднятися на скелю. Рам хотів був щось сказати, та раптом підкинув на плече рушницю й вистрелив угору над своєю головою. Я здригнувся з несподіванки. Метрів за п'ять над нами, серед каміння промайнула ведмежа голова й частина білих грудей.

Ми відійшли назад і дуже обережно видерлися на скелю. Ведмідь лежав на тому ж самому місці, звідки він дивився на нас. Рам здаля шпурнув у нього каменем, та ведмідь не ворухнувся: куля влучила йому в голову.

— Він хотів згори напасти на нас, — сказав Рам. — Щастя наше, що я вчасно побачив його.

Провідники заходилися здирати шкуру. Ведмідь був поранений у сімох місцях. Значить, усі наші кулі влучили.

— Живучий, розбишака, — сказав Рам. — Ну, тепер пастихи можуть спати спокійно.

Він весело засміявся.

— Ніколи не забуду, як я боявся в печері, — промовив він. — Я не боюся ведмедів, але тільки вдень. В темряві — смерть.

— Щоб не загинути в темряві, треба вміти боротися з нею, — спокійно сказав Магомет.

Я і Рам погодилися з ним.

РОЗДІЛ ІХ

Ріка Бхагіраті. Стрибки по виступах. У хвилях ріки. — „Де був саїб?“ Легенда про розбійника Гагра. Біля льодовиків. Злива в горах. Я роблю хірургічну операцію. Рибуловля з допомогою отрути.

З високогірських районів, що межують з снігами, я часто спускався в смугу дрімучих листяних лісів і в долину Бхагіраті.

Бхагіраті — одна з двох рік, з яких починається Ганг. Вона зароджується на снігових схилах Загімалайського гірського хребта, майже на кордоні Тібета. Бхагіраті промила дуже глибокі ущелини. Їх вертикальні стіни на тисячі метрів здіймаються вгору, утворюючи довгі кривулясті коридори з тоненькою блакитною смужкою неба вгорі. Тут панують вічні сутінки, навіть тоді, коли сонячне проміння заливає скелі і грає у водяному пилу бурхливої ріки. Грюкіт сповнює ущелину, і клапті піни скачуть по хвилях, що можуть потягти за собою навіть великі валуни. А яка прозора й чиста вода Бхагіраті, що живиться снігами та джерелами з надр землі! Після великих дощів рівень ріки так сильно підвищується, що далеко навкруги заливаються водою низовинні місця. Іноді прокинувшись уранці, я бачив бурхливе озеро там, де вчора був сухий берег і паслася худоба.

Я полюбив цю могутню ріку й з насолодою блукав по її мальовничих берегах. Рам ставився до неї побожно і нерідко з молитвою кидав у неї пучки запашних трав.

— Вона — „батько Ганга“, — казав він.

Якось над вечір, прогулюючись біля ріки, я надумав

пробратися на середину течії, по величезних відшліфованих валунах. Вони сірими страхіттями стирчали з води так близько один до одного, що можна було перескочити з одного на другий. Навколо них клекотіла вода й шумували глибокі вири. Я поклав рушницю на пісок і з розгону скочив на найближчий валун. На мить від шаленого руху води мені світ запоморочився; здавалося, ніби я разом із валуном швидко поплив угору. Але я переборював це почуття і, розрахувавши віддаль до дальшого валуна, скочив на нього. Тут я сів і довго милувався скаженою рікою. Повз мене, гойдаючись на хвилях, промчало велике дерево; його корені високо стирчали над водою, а на гілці бігав туди й сюди якийсь рудуватий звірок, подібний до мангусту. Над моєю головою туди й сюди літали гірські голуби, що гніздилися в розколинах скель; вони приносили в гнізда різну живність і зараз же знову відлітали на долину.

Надивившись досхочу, я підвівся й пішов назад. Я щасливо перескочив на найближчий валун, але тут став, вагаючись: до берега було понад два метри; та до того ще берег був набагато вище води, через що важко було перескочити без розбігу. Між валуном і берегом вода вирувала, мов у казані.

„Здається, вскочив“, — подумав я. Провідники були в таборі й сподіватися на допомогу не доводилось. Обміркувавши своє становище, я роздягнувся й, зв'язавши ременем одягу, кинув її на берег. Тоді я намітив собі камінь, куди треба було скочити, і, зібравши всі сили, зробив одчайдушний стрибок. Та ба! Моя ліва нога сковзнула по мокрому камені; я втратив рівновагу й навзаки упав у воду. Коли я виринув і розплющив очі, течія знесла мене далеко вниз. Я промчав під навислою скелею й вилетів на долину, де ріка круто завертала. Мені ще ніколи не доводилося плисти так швидко. Мабуть, я мав би велику насолоду, якби... сидів у човні! Мною крутило й кидало на всі боки. На щастя, я не вдарився головою об валун, до якого мене шпурнуло течією.

Спереду я побачив кам'яну грядку. Тут ріка вужчала й ревла, мов тисячоголосий звір. На каменях біліла піна... Я почав хапатися за виступи валунів, та руки сковзались,

і вода відкидала мене, мов тріску. Разів зо два я боляче вдарився оба валуни боком і груддю. Але все ж мені пощастило ухопитися за один камінь; власне, мене притиснуло до нього течією. Що було сили здерся я на нього й сів верхи, ледве зводячи дух. Серце буйно колотилося в грудях, руки й ноги тремтіли. Поряд стирчав другий камінь, набагато більший і сухий. Відпочивши, я переліз на нього. Звідси до берега було метрів з чотири, але я добився до нього, стрибаючи з валуна на валун. На березі я довго бігав і розтирав задубіле від льодової води тіло.

Треба було розшукати мою одягу. Це було нелегко, бо вона була по той бік скель, повз які мене пронесла вода. Години зо дві, голий, я дерся по кручах, поки добився до знайомого мені закруту ріки.

В ту хвилину, коли я спустився з майже вертикальної скелі, я побачив Рама і Магомета. Вони стояли над моєю одягею й красномовно розмахували руками. Побачивши мене, Рам підняв руки до неба.

— Де це був саїб? — скричав він, дивлячись на мене як на виходця з того світу.

Я не міг нічого сказати: все мсе тіло було в синцях і дряпинах, з яких бігла кров. Мені допомогли одягтися й довели до табору. Я пролежав п'ять днів, поки не підгоїлися поранені ступні ніг.

— Я знаю: саїб хотів пірнути в священні води ріки, щоб очиститися від гріхів, — сказав Рам, коли ми сиділи, як звичайно, біля вогню.

— Авжеж, — усміхнувшись, промовив я.

— Старі люди кажуть, що на березі Бхагіраті колись жив розбійник на ім'я Гагра. Він багато років грабував каравани купців і богомольців. Священне місто Гангатрі спустіло, бо ніхто не наважувався ходити туди на богомілья. Сталося так, що стежкою йшов благочестивий брамін. Він співав священні пісні. Гагра напав на нього, але брамін підняв руку й обернув розбійника в дерево. Минуло багато років. Знову богомільці почали ходити до витoku Бхагіраті. Дорогою вони завжди відпочивали під деревом, і на думці не маючи, що то був Гагра. Душа розбійника мучилася в дереві, та не могла його покинути. Аж ось по-

чався великий дощ. Він ішов безупинно сто днів. Бхагіраті вийшла з берегів і залила камені, серед яких росло дерево. Коли священна вода торкнулася коренів дерева, вони обернулися на людські ноги. Вода підіймалася дедалі вище. Появилися черево, груди, руки й голова Гагри. Тільки на самій маківці росли гілки, бо вода стала на рівні лоба. Тоді Гагра пірнув і вийшов з води ясним, як сонце. Відтоді він став найблагочестивішим чоловіком у країні і жив милостинею.

— Ви були в Гангатрі? — спитав я.

— Я, саїб? Ні! До Гангатрі важко дістатися. Там на верхах Бхагіраті — бездонні провалля й стримкі скелі, які впираються в небо. Богомільці кажуть, що доводиться здиратися по залізних палицях, вбитих у скелі. Грішній людині туди не дійти: обов'язково вона впаде в провалля або утопне в ріці.

— Там збудований храм?

— Так, саїб, але все це місце святе — і гори, і струмки, і дерева.

Рам, цей невисокого розуму чоловік, був повен найчудніших забобонів... На кожній горі він неодмінно знаходив якесь „святе“ місце і знав безліч старих переказів, в які свято вірив. Він обожнював грізні явища природи, особливо незвичайної форми скелі, великі ріки й багатьох небезпечних тварин. В його уяві вся природа була населена добрими й лихими богами. В ньому жив поет: мальовничий схід сонця захоплював його. Але він умів і ненавидіти: коли він говорив про своїх ворогів — лихварів і поміщиків, його обличчя сіпалося від гніву і він стискав кулаки.

— Саїб побачить: вони загинуть, — сказав він якомсь. — Так, так, загинуть і народ знову буде багатий.

— З чого вони загинуть?

— Їх уб'є народ. Терпець йому урветься і він знищить їх усіх до одного. Саїб побачить!

Коли я цілком очунав, ми пастушими стежками піднялися до кінця льодовика. Ця подорож тривала шість днів, але я не жалкував, що витратив на це час. Ми ночували в пастуших куренях або біля вогнища у затінку деодарів. Дикі, але чарівні краєвиди оточували нас, і я жалкував,

що не можна було фотографічним апаратом схопити на пластинку дивовижні фарби гірської природи.

Кінець льодовика спускався глибоко в ущелину. Спід нього бурхливо бігла річка з прозорою, мов сльоза, водою. Я ніколи не забуду чудового грота, промитого водою в товщі льоду. Він нагадував кришталевий палац чарівника з казки, яку я читав у дитинстві. Крізь льодовий потік у грот проходило м'яке зеленувате світло, розтікаючись по воді й каменях. У глибині грот вужчав і поділявся на бічні ходи, якими бігли струмки.

На жаль, починалася непогода. Якось наші намети завалило снігом, і ми мало не замерзли, бо не подбали за паливо. Снігові хуртовини проносилися одна за другою. Коли, нарешті, показалося сонце, сніг засяяв так сліпучо, що в мене і в Магомета сталося запалення очей.

— Треба спуститися вниз, — порадив Рам.

В долині нас застали зливи. Ми по три-чотири дні не бачили сонця. Гірські струмки збутніли й бурхливо неслися схилами гір. Біля них було небезпечно ставати табором, бо вода могла піднятися майже раптом. Наші намети й речі промокли до нитки; коли сушили їх біля вогню, від них ішла густа пара. Нам пощастило знайти печеру, де ми прожили дві доби. Маючи багато дерева, ми розпалили велике вогнище біля входу; було дуже димно, зате тепло.

Нарешті зливи припинилися. Спускаючися з гір, я бачив сліди руйнування. Безліч дерев, вивернених з корінням, завалювали ущелини. В одному місці зсунувся величезний шар ґрунту, і ціла ділянка лісу була засипана землею та уламками скель. Дуже потерпіли і пастуші курені. Жителі розповідали, що в сусідній долині загинуло безліч худоби.

В одній з халуп лежав хлопчик з обв'язаною брудною ганчіркою головою. В нього була сильна гарячка.

— Забив голову, — пояснив батько.

Я розв'язав ганчірку. Права щока хлопчика була розсічена майже до кістки. Від рани йшов гнилий запах.

— Хлопчик помре, якщо йому не вичистити рану, — сказав я.

Рам переклав мої слова.

Пастух розвів руками й почав щось розповідати, часто показуючи на протилежні гори.

— Він каже, що не міг досі викликати чарівника, бо ріка знесла міст,— пояснював його слова Рам.

— Якщо він хоче, я спробую вилікувати хлопчика.

Пастух захитав на знак згоди головою. Я розкрив свою похідну аптечку й узявся до справи. Насамперед я промив рану перевареною водою, після чого зрізав ланцетом змертвілі шматки тіла. Коли я залив рану йодом, хлопчик застогнав і йому з очей полилися сльози. Нарешті, я зшив краї рани шовковою ниткою й заліпив шов смужками липкого пластиря. Тоді я заклав все це стерилізованою марлею й забинтував усю голову. Я не був певний, що роблю саме те, що потрібно, але чарівник, напевне, почав би лікувати хлопчика „священним“ коров'ячим гноем і зробив би більше шкоди.

Під час операції вся сім'я оточила хворого й не зводила очей з моїх рук.

Другого дня температура в хлопчика спала до 38°, а за два дні стала майже нормальною. Хворий захотів їсти.

— Буде здоровий,— сказав Рам, дивлячись на мене сяючими очима.— А все через те, що саїб омився у водах Бхагіраті. Так, так!

Екскурсуючи по околицях, я знайшов кістки якогось вимерлого чудища. Частина їх лежала на дні яру, а череп стирчав у стіні, метрів на десять вище.

— Це — кістки ведмедя,— вирішив Рам.— Ні, не ведмедя, а слона. Але як міг слон здертися на таку кручу?

Я почав розповідати про вимерлих тварин. Рам уважно слухав мене.

— Старі люди кажуть, що колись жили змії з крилами й черепахи з гору завбільшки,— сказав він.— Моя бабуня якось натрапила на тигра, що мав дві голови.

Попоравшись досить довгенько, ми добули череп. Він належав давно зниклому роличеві слона.

У долині Бхагіраті я вперше побачив, як труять рибу. Старий дід-індус, сидючи в човні, кидав у воду насіння „гуртмі“, рослини, відомої ботанікам під назвою *Anamirta coccilus*.

Насіння „гуртмі“ дуже отруйне, бо має до 5% пікротоксину. Риба, ковтнувши хоч одну насінину, досить швидко здихає й спливає догори черевом на поверхню води. Індуc сіткою витягав риб і зараз же розчиняв їх. Кажуть, якщо цю операцію не зробити зараз же, то її м'ясо стає отруйним. Магомет розповів мені, що ціла сім'я отруїлася рибою, вловленою з допомогою насіння „гуртмі“.

РОЗДІЛ X

Архари. „Вожак“ (невеличка повість із життя архарів).

На відкритих гірських луках я нерідко бачив великі отари архарів. Полювання на них надзвичайно важке. Обережні тварини швидко тікають, коли побачать людину. Я цілі години дивився у бінокль на цих гарних представників високогірської фауни. Помалу я склав собі ясне уявлення про їхнє життя. Оповідання Рама й Магомета доповнили мої знання. Обидва провідники багато полювали на архарів і добре знали їх звички. Мені здається, що краще буде замість сухої розповіді про архарів подати тут невеличку повість. Підставою для неї є факт, що розповів мені Магомет, а тому вона цілком правдоподібна. Ця повість зветься

„ВОЖАК“

Старий архар лежав на виступі скелі. З свого поста — на $3\frac{1}{2}$ тисячі метрів над рівнем моря — він бачив Гімалаї та кривулясті долини, де блищали ріки. Далеко на півдні розгорнулася в туманній імлі родюча долина Ганга; на заході синіли гори Кашміра; на півночі стіною простягався Загімалайський хребет, що відгородив Тибет від палючої Індії; нарешті, на сході, сяючи вічними снігами, здіймалася до неба сім'я велетнів — Чумаларі, Давалагірі, Га урізанкар.¹

Архар стеріг отару й грівся на сонці. Його міцні двічі

¹ Гаурізанкар — найвища гора на земній кулі. Англійці назвали її — Еверест.

закручені роги потопали в густій шерсті. Він зручно підібгав під себе передні ноги і відкинув задні. Отара лежала серед кам'яних брил. Архари наїлися соковитої трави й відпочивали — самиці з ягнятами окремо від самців, а старі на уступах гори. Ягнята скакали й гралися навколо матерів. Рвучкий вітер, що віяв з схилів Давалагірі, доносив пахощі квітів і хвійних дерев.

Вожак помалу обертав голову і вдивлявся жовтими зіницями у звивини гір. Він бачив каравани яків, що з небезпекою для життя перебиралися через височенні перевали, стада худоби на гірських пасовищах. Там — далеко внизу — видно було селища і ворушилися люди. Вони зрідка появлялися на високих горах, але архар з досвіду знав, що їх треба боятися найбільше за все.

На березі бурхливої, виблискуючої сріблом Алакнанди показалася юрма людей. Бистрі очі архара розглянули вісім навантажених носильників, „шекарі“ (провідника) і двох „білих“ у гірському вбранні, з рушницями на плечах. Люди один по одному йшли кам'янистою стежкою. Незабаром вони завернули в бічну ущелину. Тут подорожні отаборилися; вони поставили білі намети й розпалили багаття.

Настала ніч. На ранок, вийшовши на свій пост, вожак знову побачив подорожних. Вони покинули свій табір і повзли, мов, комашки схилом гори — попереду „шекарі“, слідом за ним — „білі“, а за „білими“ — носильники з речами. Перед заходом сонця вони дійшли до нижнього пасовища й поставили намети поряд із куреннями пастухів.

Покищо нічого було тривожитись. Але архар звук не довіряти ворогам. Ледве засіріло, він вийшов на виступ скелі й подивився на пасовище. Подорожні складали намети й лагодилися в дорогу. Куди? Вниз чи вгору?

Вони почали підійматися вгору. Архар здригнувся, коли побачив це. Він роздратовано вдарив ногою об скелю й кілька разів тривожно проревів. Отара наполохалася; самиці з ягнятами відбігли до скель, а самці підійшли до краю кручі й мовчки втопили очі в людей. Інколи то один, то другий з них трусив рогами, начебто відганяючи думку про близьку небезпеку.

Помалу, але вперто, люди завойовували кожен метр

підйому. Вони приставляли до скель легкі драбини й тягли мотузками вантаж. Подекуди вони рубали дерева й перекидали їх, мов містки, через глибокі розколини та бистрі гірські потоки. Здавалося, ніщо не могло їх спинити. Підійманням керував чорнобородий „шекарі“; він добре знав свою справу й не губився, коли ставало важко. Цього чоловіка з похмурим лицем архар якось бачив: звичайно, це він привів мисливців до льодовиків Давалагірі, де тоді паслася отара. Була весна і самиці котилися. Через них отара не могла швидко пересуватися. Мисливці вбили вожака і ще трьох самців, які один по одному брали на себе охорону молодняка. Багато самиць і ягнят загинуло в розколинах скель. Довго, довго отара не могла отямитися від цього і блукала по диких осипах, далеко від пасовищ...

Вечері подорожні отаборилися. Вони піднялись протягом дня на тисячу метрів. Це була половина шляху від пастуших куренів, правда, найлегша. Що змушувало цих людей дертися по кручах? Куди вони прямували? Вожак не доторкнувся до трави і цілу ніч дивився на лиховісні вогні табору.

Другого дня подорожні пройшли ще п'ятсот метрів схилом гори. Тепер вони були під скелею, де стояв архар, він добре чув їх голоси й стукіт сокир у лісі.

Рано вранці вожак повів отару на східний край гори. Тут було менше трави, але зате приступитися було важче — схил був стрімкіший, і більше валялося уламків скель, за які можна було схватися.

Два дні минуло спокійно. Люди не приходили, але вожак був на сторожі: він майже не сходив з місця, і його очі весь час перебігали з одного уступа на другий. Отара збилася до купи й виходила на пасовище тільки вночі.

На третій день близько опівдні архар побачив людей. Вони вийшли з далеких заростей рододендронів — „шекарі“ попереду, за ним — „білі“. Провідник показав рукою на схід. Один з „білих“ розсунув підзорну трубу й навів її на архара. На плечах у людей висіли рушниці, а в руках вони тримали палиці з гострими залізними наконечниками.

Вожак люто мотнув головою. Сумнівів не було: ці люди були мисливці; вони прийшли сюди, щоб винищити архарів

Вожак зіскочив з скелі й повів отару на північ. Ягнята ледве продиралися через розколини й осипи, які щохвилини утворювали рухомі кам'яні потоки. Доводилося рсбити великі обходи й уникати надто стрімких схилів. Але вожак чудово вправився з цим. Тепер долина Ганга зникла за горою. Під ногами розгорнулася величезна улоговина, темна й похмура, оточена сніговими хребтами.

Минув ще день — безконечно довгий день чекань і тривоги. Вночі південний вітер доніс до вожака ледве вловимий запах диму. Старий архар цілу ніч не сходив з каменя, хоч знав, що люди небезпечні лише вдень.

Вранці прийшли мисливці. Архар побачив їх у ту хвилину, коли вони перейшли через сідловину гори. Знову попереду йшов страшний бородатий чоловік — „шекарі“. Мисливці оглянули околиці й попрямували прямо до отари.

Вожак стояв нерухомо. Знову відвести отару? Марно! Якось він п'ять разів міняв місце, але мисливці все ж убили двох старих і самицю. Якби не ягнята! З ними не можна робити довгих переходів...

Лишився вихід, єдиний вихід, що його підказав вожакові могутній інстинкт: зробити спробу відвернути увагу мисливців на себе. Іноді це допомагає. Правда, вожак у більшості випадків гине, а зате отара встигає втекти у гори.

Не гаючи й хвилини, архар скочив з каменя й великими стрибками помчав на північний захід. Він не дав сигналу тікати; тому отара не зрушила з місця і лише очима стежила за своїм вожаком. Але зараз же другий самець обережно піднявся на гребінь гори: на випадок загибелі вожака, він мусів узяти на себе піклування про отару.

Архар стрілою злетів укосом і став на видному місці, метрів за двісті від мисливців. Його струнка постать з чудовими рогами виразно вирізувалася на синьому фоні неба. Мисливці один по одному спускалися з кручі. „Шекарі“ побачив архара і показав на нього „білим“. Передній мисливець навів на нього трубу і довго розглядав, жваво ділячись спостереженнями з товаришем.

Архар стояв, мов кам'яний. Кожна жилка в його тілі тремтіла з напруги. Чи повернуть до нього мисливці, чи ні? Від цього залежало врятування отари.

Вони повернули! Повернули! „Шекарі“ повів мисливців в обхід. Дурень! Він думає, що архар не знає мисливських хитрощів. Нехай плазують на черевах між камінням — аби тільки пішли якнайдалі від отари.

Архар знав звички мисливців, та не знав він дальнобійності найновіших рушниць. Мов бджілка, просвистіла повз його голову куля. Друга куля вдарилася в скелю, під його ногами, і з жалісливим дзвоном полетіла в провалля.

Архар відбіг на пів кілометра далі. Тепер він став обережніший. Він знову виліз на скелю й напружив зір. Мисливці поділилися: „білі“ пішли на південний захід, а провідник зник в ущелині, що півкільцем розсікала гору. Вони хотіли підійти ближче до архара одночасно з боків і ззаду. Вожака більше турбував „шекарі“: то був досвідчений мисливець; він уміло ховався й заздалегідь передбачав кожен рух архара.

Один з „білих“ підкинув рушницю на плече. Пора! Архар вчасно кинувся тікати, бо в ту ж мить в повітрі просвистіла куля.

Так почалася гра, що тривала п'ять днів безперервно. Архар кружляв по горах, то підпускаючи до себе мисливців, то тікаючи від них. Він добре вивчив своїх ворогів. Тепер він менше боявся „шекарі“, бо знав, що провідник тільки виглядає його для „білих“, а сам не стріляє. Найнебезпечнішим був молодий мисливець, юнак з блакитними очима; він чудово підкрадався і влучно стріляв.

Архар заточувався від втоми. Він майже не їв і не спав. Його чудова шерсть збилася в ковтун. Звичайно, він міг би кожної хвилини утекти від ворогів на далекий хребет. Тільки б но він захотів! Але що буде з отарою? „Шекарі“ тоді легко знайде старих архарів, самиць і ягнят. Мисливці переб'ють їх, як то вже раз було, коли він був тяжко поранений. Ні, вожак не міг утекти, поки вороги хазяйнували в горах!

Коли наставала ніч, архар біг до отари, а ранком повертався й знову підставляв груди під кулі мисливців. День-у-день він все далі заводив людей кам'янистими схилами гір, до неприступних висот, де блищали льодовики. Носильники вже п'ятий раз складали вантаж і переносили його на плечах через провалля й бурхливі ріки.

— Такого чудового екземпляра немає навіть у лондонському музеї, — казали про нього мисливці, сидючи ввечері біля вогню. — Треба обов'язково вбити його.

— Він хитрий, він рятує отару, — говорив „шекарі“, якому надокучило ганятися за архаром.

— Отара лишиться на запас, — відказували мисливці.

На кінець п'ятого дня архар стояв на уламку скелі над краєм провалля. Спритно „шекарі“ загнав його у куток, звідки міг би втекти тільки птах. Архар помилився, неправо помилився, і за це мав заплатити життям. Як міг він, досвідчений вождь, що знав кожную стежку, кожен камінь, потрапити в пастку, якої уникнуло б річне ягня? Втома! Так, смертельна втома — це вона підточила його сили й послабила увагу. Не сила була вже архарові боротися. Він ледве стояв на ногах. В страшній грі на життя і на смерть перемогли люди. Ганебна перемога! Люди добре їли й міцно спали; полювання здавалося їм втомною, але цікавою розвагою, вони не важили нічим. А архара пекла тривога; він п'ять днів був на краю загибелі, не думаючи про себе, без сну і їжі. Що ж! Він зробив усе, чого вимагав обов'язок, для врятування отари. Тепер нехай інший продовжує його справу й доведе її до успішного кінця. Слава герояві!

Мисливці підбігали з двох боків. Вони вже не ховалися за каміння. Здобич була в їхніх руках. Старший мисливець розкрив фотографічний апарат, щоб сфотографувати архара ще живим.

Вождь стояв, високо піднявши голову, прикрашену чудовими рогами. Його очі швидко перебігали з місця на місце, шукаючи порятунку. Він глянув у провалля. Ні, його не перескочиш! Ану, як... На протилежній стіні, нижче краю стирчав камінь... З цього боку теж були виступи... один... нижче другий... Вони темніли в глибині провалля, мов гнізда ластівок. Під ними стіни здавалися гладенькими, мов злом льодовика. Жодної щілинки, за яку могла б затриматися нога! Чи так? Онде там, праворуч... неначе вибоїнка в стіні... Нижче — ще і ще...

Провідник виринув за каменя. Людина і тварина зустрілися поглядами. В людини була злісна радість, в тва-

рини — божевільна рішучість і... так, так! — горде презирство до ворогів. Архар збирав останні сили і кинувся... в провалля! Його тіло промайнуло над безоднею і на мить — не більше, ніж на мить! — затрималося на виступі протилежної стіни. Блискавичний поворот на місці і новий стрибок — на цей бік провалля, метрів на п'ять нижче. Ноги архара з точністю механізма опустилися на камінь з долоною завбільшки. Раз-два! Знову поворот на місці і довгий стрибок до протилежної стіни, навскоси вниз... Чіткий стукіт копит... Поворот... Стрибок на глибину десяти метрів... Знову стукіт копит, вже ледве чутний... Поворот... Ще і ще зигзагоподібні стрибки, божевільно сміливі, сильні, мов розмахи маятника, і, нарешті, останній прямий стрибок сторч головою на камені біля потоку. Еластичні роги архара стиснулися, мов сталеві пружини; він високо підскочив угору і, перекинувшись у повітрі, скочив на ноги. За секунду архар уже мчав дном провалля, а згори дивилися на нього розгублені, сторопілі мисливці...

Незабаром архар появився знову. Він вибіг на вершину гори і знайшов очима ворогів. Вони поверталися до табору, втомлені й збентежені невдачею.

— Ось він, наш мучитель! — побачивши його, скричав „шекарі“. Мисливці спинилися й почали дивитись на архара. Він стояв високо на скелі й начебто палав у заграві заходу.

— Ти не втечеш від нас! Так чи інакше, ми тебе вб'ємо! — закричав молодший мисливець.

Настала ніч. З півдня насунули грозові хмари. Полив страшний дощ з ураганом. Блискавки шматували небо, а грім розлягався в горах і тисячами гарматних пострілів гуркотів в ущелинах. Із схилів побігли бурхливі потоки води; вони зносили дорогою ліси й тягли з собою кам'яні брили. В горах заgrimіли обвали; мов соломинки, закружляли розтרוшчані на тріски дерева. Величезна лавина рухнула в Алакнанду; скажена ріка прорвала загату й залила пінявими хвилями долини. В брудно-каламутній воді загойдалися дахи халуп, перекинуті вози, трупи худоби й людей.

Злива тривала два дні, а ураган лютував ще цілу добу.

Снігові шапки гір [курилися, а луки вкрилися товстим шаром снігу.

Зійшло сонце, тьмяне, обгорнене червоною імлою. Архар стояв на краю льодовика й дивився на мисливців. Вони швиденько спускалися з гори. З ними вже не було вантажу; замість нього носильники несли на плечах тіло блакитно-окого юнака, що загинув під кам'яним потоком. На краю круч вони прив'язували до тіла мотузку й спускали його вниз, підхоплюючи на руки. Тіло билось об камені то головою, то боком. Мисливці не розпалювали багаття і без зупинок плазували нижче.

Архар привів отару на старе пасовище. Він знову став на свій спостережний пост на виступі скелі. Вожак поглядав на каравани яків і стада худоби на зелених луках. Його жовті зіниці частіш, ніж раніше, спинялися на кам'янистих берегах Алакнанди. Та мисливці більше не приходили.

РОЗДІЛ XI

Тари. Гімалайські зайці. Полювання доле на замбара. Життя та звички замбарів. Мунджак і його вдача. Кабарга. Тагуан. Архари. Ночівля в ущелині без вогню. Нічні звуки. Гаор.

В одному стаді, що паслося на високогірських пасовищах, я здивовано побачив з десяток диких цапів-тарів або „терів“, як їх звуть гімалайські мисливці. Вони мають латинську назву — *Sarqa jemlaica*.

— Вони свійські? — спитав я в пастуха.

— Так, саіб. Ми піймали їх маленькими й вигодували козиним молоком.

Я милувався з цих рослих, красивих тварин, вкритих незвичайно довгою вовною (крім голови і ніг). В молодих цапів колір вовни чорнобурий або аспідносірий, в старих білуватобурий; вздовж морди й спини тягнеться чорна смуга. Пастухи запевняють, що колір вовни тарів міняється залежно від пори року. Вигнуті довгі роги починаються досить високо над очима й стоять близько один до другого, як у звичайних цапів.

— Вони страшенні заводіяки, саіб, — усміхаючись, промовив пастух. Нашим цапам часто попадає від них, особливо на весні.

Пастух піймав великого тара. Обмірявши його, я побачив, що довжина тулуба (без хвоста) дорівнювала майже 1,9 м., а висота в зашийку — 96 см. Звичайно, такий звір може дати прочухана не тільки свійським цапам, а й більшим тваринам.

На великій висоті Гімалаїв я кілька разів бачив стада тарів. Вони не люблять дрімучих лісів і водяться на стрім-

ких скелястих схилах, де багато трави і води. Мені здається, що тари рідко підіймаються вище пояса листяних лісів, хоч Рам запевняє, що бачив тарів біля льодовиків. Підкрастися до них дуже важко, бо ці тварини мають чудовий зір і слух.

Якось я понад годину дивився на тарів у бінокль. Було дуже рано. Сонце золотило вершини гір. Я вийшов з дубняка і на протилежному боці ущелини побачив тарів. Вони паслися серед скель. Молоді цапенята гралися на виступах гори. Вони поводитися так само, як наші цапенята: скакали, заводилися в „жарти“ битись і стрибали з задертими хвостиками у високій траві. Частина стада паслася, а найстарші тварини (їх можна взнати по кольору вовни) лежали під скелями.

Рам устроїв два пальця в рот і пронизливо свиснув. Старі цапи позривалися з місць і все стадо кинулося тікати. Але тари не втекли; вони обернули голови в наш бік і довго стояли, нашорошивши вуха. Раптом з скелі кількома сміливими стрибками спустився до стада старий тар, очевидно, вожак. Я не помітив його спочатку на фоні сірого каміння. Він побачив нас згори і дав сигнал тікати. Стадо вихором помчало стрімким схилом гори й зникло в лісі.

Гімалайські гори мають свою фауну, мабуть, не менш багату, ніж долина. Але надзвичайно важко полювати в горах, і це відбиває охоту в багатьох натуралістів ближче вивчити тварин, що населяють середній пояс Гімалаїв, а тим паче — Загімалайський хребет.

Важко повірити, що на висоті 3—5000 метрів трапляються зайці. Я нерідко бачив їх у долинах гірських річечок. Своїм кольором вони так подібні до відполірованих водою каменів, що можна пройти повз зайця, не побачивши його. Звичайно, ці зайці належать до інших видів, ніж наші; вони споріднені з зайцями-біляками, дуже поширеними в Європі, але зимою вони не стають білими, бо живуть нижче снігової лінії. Шерсть у них довга й кучерява.

Гімалайські зайці роблять собі норі в розколинах скель. При мені синок пастуха приніс із лісу двоє манюсньких зайченят; він найшов їх у заглибині скелі, на підстилці з моху.

Звірятка пагадували клубки шовковистої шерсті, з яких похлоливо вистромлювалися рожеві носики.

Одного такого ясного вечора, коли величні гори заливаються сріблясточервоним сяйвом, ми бачили полювання доле (диких собак) на замбара. Ми стали табором у долині бурхливої річки, що виривалася з надзвичайно вузької, темної ущелини. Навколишні схили, вкриті лісом, замикали долину витягнутим кільцем. Ріка шумувала і з грюкотом котила по дну валуни. Магомет підстрелив молодого тара і разом із Рамом готував вечерю.

З лісу трохи нижче по річці, вискочив замбар. Гіллясті роги оленя були закинуті на спину, голова високо піднята. Замбар вихором летів до річки, але, не наважившись перескочити, круто завернув і кроків за 20 промчав повз нас до густого чагарника.

Слідом за ним з лісу вибігла ціла зграя доле. Собаки бігли слідом, опутивши голови до землі, без жодного звуку. Підбігши до річки, вони, не спиняючись, завернули в наш бік. Я встиг побачити їх роззявлені пащі, з яких висіли язик. Не можу з певністю сказати, чи помітили вони нас; вони так мчали по слідах оленя, що жодна з них, мабуть, не встигла б обернути голови.

Хвилини за 10 замбар вибіг знову. На цей раз він мчав другим берегом річки, перестрибуючи через каміння. Мені здалося, що він біг повільніше, ніж перше. За ним мчали доле. Спритні тварини чудово перестрибували кам'яні бар'єри і, очевидно, наздоганяли здобич. Замбар і доле зникли в лісі.

— Звичайно, вони доженуть „джерая“, — сказав Рам. — Доле можуть бігти багато годин підряд, а „джерай“ вже змучився. Часто буває, що зграя доле ділиться на частини; кожна з них робить своє. Вони оточують здобич і легко хапають її.

На Гімалайських горах замбар (або по-індуському „джерай“) трапляється дуже часто. Цей великий міцний олень має товсті ноги, коротку шю й досить довгий кудлатий хвіст. Весь він чорнобурий, а шия спереду сірватобура. Підборіддя червонуватобіле з бурими плямами, верхня губа

білувата. Роги замбара звичайно мають три гілки і досить товсті.

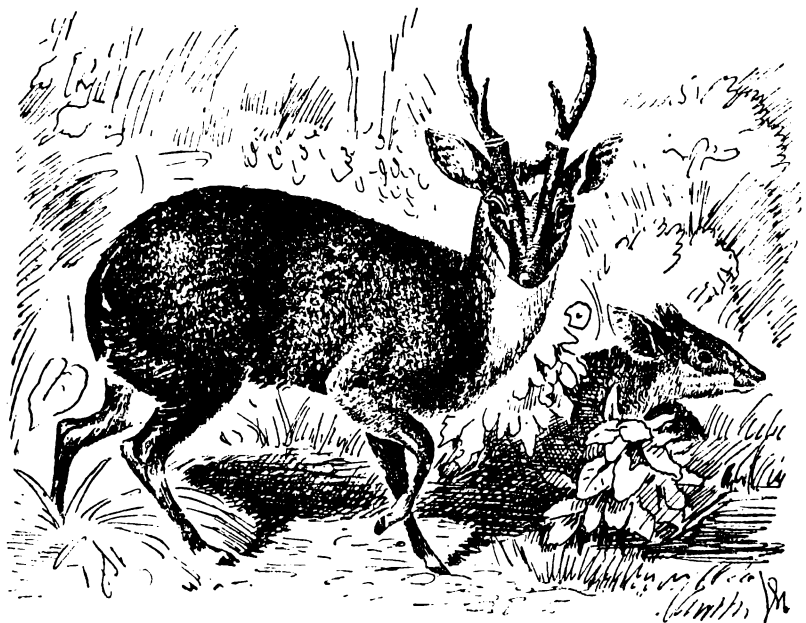
Замбар — гірський олень. Він трапляється на висоті до 3000 метрів і тікає з відкритих місцевостей. Його улюблені місця — лісисті горби й схили гір, багаті на трав'янисту рослинність. Вдень замбар лежить у кущах або високій траві, а після заходу сонця виходить на пасовище. Я нерідко зганяв замбара з лігва. Він справляв на мене враження досить незграбної тварини, але бігає він швидко. У квітні самці скидають роги. Того ж року в них виростають нові, які остаточно стають твердими у вересні.

Я ніколи не забуду, як ревли олені в ясні місячні ночі на схилах Давалагірі. Це починається після заходу сонця, коли в долинах уже сутеніє, а снігові вершини ще горять червоним вогнем, мов застигаюче залізо. Безліч світлячків заводять у повітрі свої чудні співи, а невидимі цикади пронизливо дзвенять і тріскотять у траві й на деревах. Прозоре гірське повітря стає таке холодне, що треба одягати теплу куртку.

Раптом, порушуючи спокій ночі, здаля долітає чудний звук, що скидається то на виття вовка, то на звук волторни. Він починається з низької майже басової ноти і, дедалі посилюючись, досягає страшної висоти й напруги. У-у-а-а-у-у-у-а-а! Довго бринить він у вухах і змушує тремтіти кожен нерв. Луна підхоплює його й перекидає по ущелинах. Аж ось звук завмирає і знову настає урочиста тиша ночі. Не надовго! З другого схилу долітає ще дужчий рев, за ним ще і ще. Гори і ліси начебто оживають. Звуки переносяться з схилу на схил, зливаються й лунають тисячами відгуків у глибоких ущелинах. Іноді реве кілька замбарів разом. Іноді настає перерва, але за хвилину вона порушується. І знову ліси і гори сповнюються дикими звуками.

Коли на горах випадає глибокий сніг, замбари спускаються в нижні долини. Рам розповів мені, що якось він натрапив на замбарів, заметених снігом. Тварини хотіли втекти, але загрузли по шию, в снігу, яким був наповнений яр.

— Ми вбили двох палицями, — сказав Рам, — і могли б убити і решту, якби нам потрібно було м'ясо. „Джерай“

Мунджак — стрункий олень буруватожовтого кольору

не може бігати по глибокому снігу, він зараз же загрузає і падає набік.

На високих горах часто трапляється також дуже поширений в Індії мунджак. Індуси звать його „канкурі“, або „ратва“. Усі види мунджаків невеликі, мають короткі роги й надзвичайно довгі ікла, якими можуть хоч і неглибоко, але боляче поранити ворога. Мунджаки, що водяться на Гімалайських горах, не бувають вищі 45 см. у плечах. Це стрункий олень буруватожовтого кольору, темнішого на спині. Дуже цікаві його роги: вони ростуть на довгих шерхуватих дудках і відігнуті назад і всередину.

Я вперше побачив мунджаків в одній з гірських долин. Вони пробиралися в траві до річки. Побачивши мене, вони вмить зникли в лісі. Побачити мунджака в джунглях не легко, але зате його часто можна почути, бо він видає характерний крик, трохи подібний до гавкання собаки. Сполохані мунджаки завжди видають цей крик, занадто голосний для такої маленької тварини.

Полювання з собаками на мунджака — це улюблена розвага знатних індусів. Звички цієї тварини дозволяють легко зацькувати її, бо мунджак звичайно повертається на те саме місце, звідки його сполохали. Він дуже хоробро обороняється рогами й іклами.

У гірських селищах я бачив свійських мунджаків. Вони їли не тільки зелень, а також і м'ясо. Індуси кажуть, що мунджак — лагідна але гаряча тварина. Це я перевірів на собі; коли я, нагодувавши мунджака м'ясом, відвернувся від нього, він кинувся на мене й так сильно „піддав“ рогами, що я упав на землю. На щастя, на мені були товсті суконні штани, які врятували мене від поранення, хоч два дні я не міг сісти. За віщо він розгнівався на мене, я не знаю. Навіть собаки боялися його; коли він проходив крадькома повз них, вони схоплювалися й з гарчанням відходили геть.

— Саїб, дивіться — „кастура“! — крикнув мені якось Магомет, коли ми блукали чудовою альпійською лукою.

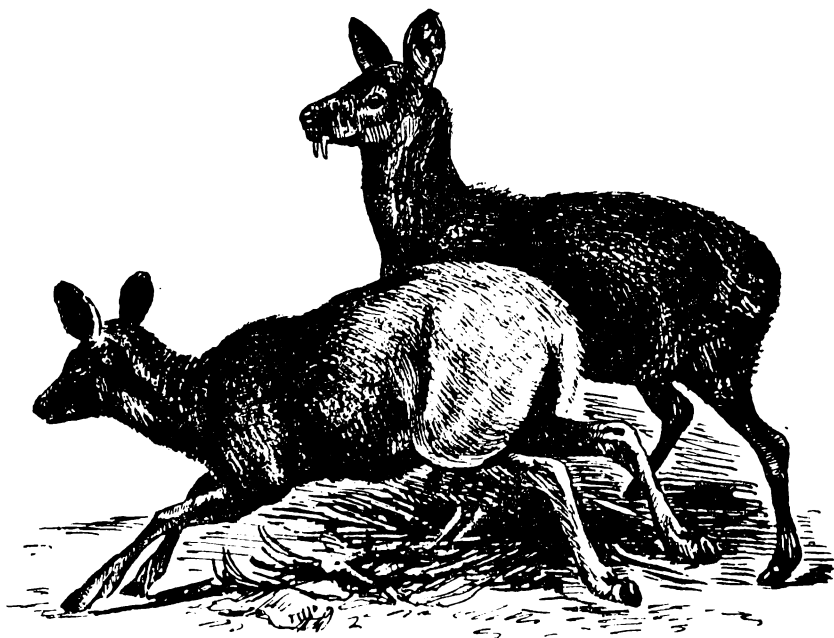
У високій траві бігла якась невелика тварина, в якій я пізнав кабаргу. Ця невеличка жуйна тварина, яку іноді залічують до оленів, як відомо, не має рогів, а зате має довгі, що виступають назовні, ікла на верхній щелепі. Ці ікла стирчать з боків рота в напрямі трохи назад. Самець кабарги має на череві коло пупа залозистий мішечок, з якого виділяється мускус. Індуси високо цінують цей мускус за його цілющі властивості.

Кабарга буває надзвичайно різноманітна на колір. Мені доводилося бачити то жовтобурих, то червонобурих і навіть майже чорних. Іноді на спині є поздовжні ряди світлих плям.

Кабарга поширена на дуже великому просторі — від Амура до Каспійського озера і від 60° північної широти до Китаю. На Гімалайських горах кабарга влітку трапляється навіть біля льодовиків, але взимку вона спускається нижче, хоч ніколи не буває в поясі тропічної рослинності.

З кабаргою в мене пов'язаний спогад про пригоду, яка надовго відбила в мене охоту екскурсувати самому по Гімалайських горах.

Якось над вечір я, Рам і Магомет стали табором на гре-

- Кабарга — жуйна тварина; вона має замість рогів довгі ікла у верхній щелепі

бені гори. Провідники почали розпалювати вогонь, а я взяв рушницю й пішов блукати по околицях. Незабаром я сполохнув у кущах кабаргу. Бистра тварина помчала схилом гори до скель, що темніли серед лісу. Я пішов за нею і, видершись на скелю, побачив кабаргу, що стрибала з каменя на камінь на краю провалля. Я милувався її сміливими рухами доти, поки вона не видряпалася на страшенну висоту.

Я підійшов до провалля. В цю мить наді мною майнуло темне тіло. Величезний тагуан (летюча білка) злетів з гілки і, наче на планері, полетів через провалля. Долетівши до протилежного краю, тагуан знявся вгору й сів на сук похиленої мірти. Я бачив у бінокль, як швидко виліз він на верхечок дерева й притулився до гілки. Цих білок, що мають літальні перетинки, я бачив не раз. Вдень вони звичайно сидять у дуплах, а присмерком шугають по лісі, перелітаючи зараз до 50—60 метрів. Ширина літальної пере-

тинки часто буває більша за півметра. Звичайно, тагуан не літає по-справжньому, а планує навкоси згори вниз. Цікаво, що з допомогою довгого хвоста тварина може змінити напрям польоту. Ця полохлива білка тікає при найменшій небезпеці. Індуси ловлять її, розкидаючи на деревах тенета, в яких тагуан заплутується.

Мені пощастило по поваленому дереві переправитись через провалля. Я знов зігнав тагуана й змусив його багато разів перелітати з дерева на дерево. Переслідуючи його, я вийшов з лісу на відкритий схил гори. Праворуч і прямо амфітеатром синіли снігові гори. Наді мною почувся шум. Я побачив стадо гірських баранів-качкарів або, як їх звать тутешні мисливці — архарів (хоч під цією назвою звичайно розуміють баранів, що водяться в Середній Азії). Я вистрелив і убив молодого архара.

Дуже важко було мені добитися до своєї здобичі. Я кілька разів мало не зірвався з кручі і плазував навкарачки, хапаючись за кущі й виступи скель. Архар був убитий. Це була велика тварина, білуватобурого кольору з світлими плямами на грудях, ногах і задку. Звичайно, він був менший від старих самців. Його роги були менші, ніж метр, тим часом як у старих баранів вони іноді бувають півтора метра і товщина їх біля кореня — 50 см. Які чудові ці міцні роги, що мають форму повного кола, вкриті поперечними борозенками. За них багато мисливців важать життям і навіть гинуть, зриваючись у прірви.

Я здер з архара шкуру і, захопивши череп з рогами, почав спускатися з гори. За хвилину я побачив, що це мені не вдасться і що треба пошукати іншого шляху до табору. З великими труднощами я перейшов хребет. Сонце вже сідало, треба було поспішати. Я якось спустився на дно ущелини. Тут росли розкішні деревоподібні папороті з ваями до 3—4 метрів завдовжки, а на схилах — індійська магнолія, рододендрони, різні лаврові дерева й чагарник стробілантус, молоді пагони й листя яких люблять слони.

В ущелині було вже напівтемно. Я пішов уздовж гірського потоку, що подекуди спадав у вигляді шумуючих водопадів. Величезні валуни щохвилини перетинали мені дорогу. Коли в горах були зливи, цей потік, мабуть, пере-

творювався на бурхливу ріку, що заливала найбільші валуни.

У заростях папоротів я почув шиплячий свист і повз мене прожогом промчала кабарга. Звичайно, то була не та, яку я бачив удень. Тварина перестрибнула через потік і злетіла на високий берег.

Стало так темно, що я почав спотикатися на камені й разів зо два гепнувся. Передо мною не було жодного про-світу. Мені здавалося, що ущелина веде в бік, протилежний таборові. Становище ставало серйозним. Найгірше було те, що я не мав сірників — виходить, що я не міг розпалити огнища.

— Чорт зна що таке! — вголос промовив я і став. Іти далі було зовсім марно. Сподіватися, що на мене натра-плять провідники, звичайно, не доводилось.

Глянувши навкруги, я підійшов до величезного валуна, що сірів на фоні зелені, і рішуче скинув з плечей шкуру архара. Треба було почувати, іншого виходу не було. От якби сірники! Я багато разів помацав кишені, та сірників не було. Скільки разів я вже давав зарік не відходити від табору без сірників! Вони завжди бували в мене в сумці, а сумку я на цей раз лишив у таборі.

Я в думці вилаявся й сів на пісок біля каменя. Звичайно, про сон не могло бути й думки: треба пильнувати, щоб не потрапити на вечерю пантері або вовкам.

Настала темна ніч. Наді мною мерехтіли зорі. Однома-нітне дзюрчання води навіювало сон. Я кілька разів ловив себе на тому, що куняв. Мені стало холодно. Я згадав про шкуру архара й натягнув її на себе. Тепер мені ще більше захотілось спати; думки почали плутатись. Я усміхнувся, подумавши про те, як хвилюються мої провідники.

Враз лункий звук примусив мене здригнути. Великий звір метнувся від мене до води й застукотів копитами по камінні.

„Замбар, мабуть“, подумав я. Я зручніше сперся спиною на камінь і поклав на коліна рушницю.

На схилі ущелини почувся пронизливий крик, наче ли-сиця схопила зайця. Трохи згодом я почув тріск сушняка. Вище мене, у хаші продиралася велика тварина. Я чув, як

вона розсувала боками кущі. Потім тріск припинився й почувся стрибок. З краю ущелини посипалося каміння. Тварина пішла до води. Я не бачив її, але часом мені здавалося, що я чую хлюпання води й стукіт пересовуваних каменів.

Розкотисто закричала гімалайська сова, раз, другий. Щось зашаруділо в повітрі, мабуть, кажан. Джунглі жили своїм нічним життям, де я був сторонньою істотою. Не скажу, щоб мені було спокійно; я прислухався до кожного шереху й нетерпляче дожидав світанку.

Зійшов неповний місяць. В ущелині повиднішало. Близько другої години ночі (мій годинник був з репетиром) я розглянув темну масу, що сунула вздовж потока. Вона видалася мені з слона завбільшки. Я взяв рушницю й приготувався боронитись. Не дійшовши 20 кроків до валуна, темна маса стала й з свистом засопіла. В ту ж мить вона кинулася вбік і помчала вздовж потока. Очевидно, то був г а о р, тобто „бик джунглів“, велетень, майже на 2 метри заввишки. Я пізнав його по сопінню й по розміру.

Коли в ущелині розвиднілося, я рушив у путь. Виявилось, що я ночував зовсім недалеко від табору. Рам і Магомет цілу ніч не спали й зустріли мене, як воскреслого з мертвих.

— Нехай саїб не ходить сам,— сказав Рам,— ми, мисливці, і то не завжди можемо натрапити на дорогу в цих хащах. Якби саїб загинув, мене і Магомета могли б обвинуватити у вбивстві. Таке траплялося.

РОЗДІЛ XII

Гаори. Напад гаорів на поля. Скажений шакал. Баніанове дерство. Пілґрими. Полювання на гаорів. Гімалайські джунґлі.

Я вже згадував про гаора, або „бика джунґлів“. Хто з мисливців, що бродили по передгір'ях Гімалаїв на висоті до 2000 м., не натрапляв на цю чудову тварину і пробував убити старого самця! Індуси звать його „гаойя“. Дикі, вкриті лісом схили гір, непролазні чагарники, гірські долини, багаті на воду і часовища, — ось улюблені місця гаора. Його ні трохи не лякають скелі й осипи, по яких ледве може видертися людина. Хто хоч раз бачив, як величезний бик швидким галопом спускається з головокрутної скелі або продирається стежками, витолоченими косами, той завжди назве гаора гірською твариною, хоч нерідко можна його побачити і в долинах північної та південної Індії.

Він дуже великий, має широкі груди й міцні стегна, але справляє вражіння напрочуд стрункої тварини. Його передні ноги набагато коротші за задні, плечі трохи підняті. Широкий лоб має по боках чималі, трохи вигнуті роги, довжина яких (у вигині) досягає 188 см. Густа шерсть прекрасного коричневого кольору на ногах переходить на бруднобілий.

Пригадую, сидячи увечері на порозі індуської халупи, я почув здаля крик і стукіт калатала.

— Люди виганяють гаорів з полів, — сказав Рам, трохи поговоривши з господарем халупи.

— А багато їх тут?

— О, багато, саїб. Вони часто нападають на поля й з'їдають рис, молоду пшеницю й ячмінь. Буває так, що гаорів не вдається вигнати з поля, навіть кидаючи в них запаленими факелами.

— Дивно! Я читав, що гаори не шкодять засівам.

— Це почасти правда, саїб: там, де людей багато і де гаорів переслідують, вони стають полохливими й не підходять до селищ. В глухіших місцях вони поводяться інакше.

Під час нашої розмови підійшов старшина села. Він довго й докладно розповідав про лиха, що сипалися на бідолашне село і, нарешті, запропонував улаштувати облаву на гаорів.

— Тільки саїбові доведеться пройти досить далеко по горах, — попередив він.

Виявилось, що старшина хотів мати від облави подвійну користь: відігнати гаорів і одержати по одній рупії за кожного нагонича. Така облава стала б мені дуже дорого.

— Ми й без нього знайдемо гаорів, — сказав Рам, з обуренням відмовившись від пропозиції старшини.

Мене нагодували вареною „мургі“ (куркою), заправленою керрі¹ з рисом, і почастували досить міцним пальмовим вином. Після того господар хатини розстелів на підлозі „розай“ тобто ватне укривало й поставив поруч мідну посудину з водою. (Ці посудини, по-індуському „лота“ уживаються звичайно для обмивання й їх має кожен хоч трохи заможний пілігрим.

Перед сном я умовився з Рамою і Магометом витратити день або два на розшуки гаорів.

— Але завтра не варт іти, — промовив Рам.

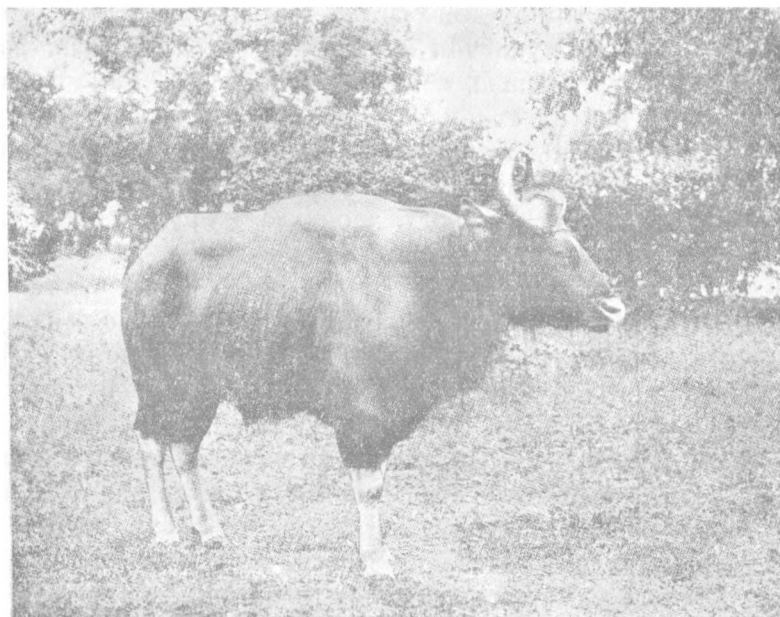
— Чому?

— Завтра — „джумма“ (п'ятниця).

— Ну то що?

— Звичайно, саїб не вірить у прикмети. Саїб — учена людина. Але ми, бідні мисливці, добре знаємо, що в „джумму“ не варт починати серйозне полювання. Нехай саїб не сміється! Те саме скаже й Магомет. Я був кілька разів на волосину від смерті і щоразу то було в „джумму“.

¹ Підлива з пряностей.

Гаор — бик джунглів

В цей день добре кінчати справу, а не починати її. Чи правду я кажу? — звернувся Рам до Магомета. Той підтакуюче кивнув головою.

Мені не хотілось примушувати провідників іти в той день, який вони мали за „важкий“, і я згодився відкласти полювання.

На ранок я обійшов поля, де побували гаори. Звичайно, вони не стільки з'їли, скільки витолочили ще зелені хліба. Де-не-де тварини валялися в засівах і всюди поробили стежки.

— От розбишаки! — хитаючи головою, казав Рам.

Спускаючися з гори до села, ми почули несамовите гавкання собак і галас чоловіків та жінок. Виявилось, що до села забіг скажений шакал і покусав хлопчика, жінку й собак. Чоловіки з палицями бігли вулицею й обшукували сади, діти злякано лементували й тулилися до матерів біля дверей хатин. Навіть тварини (особливо собаки) були збентежені пригодою.

Я, Рам і Магомет допомагали шукати шакала. Хтось побачив його на луці. Ми кинулися туди. У високій траві миготіла якась тварина, подібна до собаки. Рам і я вистрелили в неї, та схибили. Шакал, — очевидно, то був він — побіг у кущі. Він показався ще раз чи два на горбку й зник у лісі.

Жінку покусав він у ногу, хлопчика — у руку і бік. Я вимагав, щоб їх відправили до пастерівського інституту (в Аллагабад або Бомбей), але проти цього дуже протестував місцевий знахар, який з певністю заявив, що вилікує покусаних. Він намазав ліками рани і довго шептав над ними. Мені здавалось, що люди вірять йому і тільки з ввічливості слухають мої поради відправити хворих до інституту. Виявилось, що наскок на селище скаженого шакала був не новиною. Таке траплялося майже щороку, часом два-три рази протягом жаркої пори року. Іноді справа кінчалася щасливо (шакала своєчасно вбивали), але найчастіш він устигав покусати двох-трьох свійських тварин. Випадків сказу в людей за останні п'ять років було чотири. Хворих в'язали мотузками й тримали зачиненими в сараї доти, поки вони не вмирали.

Скажений шакал — страшна тварина. Це маленьке полохливе створіння, захворівши, стає справжньою карою джунглів. Він кидається на найдужчих тварин, до яких звичайно не наслідився б підійти і на сто кроків. Він викликає навколо себе метушню й страх. Від скаженого шакала тікає тигр, а гаори, гаяли й буйволи лавиною кидаються на нього й топчуть, мов смертельного ворога. Магомет розповів мені, що одного разу в нього на очах скажений шакал „наполохав“ леопарда! Величезний хижак стримголов вискочив із трави й здерся на дерево. Дивно, що з диких тварин на сказ хворіють найбільше шакали.

Щоб згаяти час, я поїхав возом до підніжжя гір подивитися на велике баніанове дерево, про яке чув багато дивного від Рама. Господар хатини, де я жив, запряг двох манюсньких зебу чудового білого кольору. Ці горбаті бички, хоч і карликові на зріст, добре везли на великих підйомах, а на рівних місцях бігли рясно. Здається, і досі невідомо, від кого походять зебу. Вони вже протягом

тисячоліть розплodжуються в Індії й поділяються на ряд дуже відмінних одна від одної порід. Вуха в них довгі й звислі, роги маленькі, а на спині стирчить горб, повний жиру. Важко уявити собі більш лагідних і терплячих тварин. Вони абсолютно незамінні в жаркому кліматі, особливо в сільському господарстві, де зебу роблять найважчі роботи.

Дерево, про яке з таким захопленням розповідав Рам, було звичайним собі баніаном, навіть не дуже великим. З гілок цього дерева, як відомо, спускаються повітряні корені; вони утворюють ніби стовпи або міцні підпорки, і гілки ростуть скільки завгодно в горизонтальному напрямі. Я бачив набагато більші баніани; під їх зеленим шатром міг отаборитися цілий полк солдатів.

Біля стовбура стояв олтар, складений з грубо обтесаних каменів. На верхньому камені була вирізьблена слонова голова. Я зрозумів, що олтар присвячений Ганешові, доброму богові, який у всьому допомагає віруючим.

Під баніаном відпочивало кілька пілігримів у подертих жовтих одежах. Вони були страшенно втомлені. Як казав Рам, пілігрими йшли з низів Ганга до якогось святого місця на Гімалайських горах. Вони жили милостинею і на ніч знаходили собі притулок у придорожніх селах.

— Де їхні сім'ї? — спитав я в Рама.

Рам з подивом глянув на мене.

— Сім'ї? — перепитав він. — Ці люди давно забули про сім'ї. В них немає хати, немає землі. Вони ціле життя ходять від гирла до витоків Ганга і назад, відвідуючи святі місця. Це — жебраки, саїб. Їх жінки та діти, мабуть давно повмирали з голоду. І вони самі повмирають з голоду або хвороб під якимнебудь баніаном або просто на шляху.

Лихо відірвало їх від землі, що годувала їхніх предків. А відірватися від землі — значить здатися на волю бур і нещастя.

— Але ж ви самі запевняли, що подорожі по „святих“ місцях рятують душу!

— Душу, та не тіло, — філософічно відказав Рам.

— А що важливіше?

— На це саїбові дадуть кращу відповідь браміні. Мені здається, що і душа і тіло однаково важливі.

Ми повернулися до села пізно ввечері, а другого дня пішли шукати гаорів.

Які мальовничі передгір'я Гімалаїв! Лісисті гори увесь час чергуються із звивистими долинами, де клекотять ріки або виблискують невеликі „тали“ (озера). Часто трапляються бамбукові мости, що гойдаються під ногами, фантастичні скелі (вони завжди бувають священні) і оброблені плантації, де пораються люди. Дика рослинність вражає своїм буйним ростом; величезні дерева згори донизу вкриті мохом та виткими рослинами. Іноді на стовбурах влаштовуються цілі родини папоротей: їх смарагдові ваї звисають униз, мов казкові канделябри або віяла з пір'я небачених птахів. Колюча пальма ротанг примушує подорожного пильно вдивлятися в зелену хащу. Виткі ліани обплутують стовбури та гілки й велетенськими гадюками скручуються на землі. Високо над головою бавляться стада мавп; та вони зараз же тікають, як помітять людину. Як тихо й похмуро в незайманих джунглях! Зате на узліссях, де сліпуче світить сонце, життя вирує. Тут літають і плазують незчисленні комахи, співають птахи, розкішними квітами вкриваються виткі рослини. Тут можна побачити різних антилоп, струнких оленів-аксисів, різноманітних ящірок — від манюсіньких з мізинець завбільшки до величезних, подібних до невеликих крокодилів. Але тут же легко можна натрапити на леопардів і тигрів, диких буйволів і тигрових пітонів в шість метрів завдовжки, очкових змій та інших, не менш небезпечних гадів.

Ми знайшли гаорів у заболоченій долині. Вони розмістилися на „острові“, рясно порослому віковим лісом. Хоч мої провідники були й дуже досвідчені, а, проте, нам не вдалося підкрастися непомітно. Вожак коротенько ревнов і все стадо, розтרוщуючи кущі й тростини, кинулося тікати. Магомет підстрелив молодого бика, але поранена тварина все ж таки зникла в хащах.

— Чи трапляється, щоб гаори нападали на людей?

— Рідко, саїб, — одночасно відповіли вони. — Звичайно, — сказав Рам, — якщо дуже розлютувати старого бика,

то він може кинутись на мисливця. Тоді він не дивиться чи один чоловік перед ним, чи десять, а б'є своїми рогами на всі боки. Та він неохоче має діло з людиною. Найнебезпечніші старі гаори-самці яких суперники вигнали з стада. Ці старі — колишні вожаки стада — блукають поодиноці в джунглях. Вони люті й дражливі.

Ми переночували на острові й повернулися до села, страшенно покусані москітами.

РОЗДІЛ XIII

Зустріч з мисливцями. Полювання на джеварів і моналів.
Установлення силець „Рябушка“ (оповідання з життя моналів).

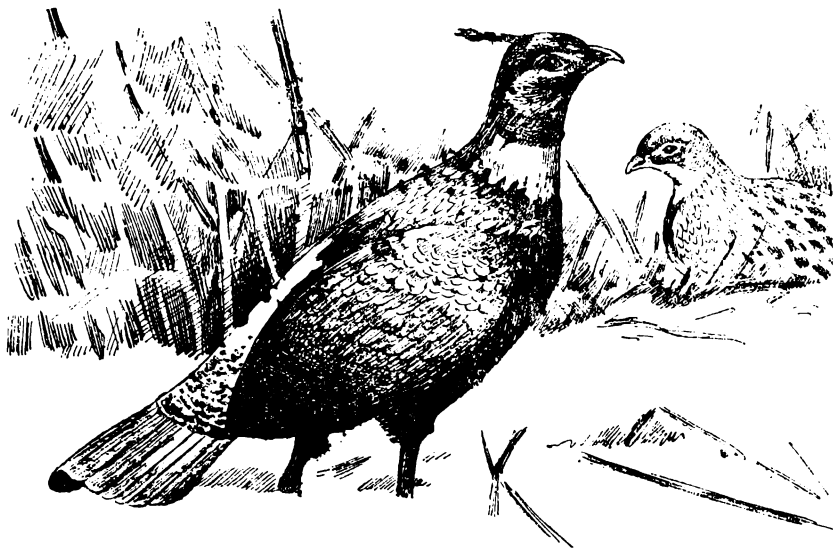
У дрімучих лісах західних Гімалаїв, на висоті від двох до чотирьох з половиною тисяч метрів над рівнем моря живуть одні з найкращих представників родини курячих птахів — джевари (або трагопани) і монали. Взимку, коли альпійські луки вкриваються снігом, ці птахи спускаються в долини й тримаються в глухих листяних лісах, де сонячне проміння не проходить крізь хашу гірського бамбуку, розрослого під склепінням самшиту, моренди й розлогого гімалайського дуба.

Одного чудового весняного дня, недалеко від снігової лінії Давалагірі, ми натрапили на мисливський курінь. Троє мисливців тибетців у хутряних шапках з навушниками і в теплих куртках сиділи навколо огнища, над яким парував великий бляшаний чайник. Біля куреня на жердці сиділи поряд два приручені соколи, а в бамбукових клітках ворушилися якісь великі птахи, яких я спочатку прийняв за курей.

Привітні мисливці почастиували нас чаєм. Я почастиував їх шоколадом. Він прийшовся їм не до смаку, і ми багато з цього сміялися й жартували.

— Ви полюєте тільки на птахів? — спитав я. Рам переклав мое запитання.

— На що доведеться, — відказав старший мисливець. — На весні тут багато джеварів і моналів. Ми й ловимо, бо їх у місті купують.

Монали — гірські птахи

Я попросив показати мені гарний екземпляр джевара. Молодший з мисливців охоче задовольнив моє бажання і за хвилину приніс надзвичайно барвистого птаха. На його чорній голівці, мов ріжки, стирчали два зубчики. Бурі крила і ясночервоні груди та черево були рясно вкриті білими очкастими плямами, оточеними чорною смужкою. Між ними на кожній пір'їні крил звивалися чорні й жовті поперечні смужки. Ріжки на голові й горло джевара були чудового синього кольору.

— Монали ще кращі, — усміхаючись, сказав мисливець, ледве стримуючи птаха, що тріпався в нього у руках.

Ми переночували біля вогню. На ранок, коли сонце підсушило росу, я пішов з мисливцями полювати з соколами на птахів.

Один мисливець натяг на ліву руку довгу шкіряну рукавицю й підійшов до соколів. Голодні птахи заверещали й замахали крилами, але не рвалися злетіти з жердки, до якої були прикручені мотузками.

— Хей! Хей! — заспокоююче промовив мисливець і досить безцеремонно нап'яв на голови соколів чорні кло-

бучки¹. Тоді він відв'язав птахів і посадовив їх на рукавицю. Соколи міцно вп'ялися в шкіру кігтями; вони лише підіймали крила, щоб зберегти рівновагу, коли мисливець робив різкий рух рукою.

Ми спустилися до смуги лісу. Тут серед білоквітих рододендронів і кострубатої гірської берези мисливець став і скинув клубочок з одного сокола.

— Хурт! — промовив він, підносячи руку. Сокіл оглянувся навкруги і швидко помчав над лісом. Спочатку він летів угору майже вертикально, а потім почав широко кружляти. У бінокль я добре бачив його низько спущену голову, якою він крутив на всі боки. Мисливці стежили за ним, видряпавшись на кам'яні брили.

Раптом сокіл швидко майнув донизу. Його довгі серповидні крила притислися до тулуба. Але він чогось не розрахував і за секунду знов шугнув до неба.

— Джевари обережні, — зауважив Рам.

Тепер сокіл кружляв над заваленим уламками скель чагарником. Він то спинявся на місці, тріпочучи крилами, то плавно ширяв над схилом гори. Центр його льоту перемістився на схід. Ми поспішили в той бік, щоб не спустити птаха з очей.

Ось сокіл знов кинувся вниз. На цей раз він долетів до землі, круто знявся над кущами й замахав крилами, летючи вгору. Очевидно, піймати джеварів було не так то й легко. Обережні птахи при найменшій небезпеці тікали в непролазний чагарник.

Мисливець пустив другого сокола. Обидва хижакі широкими колами мріли в повітрі, вивчаючи кожен свою ділянку. Коли вони наблизилися один до одного на гребені гори, другий сокіл поступився місцем першому й перслетів на південний схил: соколи не хотіли заважати один одному.

Мене особливо зацікавили маневри другого сокола; він набагато частіш затримував свій літ і довгенько тріпотів крилами над якоюсь галявиною або прогалиною. Інколи він

¹ Клубочок — чорна гостроверха шапочка. Одягають її так, щоб закрити очі соколові.

спускався, щоб розглянути ближче цікаве для нього місце, але потім знов здіймався до неба і плавно перелітав на другу ділянку гори. Я задивився на нього й зовсім загубив першого сокола.

— Гляньте, саїб, гляньте! раптом скричав Рам.

Та я тільки побачив, що мисливці побігли в кущі і що вниз схилом полетіли великі темні птахи. Я поспішив на місце полювання. Мисливець уже напинав на голову верещачого сокола клубочок. У траві бився в передсмертній агонії чудовий птах — найближчий родич фазана — монал (або по місцевому „монаул“). З розшматованого горла його бігла кров.

„Описати всю розкіш пір'я самця монала важко, — справедливо каже Брем. „Голова з чубиком, зробленим наче з золотого колосся, горло металевого зеленого кольору; верхня частина шиї й зашийок блискучого пурпурово — або кармінночервоного з рубіновим відблиском, нижня частина шиї й спина бронзовозелені з золотистим блиском; між лопатками й верхні покривні пір'я крил, нижня частина спини й верхні покривні пір'я хвоста фіолетово — або сиюватозелені, також блискучі, як і вся решта пір'я; деякі пір'я нижньої частини спини білі; низ тіла чорний, на середині грудей з зеленим або пурпуровим відблиском, черево темне і без блиску; махові пера чорні, стернові коричневочервоні“.

Поки ми розглядали здобич, другий сокіл піймав самицю монала. Її пір'я було зовсім скромне проти пір'я самця. Не мала вона навіть чубика, яким так пишався самець.

Після монала перший сокіл піймав джевара-самця потім — самицю монала. Другий сокіл піймав двох джеварів. Мисливці припинили полювання й нап'яли на очі соколів клубочки.

— Буде м'яса на кілька днів, — сказав старший мисливець. — Погано, коли соколи дуже налякають птахів.

У таборі соколів досита нагодували тельбухами. Вони так жадібно ковтали м'ясо, що один мало не вдавився.

Коли сонце почало хилитися на захід, мисливці пішли на узлісся ставити сильця. Вони взяли з собою двох „при

манних“ самців — монала і джевара. Рам допоміг мені з'ясувати мисливцям, що монали більше люблять відкриті гірські луки, а джевари — рідкий чагарник з галявинами. Тому мисливці влаштували „приманних“ птахів в різних місцях. Кожного з них прив'язали до дерева за ніжку й поставили добре замасковані сільця. Птахи намагалися визволитися і так тріпотіли крилами, що їх було чути здалека.

— Ви не боїтесь, що птахів можуть з'їсти хижаки? — спитав я в мисливця.

— Це буває, саб. Найчастіш нападають сови, а взимку, коли птахи спускаються в долину, нам дуже шкодять шакали й леопарди.

Другого ранку ми знайшли в сільцях двох самців-моналів і самицю — джевара. Птахи були дуже знесилені і майже не пручались.

Про те, як живуть на волі ці красиві птахи, в літературі майже нічого немає. Тому я, маючи дані від мисливців, подаю далі оповідання про життя моналів.

РЯБУШКА

Розвиднялося. Крізь водянисте ранкове світло вже проступали вершки дерев. Рябушка прокинулась і стріпнула з пір'я росу. Цим вона збудила інших курей, що сиділи на одній з нею гілці.

Зверху посипався цілий дощ крапель; це стріпнувся старий півень, що звичайно залазив на ніч на найвищу гілку: він був сліпий на одне око і тому надзвичайно обережний.

Потроху попрокидалися всі монали. Та вони не злітали з дерев, дожидаючи, поки сонце і вітер трохи підсушать траву.

Рябушка обертала голівку на всі боки. З своєї гілки вона бачила гущавину лісу на схилах ущелини. Внизу бусував і стрибав по каменях гірський потік, а високо над ущелиною здіймалися до неба снігові вершини, залиті червоним світлом.

Нарешті, сонце зійшло над лісом. На сусідньому дереві

почувся шелест. Десятки моналів позривалися з місця й полетіли вниз долиною. Зірвалися й інші зграйки. Рябушка й собі полетіла. Як і всі монали, вона летіла, не махаючи крильми, лише тріпочучи маховими перами.

Зграйки пронеслися над потоком і завернули на поля, вкриті вже пожовклим ячменем. Тут монали сіли й почали снідати смачними зернятками, легко добуваючи їх з нахиленого колосся. Рябушка не відставала від інших; вона ковтала також і комах і маленьких ящірок, які повилазили з нірок, щоб погрітися на сонці.

Здаля почувся крик. На поле прийшли люди. Вони заходилися стукати калатами в дошки й шпурляти в ячмінь грудки й каміння. Монали знялися й полетіли на сусіднє поле.

— Проклятуші птахи, вони знищать увесь урожай,— дивлячись їм услід, промовив сивобородий чоловік.

З сусіднього поля моналів також погнали. Птахи полетіли в густий чагарник і почали їсти зелені бруньки, молоді пагони й комах.

Для гніздування монали пересуваються вище в гори, до блискучих снігів. Зграї розбиваються на окремі пари. Рябушка знайшла собі чудову місцинку — серед кущів на березі гірської річки — і заходилася будувати гніздо. Вона робила його з кусочків лишайника, переплітаючи їх довгими гнучкими травинками. Зелений (так звався самець) їй не допомагав; він вартував на дереві і лише ввечері і вранці спускався на землю поїсти разом з Рябушкою.

Вже була справжня весна. Схилами гір дзюрчали струмки, з землі зеленою щетиною лізли до сонця молоді трави, і липкі бруньки на деревах розвивалися на букети смарагдовозелених листочків. Їсти було що, але треба було пильнувати, бо над схилами ширяли шуліки, а трава ще не так підросла, щоб у ній можна було сховатись.

Невдовзі Рябушка знесла п'ятеро білих крапчастих яечок. Втоплена й схвильована, вона сіла на них і скоса поглянула на Зеленого. Він сидів на гілці й пильно роздивлявся на всі боки. Йому відомо, що Рябушка надовго прикута до гнізда і що треба добре пильнувати.

Минали дні. Рябушка сходила з гнізда лише на корот-

кий час і, поївши, швиденько поверталася до гнізда. Листя дедалі рясніше вкривало над нею небо, а трави, швидко розвиваючись, невдовзі оточили все її гніздо непроникливою зеленою стіною. В траві з'явилося безліч комах. Рябушка клювала їх і так наїдалася, що зовсім перестала сходити з гнізда. Зелений інколи підлітав до куща й заглядав у нього начебто бажаючи впевнитись, що вона ще жива.

Якось уранці Зелений пронизливо закричав й залопотів крильми. То був сигнал тривоги. Його підхопили інші самці. Рябушка притулилася до гнізда й нашорошила вуха. Не зважаючи на клекіт струмка, вона почула тріск сушняка й шарудіння листя. Крізь чагарник продирався ведмідь. Він не збирався полювати на моналів, але, звичайно, охоче з'їв би смачну дичину, й разом і яйця, якби вони трапилися йому. Звір пройшов так близько від Рябушки, що зелена стіна трави захиталася. Та Рябушка й не поворухнулася, хоч серце їй завмерло з переляку.

Незабаром після того до гнізда підповз великий вуж. Рябушка давно це почула й зустріла його, мов розлючений звір. Вона зірвалася з гнізда й заходилася несамовито клювати ворога. Вуж пустився навтьоки. Але Рябушка наздоганяла й клювала його доти, поки не заклувала на смерть.

Якось теплого вечора Рябушка почула під собою довгожданий сигнал. Він був такий ніжний, наче то билася кров в її власних жилах. Тук-тук-тук! і довга пауза. І знов: тук-тук-тук! Ніхто не почув би його, крім матері. Рябушка встала, оглянула яйця, двічі вдарила дзьобом і... розколола одне з них. В ньому заворушилося манюсеньке пухнасте створіння. Рябушка викинула з гнізда шкаралупку яйця і, обережно відсунувши пташеня, знов сіла на гніздо. Курчатко заворушилося під крилом, але невдовзі затихло, зогріте материнським теплом. Цієї ночі Рябушка не спала й допомагала своїм пташеняттям вилуплюватися з яєць. Перед світанком вона розколола останнє яйце. Тепер вона мала родину з новими тривогами й радостями.

Вдень, коли сонце зігріло землю, Рябушка встала з гнізда і вперше глянула на своє потомство. Бурій пух на курчатах був розмальований ясними смужками, що перепліталися на мармуровий узор. Рябушка видала ніжний

горловий звук; курчатка відгукнулися писком і проворно вибігли з гнізда. Так, вони вже вміли добре бігати, наче навчилися цього ще в яйцях! Малеча хотіла їсти і відразу ж почала клювати травичку й мурашок. Мати повела їх на узлісся. Зелений бачив їх: недарма він так старанно витягав шию й перепурхував з гілки на гілку.

В Рябушки почалося нове життя. Пташенята були неслухняні й намагалися порозбігатися. Мати увесь час скликала їх і інколи боляче клювала в задки. Спочатку вони спали під материними крилами, та незабаром почали вмошуватися поруч у траві. Вони цілий день їли й так швидко росли, що за місяць були з курку завбільшки. Тепер Зелений покинув свій пост і ходив по луках разом із Рябушкою й курчатами. Він і собі брав участь у вихованні потомства. Коли нападали шуліки (а вони бували не раз) родина стримголов розбігалася по високій траві і, затаївшись, дожидала, поки вони полетять геть.

Коли пташенята навчилися літати, родина стала ночувати на вершечках дерев. Тут було дуже весело, бо зліталися й інші родини. Але рідко яка ніч обходилася без тривоги: то нападали гірські сови, то нечутно здиралася на дерево дика кішка, страшний ворог молодих моналів. Часто доводилося поночі перелітати на інші дерева, ризикуючи потрапити в лапи якомусь хижаків. Але Рябушка й Зелений щасливо вигляді своїх пташенят, хоч це було дуже клопітно.

На кінець літа кожен птах почав жити власним життям. Зміцнілі пташенята розійшлися. Рябушка перестала дбати про них, а Зелений кудись безслідно зник. Монали почали збиватися у великі зграї з вожаком на чолі. Настав час ягід, горіхів і насіння. Монали відгодовувалися й неохоче перелітали на далекі відстані.

Упав перший сніг. Він зашарудів по всохлій траві й ліг білим укривалом на вершинах гір. Старий вожак раптом затріпотів крилами і, знявшись з гілки, полетів униз схилом гори.

За ним полетіла вся зграя. Рябушка покинула дерево остання. Вона покрутила голівкою, начебто прощаючись з гірськими вершинами, і швидше вітру помчала над проваллями та дрімучими хвойними лісами вниз, у багаті сонячні долини.

РОЗДІЛ XIV

Долина і місто Дера. Знайомство з англійцями. Розмова про стан індійських селян. Полювання на великих тварин. Облава з вогнем на звірів. Втеча птахів. Аксици. Удав. Тигр. Дикі свині. Пантера. Оповідання доктора про Арабінду.

Одним з найцікавіших куточків центральних Гімалаїв є долина Дера або Дералін, відгороджена від решти Індостана гірським пасмом Сівалік. Воно лежить на подвійному спуску — до Ганга і Джамни й сполучається з рівнинами північної Індії двома „ворітьми“, промитими цими потужними ріками в масивах гір. Дера — одна з найправильніших обрисами і широких долин Гімалая — відіграє видатну роль в індійській міфології. Кожне джерело, що б'є з скель, кожен горбок пов'язані з легендами про Індру, Шіву й інших індійських богів. У Дера є один з найдавніших релігійних пам'ятоків — скеля Калсі, вкрита священними письменами, що стосуються часів за 2150 р. до нашої ери. Вона лежить на правому березі Джамни; біля підніжжя її щороку збираються тисячі богомільців з фанатичними мандрівними монахами на чолі.

Населення Дери — переважно індуси, серед яких, швидко втрачаючи свої національні риси, трапляються тибетці. За часів феодалів долина належала багатим аристократам, що збудували на навколишніх горах неприступні замки — „гари“ (від чого вся область має назву „Гарваль“). На початку ХІХ ст. цей квітучий край завоювали гуркаси з Непала; вони перетворили тубільців на рабів і спродували їх, мов худобу, на базарах. Край обезлюднів і почав наново заселяватися лише після вигнання гуркасів англійцями.

З міст Дера відомі Массурі, Чакрат і Дера. Усі ці містечка збудовані англійцями й служать для військ. Одночасно вони є й санаторіями, бо розташовані в горах, де немає такої нестерпучої спеки, як у вологих долинах.

Після тримісячної подорожі по центральних Гімалаях я потрапив до Дери. Містечко розкидане на висоті 700 м. над рівнем моря й потопає в зелені. Воно прикрашене старовинним храмом з емальованим куполом.

Англійський квартал, як звичайно, розташований окремо; в ньому, серед добре доглядуваних парків, розкидані вілли чиновників та будівлі місцевого гарнізону.

В Дері я познайомився з дуже милим англійським лікарем, завзятим мисливцем і краєзнавцем. Він наполегливо просив мене зробити доповідь в місцевому мисливському товаристві про свою подорож у Гімалаях. Доповідь пройшла дуже цікаво; я придбав знайомства й дістав запрошення на полювання.

Днів за два ми великим товариством поїхали кілометрів за п'ятнадцять від Дери, у долину річечки, що славиться дичиною. Праворуч і ліворуч шляху розляглися оброблені поля й невеличкі гаї, в затінку яких видно було індуські селища. День був ясний, безхмарний. Сонячне проміння розжарювало полотнища, напнуті на екіпажі. На горизонті повітря струменіло і гори затяглися тьмяним маривом.

— Що переважно культивують у Дері? — спитав я в лікаря.

— Рис, бавовник, пшеницю, опійний мак, а на схилах гір чай,—відказав він. Завдяки штучному зрошенню врожаї бувають надзвичайно високі. Якби населення не було в кабалі у лихварів і в держави, воно могло б жити дуже заможнo. Землеробів душать податки й немилосердні проценти, які вони виплачують купцям. Може ви думаєте, що врожай з цього поля належить тому, хто працює на ньому? — спитав лікар, показуючи на поле бавовника.— Помиляєтесь, не йому.

— А кому ж?

— Насамперед лихвареві, пузатому павукові, що обснував своїм павутинням село. Подруге,— таллокарі“, орендаторові, такому ж самому павукові, як і лихвар. Він, бачите,

збирає податки державі, а все, що йому вдається зібрати зверх того — бере собі.

— Я бачив, як за несплату податку руйнували халупи слоном, — сказав офіцер, що сидів поруч нас в екіпажі.

— Слоном?

— Авжеж. Закинули товстий мотуз навколо халупи й впрягли слона. Трах! Хатина розсипалася, мов карточний домок.

— Це робить поліція?

— Звичайно.

— Як воно не сумно признатися, а становище індійського селянина під нашою владою погіршало, — сказав лікар: — за часів великих моголів селяни платили податки не грішми, а натурою. Неврожайних років вони нічого не платили, або платили дуже мало. Ми перевели натуру на гроші і встановили твердий розмір податків. Населення почало зубожити й потрапило в лабету лихварів. Ці молодці деруть 300% на рік. — Борги переходять від дідів до онуків. Рідко який селянин точно знає, за що він винен і скільки саме.

Розмовляючи, ми непомітно доїхали до місця полювання. Заболочена долина річки була вкрита рясними заростями комишу й бамбуку. Де-не-де блищали маленькі озерця, а вище, на схилах гір, темніли джунглі з розкиданими плямами чайних плантацій. Як казав лікар, у цій, порівняно мало населеній, частині долини водилися леопарди, тигри й дикі кабани.

Прибувши на місце, я побачив, що полювання мало бути грандіозним. Збиралися підпалити сухий комиш з боку горбів. Десятки нагоничів подалися на край джунглів, щоб криками й стукотом калатал вигнати тварин з лісистих островів, які темніли серед болота. Мисливців було чоловіка з двадцять, переважно військових. Були також і дами, з озброєними тілоохоронцями. Місця розподілялися за жеребком. Головним розпорядчиком був лікар; гладкий, подібний до пивної бочки, з темними окулярами на носі, він бігав з місця на місце й командував громовим голосом.

Мені випало стати на березі річки, де впадає в неї дзюркотливий струмок. Прямо проти мене, по той бік ріки

зеленіла галявина, а далі хвилювалося від вітру безкрає море сухого комишу. Я сів під кущем. Мій зелений мисливський костюм допомагав мені бути непомітним серед молодих заростей бамбуку. Я не завзятий мисливець, і тому дуже спокійно ставився до наступного полювання. Та я не хотів пропустити випадку подивитися на диких тварин і, як удасться, сфотографувати їх. Тому я поклав на коліна мій „кодак“ (фотографічний апарат), а гвинтівку притулив поруч до дерева.

Невдовзі я побачив здаля клуби диму; вони стелилися по комишу, охоплюючи дедалі більшу площу. Вітер гнав дим прямо на мисливців.

Ліворуч також займалися комиші. Велика хмара диму шугнула до неба, але швидко розвіялась. Ще й ще показалися димки біля підніжжя горбів. Мені здавалося, що я чую далекі вигуки нагоничів.

Минуло з годину. Вся північна частина болота була у вогні. Тепер я ясно чув запах диму й інколи навіть бачив вогненні язики, що здіймалися високо над комишем. Десь праворуч пролунав постріл, один — другий. Я втопив очі в комиші. Над далеким островом показалася темна хмарка, вона швидко більшала. Десятка зо три диких павичів, лопочучи крилами, промайнули над моєю головою. Довгі хвости самців тріпотіли в повітрі, мов шлейфи. Правила полювання забороняли стріляти птахів, щоб не сполохати звіра.

За павичами безконечними зграями потяглися фазани, чаплі різних видів, пелікани, дикі качки. Тисячі птахів, сполоханих димом, покидали комиші, острови, озерця й відлітали вниз за течією ріки на смарагдові луки, посмуговані сріблястими стьожками струмків і проток.

Ось щось майнуло в комишах. Раз... другий. Галявиною стримголов промчав шакал. Він впірнув у комиші. За хвилину мій сусід ліворуч вистрелив: мабуть, шакал вискочив прямо на нього.

Пожежа швидко поширювалася. Вона охопила великий простір і з шумом насувалася на нас. Небо потемніло і набуло зловісного відтінку. З комишів вилітало безліч птахів. Дедалі частіш лунали постріли, то поодинокі, то пачками.

Признаюсь, у мене забилося серце; я підвівся і взяв у руки рушницю.

Трохи праворуч від мене зашаруділи комиші і через річку вихорем перелетіло маленьке стадо аксисів (плямистих оленів). Я вистрелив і вбив одного; решта метнулися вбік і зникли в чагарнику.

Аж ось галявиною начебто побіг струмок. Він з'явився за дерева й побіг до берега ріки. Спочатку я не зрозумів, що воно було, поки не побачив високо підняту над травою шию удава. Величезна змія підповзла до води й попливла навскоси до протилежного берега. Я схопив фотографічний апарат і зробив два знімки, на жаль, невдалих. Вистрелити мені не вдалося, бо удав швидко зник за закрутом.

Бах! бах! бах! Ліворуч розляглося три постріли. Я був певен, що сусід стріляє в удава, який мав виплисти на берег саме біля його номера. Та ні, передо мною зашарудів комиш і на галявину вискочив тигр. Під промінням сонця його смугасте хутро спалахнуло золотом. Хижак гнучким рухом перескочив через купу звалених бурею дерев і помчав до кущів, від вершечків до коренів облутаних квітучою тунбергією. Я скинув рушницю на плече й вистрелив йому вслід. Тигр високо підскаочив у повітря й майже перекинувся навзаки. Він упав боком у траву й з страшним ревом почав підкидатися на одному місці, махаючи в повітрі передніми лапами. Я вистрелив ще і ще раз. Тигр замовк і поплазував до кущів; видно було, як він волік за собою задні паралізовані ноги. Разів зо два він намагався підвестись, та щоразу падав у траву, яку сказано рвав лапами, підтягаючи вперед тулуб. Я став на коліно і, добре націлившись, вистрелив йому в голову. Тигр страшенно забився й кілька разів перекинувся на спину, з глухим риканням троцаши навколо себе кущі. Хвостом, мов ціпом, він молотив траву. Він ще довго був живий і сіпав то однією, то другою лапою.

Після тигра, кабани, що промчали вздовж річки, були, на мою думку, жалюгідною здобиччю. Я вистрелив в одного, та схибив. Кабани кинулись у воду і, розкидаючи фонтани бризків, перебігли на другий берег. Потім я довідався, що сусід мій праворуч застрелив двох.

Вогонь наближався надзвичайно швидко. Він лютував, мов ураган у лісі. Разом з хмарами диму до неба, мов факели, шугали цілі жмути трави й безліч іскор. Я стурбовано глянув на мертвого тигра: чи не згорить він у морі полум'я? Та на тому місці, де він лежав, комишу не було, а крізь зелену стіну кущів вогонь ледве чи міг пройти на галявину.

Вогонь насувався ще ближче, і змії тікали від нього в ріку; вони швиденько відпливали від небезпечного берега й пливли або за течією, або перепливали ріку навскоси й зараз же зникали в траві. Я налічив близько десятка кобр і страшних чорножовтих гадюк, до двох метрів завдовжки. З'являлися й швиденько перепливали річку красиві деревні змії, подібні до зелених ліан. З прибережних кущів вибігла й з розгону кинулася в воду велетенська ящірка, я думав, що то крокодил. Перепливши річку, вона зупинилася на відмітині і, обернувши голову до вогню, кілька разів швидко вистромила довгий язик.

Поблизу ріки вогонь дійшов до кількох дрібних озерцець і почав ущухати. Я душився від диму й нетерпляче дожидав кінця полювання. Не думаючи більше стріляти, я знову спер рушницю об дерево й зробив кілька знімків пожеару. Востаннє нахилившись над апаратом, я раптом побачив у дзеркальці манісіньку рухому точку. Я підвів голову й побачив на протилежному березі ріки... пантеру! Красивий звір підкрадався до води, нашорошено обертуючи на всі боки вусату голову. Я пустив фотографічний апарат і схопив рушницю. Пантера помітила мій рух і кількома величезними стрибками переправилася через мілку річечку. Я вистрелив, як кажуть мисливці „вслід тупицею“ і довго гризла мене досада, що я так прогавив.

Аж ось здалека пролунав звук труби — сигнал про скінчення полювання. Мисливці почали стягатися до табору. Здобич була менша, ніж гадали: вбили вісім диких свиней, пантеру, з десятків оленів, п'ять чи шість шакалів, велику дику кішку, двох гієн і тигра. Мене оголосили героєм полювання. Але мій тріумф трохи зменшився, коли індуси принесли тигра: він був ще зовсім молодий, чим можна

було пояснити його необережне поводження. Як казали нагоничі, два старі тигри, що лежали на острові, продерлися крізь ланку людей і зникли в джунглях.

Один з мисливців був трохи поранений кабаном, другий упав з кручі в ріку й уразив сухожилля на нозі. Але всі були в підвищеному настрої, крім, здається, мого сусіда ліворуч, який „промазав“ по тигру (він взагалі нічого не вбив і навіть не бачив удава, який неодмінно мав проповзти повз нього).

На траві розстелили килими і всі ми з апетитом почали снідати. Після полювання все здавалося нам дуже смачним.

— Чи правда, що бувають тигри-людожери?—спитав я в лікаря, якого обрали на голову сніданку, і тому він їв і пив більше за всіх.

— Як вам сказати?—відказав він.— Кожен старий тигр, в якого вже не вистачає сили переслідувати диких звірів, стає небезпечним для людини. Спочатку він нападає на худобу, потім на дівчур-пастушків, а потім, довідавшись, що людина не сильна, починає серйозно „пустувати“ на шляхах. Траплялося, коли індусам доводилося кидати свої селища й перекочовувати в інше місце, бо в околицях блукав тигр-людожер.

— Чи пригадуєте старого Арабінду—спитав незнайомий мені мисливець.

— А якже! Цікавий випадок!

— Розкажіть,—попросив я.

Лікар вихилив склянку вина й обтер носовичком мокре обличчя.

— Арабінда був чарівник, лікар, астролог, аскет, шахрай. Майже в кожному індуському селі є людина, що більш-менш підходить під цю характеристику. Ці люди живуть коштом своїх близьких і, правду сказати, непогано живуть. Їх кличуть до хворих, з ними радяться в родинних справах; і, взагалі, вони відіграють видатну роль в усіх релігійних церемоніях. Звичайно це старі люди, що багато разів побували в Бенаресі й виходили всі святі місця від гирла до витоків Ганга.

Арабінді було років під сімдесят. Але жвавистю та

витривалістю він міг посперечатися з молодим чоловіком. Головний фах його був, скільки мені відомо, „таємничі“ зносини з зміями. Тут він не мав суперників. Він знав усіх чисто кобр і гадюк у навколишніх джунглях, не тільки знав, а й пізнавав в „обличчя“ і міг розповісти про кожного отруйного гада більше, ніж я за свого найкращого друга. Щодня виходив він з мискою молока в ліс і там, сівши навкарачки під деревом, скликав дудочкою змій. І змії повзли, повзли, повзли й пили біля його ніг молоко. А він увесь час грав на дудці й розмовляв з гадами якоюсь свистячою мовою. Чи розуміли його змії, чи ні,— кат їх знає, але вони не чіпали його. Напившись молока досхочу, вони або повзли геть, або, скрутившись кільцями, спали навколо діда. Уявіть собі, яке вражіння справляли ці сцени на забобонних індусів! Арабінда запевняв, що знає самого зміїного царя і навіть буває в нього в гостях у підземеллі, повному золота й дорогоцінних каменів. Як бачите, сто-процентний шахрай, але людина вигадлива. Він мав великий вплив на жителів навколишніх сіл.

Так ось із цим самим Арабіндою трапилося таке, за що він мало не заплатив життям. Якось він пішов, як звичайно, у ліс годувати своїх страшних друзів. Проходячи галявиною він побачив тигра. Звір заліг у кущ і готувався несподівано напасти. А треба вам сказати, що поблизу селища віднедавна оселився тигр-людоджер; він уже встиг роздерти кілька чоловіка і так тероризував населення, що люди боялися виходити на околицю (ми з м-ром Марлі незабаром убили його, — сказав лікар, кивнувши на незнайомого мисливця). Так от, Арабінда, звичайно, вмить збагнув, що сила не на його боці. І хвилини не роздумуючи, він поставив миску з молоком на землю й почав дудкою скликати змій. Невдовзі вони сповзлися, та Арабінда з мискою в руках почав відступати в напрямі до села. Гади поповзли з ним. Тигр вискочив з кущів і кинувся був на старого, та побачивши змій, почав з ревом стрибати навколо нього. Змії засичали й стали в бойову позицію, тобто поскручувалися мов пружини, а кобри пороздували шиї; мабуть, вони вирішили, що тигр збирається нападати на них. І щоб ви думали. Тигр пострибав, показився, та нарешті

пішов собі геть. Звичайно, він добре знав, що таке укусу отруйної змії. А там їх були десятки!

— Про це розповідав сам Арабінда?— спитав я з сумнівом.

— Так, але я не думаю, щоб він брехав: пастухи чули рев тигра й бачили, як Арабінда з порожньою мискою виходив з лісу.

— Може, він сидів на дереві?

— Може, — засміявся лікар. — Але тигр, як і кожен звір боїться отруйних змій і нізащо не підійде до них. Тому, якщо такого випадку й не було, то він міг статися.

РОЗДІЛ XV

Земноводні й плазуни в долині Дера. Чорнорубцеві жаби. Тигрова жаба. Покрівна черепаха. Смугастий варан. Прикрашена деревна змія. Нагаєподібна змія. В індуському селищі. Збір опію. Тубільні колодязі. Купець-лихвар. „Аргутті“. Мунго. „Маленький герой“.

Долина Дера надзвичайно багата на земноводних та плазунів. Тут я знайшов багато *чорнорубцевих жаб* (*Bufo melanostictus*), яких бачив на гімалайських висотах. У цих чорнобурих жаб головні гребені й шипи, якими закінчуються бородавки, абсолютно чорні. Під час кумкання горлові мішки самців роздуваються й сильно випинаються наперед. В період парування самці мають ясножовте забарвлення шиї. Самиці кладуть ікру у вигляді довгих шнурів, якими вони обмотують водяні рослини.

Мене здивувало, що Рам, людина дуже смілива, рішуче відмовився взяти в руки чорнорубцеву жабу.

— В ній сидить принаймні сто діаволів,— сказав він.

В одному із зрошувальних каналів мені пощастило пітимати *індійську тигрову жабу*, 15 см. завдовжки, оливково-бурого кольору з зеленкуватим малюнком. В Сіамі її ловлять вудкою й їдять.

При мені рибалка зловив чудовий екземпляр *покрівної черепахи*. Ця маленька черепаха, що ледве досягає 20 см. довжини, може бути за красиву іграшку. Її спинний панцер—оливковобурий, де яскраво виділяються оранжевочервоні горбки. Особливо цікавий черевний панцер, оранжевожовтий з рядами чорних плям. Покрівна черепаха живе в чистій проточній воді й живиться переважно водяними рослинами.

Серед лускуватих плазунів, близьких до ящірок, справжнім велетнем є *смугастий варан* (*Varanus salvator*). Я часто бачив цих тварин на Цейлоні, де вони даремно мають погану славу. Тут, у долині Дера, я знайшов варана біля ріки. Він грівся на піщаній відмілині й, почувши мої кроки, швиденько зник у воді. Довжина дорослих варанів досягає 3 метрів, але звичайно буває від 2—2 $\frac{1}{2}$ м. На темному фоні спини досить різко видно жовті очкасті або круглі плями, розташовані поперечними рядами. Нижній бік тіла жовтого кольору. Варан—хижак: він знищує безліч пташиних яєць, пташенят, ящірок та інших дрібних тварин, навіть курей, якщо йому пощастить пролізти до курника. М'ясо варана їстівне, але його їдять тільки бідняки.

— Гляньте, саїб: чудова змія!— крикнув Рам, коли ми продиралися з ним узліссям.

Я подбів до нього й побачив на дереві змію, якою я просто захопився; на чорному тілі тварини яскраво відзначалися незчисленні жовті й червоні плями. На голові жовті плями зливалися в поперечні смужки. Черево

змії було жовтувате, та я майже не бачив його, бо змія щільно обвилася навколо гілки.

— Вона отруйна?— спитав я.

— Ні, саїб, але люта, як чорт.

Рам відломив гілку й почав дратувати змію. Вона так оскаженила, що кілька разів вкусила гілку і, як мені здавалось, ладна була кинутись на нас. Нарешті, вона незвичайно швидко вилізла на вершечок дерева.

— Зараз вона полетить, саїб— сказав Рам.

Варан — велетенська ящірка - хижак.
Знищувач пташиних яєць

Не встиг він промовити це, як змія з силою відштовхнулася від дерева й ковзучим польотом перелетіла на сусіднє дерево. Летючи, вона трималася прямо, мов пущена з лука стріла.

Перед нами була, так звана, *прикрашена змія* (*Chrysopele ornata*). Найчастіш вона трапляється на деревах, живлячись ящірками, кажанами, дрібними пташками тощо. Під час льоту вона ьтягає черево, і вздовж нижнього боку тулуба утворюється в неї жолобок. Звичайно, змія може перелітати на порівняно невеликі віддалі, навкоси згори вниз, напр., з вершка одного дерева на нижні гілки другого.

Іноді вона залазить у хатини,— сказав Рам,— але звичайно живе на узліссях поблизу води. Приручити її неможливо; вона завжди лишається дикою й люто борониться, коли беруть її в руки.

Недалечко від прикрашеної деревної змії ми знайшли на дереві другу змію, так звану, нагаєподібну (*Dryophis*). Ця також деревна змія не дарма має свою назву: вона подібна до довгого тонкого нагая, іноді в $1\frac{1}{2}$ м. довжини. Голова довга й вузька, очі досить великі. Нагаєподібна змія чудового синьозеленого кольору, через що дуже важко помітити її в густому листі. Це напрочуд прудка змія: вона блискавично відкидає назад і вбік передню частину тулуба, якщо простягти до неї руку або палицю.

— Це — добрий мисливець,— сказав Рам:— жодна ящірка, жодна пташка не врятується від неї. Іноді вона чіпляється хвостом за гілку й висить униз головою, підстерігаючи здобич.

До нагаєподібних змій належать кілька видів, з яких найвідоміші „деревна пролаза“ і „пов'язкова нагаєподібна змія“. Усі вони живородячі і неотруйні.

Разом із Рамом я відвідав кілька індуських сіл, розташованих на берегах річок. Хатини криті комишем, темні, злиденно-бідні. Звичайно за кожною хатиною можна знайти маленький фруктовий сад, де переплітаються гілками манго, гуайава, дуріан та інші представники тропічних плодових дерев. В них шмигляють мавпи, яких дівтора відганяє бомбардировкою палицями, і літають зграйки зелених маленьких папуг.

Біля одного з сіл я бачив збирання соку опійного маку. Індус надрізає зелені голівки маленьким ножичком, а його син — хлопчик років дванадцяти — пальцем збирав білий сок, що виступав із прорізів. У лівій руці він тримав дерев'яну миску, повну по вінця соком. Як казав Рам, сік виливається в плоске коритце, або просто на широку дошку й виставляється на сонце. За якісь час сметаноподібна рідина буріє й твердне, після чого її розрізають на шматочки.

— Я колись курив опій, — сказав Рам, — але потім покинув цю звичку, бо почував, що це добром не скінчиться. Треба було б заборонити сіяти опійний мак; краще замість нього сіяти пшеницю або рис.

Звичайно, Рам казав правду, але торгівля опієм дає великі прибутки англійській і тубільній буржуазії: тому за сіву маку не тільки не забороняються, а, навпаки, підтримуються й займають великі площі землі.

Дуже оригінальні індійські колодязі. Вони скидаються на українські „журавлі“, з тою тільки різницею, що рухають їх ногами. Індус вилазить на вісь, до якої припасований рухомий „журавель“, і переступає ногами по „журавлю“, даючи спускатися в колодязь його кінцю, до якого прив'язане відро. Коли відро набереться, індус іде на протилежний кінець „журавля“, який під його вагою рухається в зворотний бік. Щоб не впасти, індус тримається руками за тонку палицю, вбиту в землю поруч колодязя.

В кожному селищі є крамниця, де продається все чисто, в чому має потребу населення, починаючи з матерій і кінчаючи порошками від бліх. Крамар, він же лихвар, є господарем села. Немає людини, яка не була б облутана боргами й не залежала від цього немилосердного куркуля.

Коли я ввійшов до крамниці купити сірників, з сусідньої кімнати мені назустріч вийшов гладкий індус, у чалмі і сніжнобілому костюмі з дорогої індійської тканини. Він запросив мене сісти й довго говорив про важкий стан торгівлі й несовісність селян. З його слів виходило, що він, крамар, працює винятково на своїх ближніх, собі на шкоду.

— Темний, темний народ, — кілька разів повторив він, зітхаючи.

Звичайно, він не додав, що тільки народна темнота

дозволяє йому брати жадливі проценти й зубожувати населення.

По багатьох місцях поля обсажені живою огорожею з надзвичайно розрослої фуркреа гігантеа, родички агави. Вона утворює великий пучок жорстких загострених листів, із середини якого виходить суцвіття. Така огорожа цілком забезпечує поля від диких і свійських тварин, крім, здається, всюдисущих мавп. До цих тварин тут ставляться без жодної поваги. Я бачив, як діти били пійману в петлю мавпу, яку не наслідилися б пальцем торкнутися жителі Бенгалії.

У селян манюсінькі ділянки землі, за які вони платять державі надсильні податки. Багато селян кидають землю й працюють наймитами на плантаціях або емігрують у чужі країни.

При мені до села прибув „аргутті“, тобто вербувальник робітників. Ці люди шмигляють по всій Індії, і спокушають сільську бідноту байками про начебто чудові умови роботи на чайних плантаціях.

— Бреше він,— рішучо промовив Рам, послухавши розмови „аргутті“ з селянами.— Я працював на плантації і знаю, як там живеться. Краще старцювати, ніж підписати контракт. Обіцяють золоті гори, а там голодуєш, як собака, і працюєш, не розгинаючи спини, по дванадцять годин на день.

Майже в кожному селі є невеликий храм і жерці. Мені часто траплялися дорогою постаті служителів бога. Вони „не сіють, не жнуть і не збирають у житниці“, але більшість із них має вгодований вигляд. Духівництво, як і лихварі не можуть журитися народною темнотою, бо саме вона й дає їм змогу добре жити.

Коли ми проходили над берегом ріки, спід ніг Рама вискочив невеличкий звірок з довгим пухнастим хвостом.

— А, мунго!— усміхаючись, промовив Рам.

Мунго (або індійська мангуста) надзвичайно популярний в Індії. Цей звірок — з родини віверових знищує отруйних змій. Він дуже поширений по всьому Індостану. Його часто приручають і тримають у хатинах, а англійці — на своїх віллах. Звичайно, мунго живиться не самими тільки зміями; його небезпечно тримати поблизу курників, бо він перетя-

гає всіх чисто курчат. З раннього ранку й до пізньої ночі мунго шмигляє по лісах, ярах, серед кущів, шукаючи здобичі. Він не дуже боїться людей і часто оселяється в садах і на городах, хоч, здається, більше любить пориті ярами й порослі кущами долини рік та схили горбів. Самець і самиця дуже піклуються за своїх малят і ладні боронити їх до останньої краплі крові.

— Добре звірятко,— сказав Рам.— Великий гріх кривдити його.

Він розповів мені багато пригод, пов'язаних з мунго. Одну з них я хочу подати у вигляді оповідання з життя цього нищителя змій. Зветься воно:

МАЛЕНЬКИЙ ГЕРОЙ

Сонце зійшло над горами. Мунго прокинувся і, обнюхавши своїх малят, вийшов з нори. Тут він сів на задні лапки й солодко позіхнув.

Під горою клекотіла ріка. За нею зеленими терасами розкидалися рисові плантації, оточені темним лісом. Біля ріки, під плодовими деревами, видно було хатини. Смаглява дівтора з веселими вигуками хлюпалася в воді й голяком бігала по березу. Над самою горою високо на дереві перестрибував з гілки на гілку бистрий даяль, жвавий співець; його дзвінке „ту-у-у-цін-цін-тр-там“ далеко лунало по лісі, ще сповненому ранковою прохолодою.

Мунго обернув голову до ущелини. В цю мить його боляче вкусила за вухо блоха. Мунго хутко почував вухо задньою лапкою і, стріпонувшись, стрибнув на високий камінь, що був для нього спостережним постом.

З нори почувся писк. Мунго поворушив лівим вухом. Він знав, що малята голодні, бо нічого не їли від учора. Він і сам охоче з'їв би шматок змії або жирну ящірку. Та трапилося щось зовсім незвичайне: його жінка — Мунгіна — досі не вернулася з полювання. Вона пішла на світанку й наче в воду пірнула. Не умовляючись, Мунго і Мунгіна полювали по черзі і ніколи не залишали нірку без догляду: навкруги були вороги, ладні з'їсти безпорадних малят. Бистрі очі Мунго оглянули кожен кущик в ущелині і на березі ріки.

Мунгіни не було. Дивно, дуже дивно! Вона ніколи не відходила далеко від нори. Малята пищали дедалі настирливіш. Вуха Мунго тривожно ворушилися. Що робити? Піти, чи ще подождати? Він скочив з каменя й шмигнув у нірку. Малята сповзлися до нього, чекаючи їжі. Мунго швиденько обнюхав їх і, вискочивши з нори, знову скочив на камінь. Час, давно вже час Мунгіні вернутися, а її все немає! Мунго обертався на всі боки й навіть звівся на задні лапки, щоб глянути під кручу. Марно! Мунгіни як і не було... В серце Мунго запала тривога; вона виявлялася в тому, що він рвучко рухався й пирскав. Він знов заскочив у нірку й потикав носом своє потомство, наче умовляючи його трохи потерпіти. Тоді він вибіг з нори і, пошмиглявши навколо неї, рішуче подався в долину ріки. Він не міркував, як люди; але він твердо знав, що з Мунгіною трапилося щось страшне, і що відтепер йому самому доведеться дбати за малят.

Долина рясно поросла чагарником і бамбуком. Тут було багато диких павичів, великих птахів, які вечорами пронизливо кричали. Мунго без крайньої потреби не нападав на їх пташенят, бо лихі птахи так люто накидалися на нього, що йому доводилося тікати.

Ку-ку-рі-ку! почулося в прибережних заростях. Мунго нечутно підкрався й побачив цілу родину джунглевих курей; вони перелітали з гілки на гілку. То була смачна здобич, та зловити її було не так то легко! Мунго підповз ближче і, перекинувшись на спину, удав мертвого. Він далеко відкинув хвіст і напівзаплющив очі. Дурненький молодий півничок побачив його й пурхнув на нижню гілку. Мунго лежав нерухомо. Півничок крутив на всі боки головою, розглядаючи дивну річ. Що воно могло бути? Тварина — не тварина, камінь — не камінь... З цікавості півничок навіть роззявив дзьоб.

Він уже ладен був злетіти на землю, як все попсувала чапля: та з таким шелестом піднялася зза кущів, що півничок стримголов полетів у ліс.

Мунго побіг вздовж берега ріки. Він заглядав у кожную шпаринку і в кожен кущ.

Біля самої води він натрапив на варана; ця двометрова ящірка, подібна до крокодила, була йому не по зубах;

Мунго перескочив через неї й стрілою помчав на стрімкий берег. Тут він побачив зелену деревну змію; вона висіла на кінчику хвоста над стежкою й підстерігала здобич. Мунго високо стрибнув і мало не вхопив змію за голівку. Але змія вчасно побачила небезпеку; вона блискавично швидко обвинулася навколо гілки й зза листя втопила в Мунго червоні, як рубін, очі. Мунго сів на стежку й якийсь час стежив за змією. Потім він помчав далі й в глибокому яру піймав двох жаб. Він умить убив їх і з здобиччю в зубах побіг додому.

Малята, занудившись, повиповзали з нірки. Мунго випустив з рота жаб і люто накинувся на свій виводок. Яка необережність! Сидіти біля входу, коли над річкою живе пітон, а над горою літають величезні шуліки... Назад!.. Ану! Мунго вкусив кожне малятко в задок і загнав всю компанію в нірку.

Жаб вистачило на всіх, крім самого Мунго. Він уважно дивився на дівчурі, що жадібно уминала здобич, і час-від-часу мимоволі облизувався. Наївшись, малята полягали в куток, а Мунго, знов понишпоривши навколо нірки (щоб переконатися, що немає ворогів) побіг на вершину гори... Там ріс чудовий сад, де він багато разів бував разом з Мунгіною.

В саду була вілла, а на південному схилі гори велика чайна плантація.

Мунго не боявся людей. Він нерідко полював у садах і навіть забігав до хатин. Темношкірі напівголі люди й навіть їхні діти не займали Мунго: вони мали його за свого друга, бо він нищив отруйних змій. Але у віллі, що стояла на горі, він ще ніколи не був і інстинктивно далеко обминав її.

В саду було багато красивих рослин, розташованих на клумбах. Їх доглядав старий індус-садівник. Коли він бачив Мунго, він щоразу усміхався й говорив.

— Дякую, миле звірятко! Виллови всіх змій.

Звичайно, Мунго не розумів його, але він знав, що може вільно пробігти повз старого.

Коли Мунго проліз у сад, він почув людські голоси. Ах, чом він не знав англійської мови! Він ніколи, ніколи не наважився б бігати серед цих пишних клумб.

— Соромно, саїб, — казав старий — садівник до білолицього хлопчика років дванадцяти, що тримав у руках невелику рушницю. — Мунго нищить змії, а саїб стріляє цих відважних звіряток. Погано!

— Захочу — і стрілятиму, — чванливо відповів білолиций хлопчик. — Тато сказав, що я можу стріляти всіх диких тварин.

— Але не корисних, саїб! Поки Мунго не заглядав в наш сад, в ньому було небезпечно гуляти. Пригадуєте, саїб, ще три роки тому велика кобра виповзла на веранду дому. Вона мало не залізла в кімнати. А тепер на всій горі не можна знайти жодної отруйної змії. Ми мусимо бути вдячними Мунго.

— Не смієш робити мені зауваження! — Ти — чорношкіра мавпа. Мій тато і я — господарі плантації, а ти — наш наймит.

— Нехай буде так, саїб, але...

— Замовчи, бо я пожаліюсь татові, і він відчухрає тебе палицею!

Мунго не чув кінця розмови. Раптом він почув знайомий слід, що звивався між кущів. Звичайно, це слід Мунгіні! Сьогодні вона пробігала тут!

Мунго помчав по сліду. Інколи він спинявся й наче з подивом принохувався до маленьких відбитків лапок. До добре відомого запаху приєднувався другий — гострий запах крові. Вона краплинками темніла на траві.

Слід вів до яру. На дні його, під зеленими ваями папороті Мунго побачив сріблясто-сірий жмуток, маленький жмуточок, накритий пухнастим хвостиком. Мунго стримголов кинувся в яр і підбіг до папороті. Звичайно, перед ним лежала Мунгіна. Вона скрутилась і була зовсім холодна. Мунго обнюхав її; вона мала зовсім інший запах, ніж жива. То був запах гниття, запах смерті. Мунго сів і довго дивився на мертву жінку. На голівці Мунгіни запеклася кров. Великі зелені мухи роїлися навколо й сиділи, начебто дожидаючи чогось, на ваях папороті.

Мунго махнув хвостиком і страшенно збентежений заметався по яру. Потім він ще раз обнюхав Мунгіну, не наче хотів остаточно переконатись, що вона вмерла. Він

двічі обійшов навколо її тіла і, постоявши з хвилинку, лизнув її в холодний носик. То було прощання. Тепер треба було бігти до малят, які лишилися без догляду. Мунго покрутився трохи біля папороті і одним стрибком опинився на краю яру.

Бах! Щось обпало бік Мунго. Біля куща стояв білолиций хлопчик і тримав у руках рушницю. Мунго метнувся убік і довгими стрибками помчав у гори. Жах стискав йому серце. Він уперше в житті був скривджений людиною. І як жорстоко скривджений! Швидше, швидше додому!

Ось круча біля струмка, ось скеля, за якою була нірка. На сріблястій шерсті Мунго все ширшала кривава пляма. Ось похилене над ніркою дерево. Ще кілька стрибків... Раптом Мунго круто став. Його шерсть стала дуба: біля входу в нірку блиснула луска очкової змії. Жахливий гад спустився з кам'яної гряди і збирався залізти в нірку, приваблений запахом малят. Змія високо підвела голову й ворухнула роздвоєним язиком, наче вивчаючи навколишнє оточення.

Мунго підскочив на місці й видав бойовий клич, той славний гучний клич, який видавали його предки, коли викликали на бій ворога. Він зовсім забув про рану. Перед ним був найлютіший ворог всього роду мунго. Він підбирався до його малят. Вбити його, вбити навіть ціною власного життя!

Мунго стрибнув до змії. Та вона вчасно побачила його і вмить скрутилась кільцем. Її шия роздулася щитом, на якому виразно проступив малюнок окулярів — відомий герб королівських кобр. Змія була готова до відпору. Вона не боялася; її маленькі оченята блищали люттю, а з рота виривалося грізне сичання.

Мунго убив багато кобр. Він був досвідчений боєць. Та він втратив багато крові й знесилився. А кобра була велика й дужа; до того ж вона лежала в малоприступному місці, на підвищенні.

Чи здригнулося серце Мунго? Звичайно, ні! Він почав стрибати навколо змії, дождаючи хвилини, коли можна буде вп'ястися зубами в її шию. Кобра швидко повертала верхню частину тулуба, стежачи за маневрами ворога. Вона

чудово користувалася перевагами своєї позиції й рухалася з точністю автомата.

Чорні ніжки, мов пружинки, переносили Мунго з каменя на камінь. Здавалося, що він танцює навколо змії якийсь чудний танець. Пухнастий хвіст миготів у повітрі, мов прапор війни. Йому мало не пощастило вхопити змію; кобра відскочила вбік і собі кинулася в атаку. Майнула темна блискавка, але Мунго високо підстрибнув і знов, наче нічого й не трапилося, затанцював навколо отруйного гада.

З нірки виглянули малята; вони почули метушню і вийшли довідатися, що трапилось біля їх дому. Вони збилися докупі і, витріщивши оченята, дивилися на змію й на батька.

Мунго, побачивши своїх дітей, здригнувся. Він зібрався з силами й двічі стрибнув туди й назад через голову кобри. Змія закрутила головою, намагаючись ухопити його, та спізнилася. Мунго кинувся на неї і вхопив її за шию.

Почався останній бій. Кобра скажено крутилася серед каміння й біла об нього Мунго то головою, то спиною, то скривавленим боком. В Мунго аж в очах потьмарилось, але він міцно вп'явся зубами в холодне зміїне тіло й не випускав його доти, поки кобра не перестала рухатись. Тоді він розтулив зуби і, оглянувшись навкруги, переможно закричав. В ту ж мить він відчув, що втрачає останні сили, і ледве доліз до нірки...

Минуло три місяці. Мунго давно одужав і ходив на полювання разом з дітьми. Він навчив їх полювати, але ще не дозволяв їм нападати на отруйних змій.

Він більше не ходив до вілли, де жили лихі люди. Якось, пробігаючи повз плантацію, він побачив юрму людей; вони несли на руках труну, прикрашену гірляндами квітів.

Ховали білолицього хлопчика, якого вжалила в саду очкова змія.

РОЗДІЛ XVI

В долині Ганга. Гавіал. Яйця гавіала. Болотний крокодил. Напад крокодила на корову. Полювання на крокодила. Отруйна привада. „Пливе, сабі!“ Здивовання шакала. Агонія крокодила. Мертвий леопард. Гребенястий крокодил. Оповідання Рама про „крокодилячий суд“.

В одній з гірських долин Гарваля, на висоті 636 м. над рівнем моря бурхлива Бхагіраті зливається з багатоводною Алакнандою. З'єднані води обох рік, під назвою Ганга, проривають біля Гардвара останнє пасмо Гімалаїв і невтримно ринуть у родючу долину Північної Індії. Деякий час Ганг біжить на південь, а потім завертає на південний схід і, звиваючись гігантською гадюкою, доходить до Бенгальської низовини. Тут він поділяється на два рукави — Бхагіраті і Джаланкі, які, з'єднуючись, утворюють потужний водяний потік Хуглі. На березі його стоїть Калькутта, колишній адміністративний і науковий центр Індії.

Віддавши частину води Хуглі, Ганг тече далі і, прийнявши в себе Джамуну — рукав Брамапутри — під назвою Мегни вливається в Бенгальську затоку.

Від Гардвардської ущелини до гирла Ганг приймає в себе безліч рік, з яких дванадцять — приблизно з Рейн завбільшки. Басейн Ганга займає площу в 1.060.000 кілометрів.

У верхній частині басейну Ганга зроблені величезні зрошувальні канали. Найголовніший з них — „Канал Ганга“ має 1.600 км. довжини; цей видатний канал починається біля Гардвардської ущелини й тягнеться на південь до Алігара, де поділяється на два рукави: північний, що спо-

лучається з Гангом (біля Каунпура), і південний — з Джамною. Канал закінчено 1854 р., і став він понад 29.000.000 рупій. Він зрошує щороку понад 900.000 акрів.

— Саїб хоче побачити гхаріала? — спитав мене Рам, коли ми пливли з ним човном по Гангу. Нехай саїб уважно придивиться до того берега.

Я взяв бінокль і побачив крокодила, що лежав на відмілині біля води.

— Правте до берега, — наказав я гребцям.

Після довгої боротьби з течією гребцям пощастило нарешті підплисти до нижнього краю відмілини. Крокодил лежав за купою зваленого дерева. Знаючи, що індуси вважають панцерних ящірок за священних, я покинув рушницю в човні і підкрався до крокодила з фотографічним апаратом. Та я не встиг сфотографувати його, бо крокодил прожогом кинувся у воду й зник. Я встиг тільки розглянути його довгасте рило, що нагадувало дзьоб якогось величезного болотного птаха, і бурозелений тулуб.

Гхаріал, як його звать індуси, або гангський гавіал належить до родини крокодилів. Від своїх родичів він відрізняється тим, що має дуже довге, вузьке, на кінці розширене рило, багато зубів, слабо розвинені ноги, тощо. Гавіал буває метрів на п'ять довжини; водиться він у Гангу, Брамапутрі і в усіх великих притоках їх. Життя цього ящера мало вивчене. Очевидно, він живиться переважно рибою. Розмови про його напади на людей і великих тварин, безперечно, дуже перебільшені. Можливо навіть, що це просто вигадки.

— Він їсть трупи людей, яких ховають у Гангу, — сказав Рам, — але я не знаю жодного випадку, коли гхаріал насмілювався б напасти на людину. Нападає не гхаріал, а магар і, особливо, гребенястий крокодил.

В одній із заток Ганга, на піщаному березі Рамові пощастило знайти яйця гавіала. Вони лежали під шаром піску, майже біля самої води. В них ворушилися вже зовсім сформовані малята. Коли я розкрив одне з них, з нього виліз маленький, гарненький гавіал, з тоненьким рильцем і плямисто-смугастих тулубом. Не встигши вилупитися з яйця, він зараз же пустився тікати. Індуси-гребці посхо-

плювалися так, начеб то була не маленька нешкідлива істота, а отруйна змія. Я схопив гавіала, але він досить боляче ущипнув мене за руку.

— Ах ти, маленький розбишако! — лагідно промовив Рам. Він допоміг гавіалам вилупитися з яєць і кожного з них проводжав словами: — гуляй і годуйся на здоров'я.

Від гавіала треба відрізняти болотного крокодила (*Crocodylus palustris*) або магара, дуже поширеного в Індії. Він водиться в болотах, озерах, ріках. Магар трохи менший від гавіала (близько 4 м.); у воді він дуже сміливий, а на суші полохливий і кидається тікати при найменшій небезпеці. Він іноді нападає на людей, а особливо на худобу на волопої.

Пригадую, як під час екскурсії по верхів'ях Ганга я натрапив на цілу купу болотних крокодилів. Вони лежали досить далеко від води, на піщаному горбі. Побачивши мене, вони страшенно переполохалися. Крокодили незграбно потюпали до води, а найближчий так розгубився, що заметушився в кущах і ліг у траву, очевидно, сподіваючись, що я його не побачу. Я підійшов до нього кроків на п'ять. Ящер роззявив пащу й страшно засичав.

— Не підходьте до хвоста, сабі! — закричав мені здалека Рам (він вважав за краще відійти якнайдалі від священної тварини).

Ця порада була своєчасна. Крокодил враз так ударив хвостом по кущу, що на землю посипалися гілки й листя. Звичайно, він міг перебити мені ноги, якби я потрапив під удар. Я шпурнув у нього каменем. Крокодил знов люто засичав і побіг від мене до води. Тікаючи, він ще двічі махнув хвостом, начебто для того, щоб відігнати мене, якби я захотів напасти на нього ззаду. Підбігши до води, він кинувся в неї й зараз же пірнув.

Того таки вечора майже в мене на очах болотний крокодил покалічив корову. Хижак ухопив її за ногу тоді, коли вона; напившись, виходила з води. Я і Рам проходили вулицею села й побачили людей, що бігли на берег ріки, яка поблизу впадала в Ганг. Там уже стояв натовп, оточивши потерпілу тварину й її голосячу господиню. Корова лежала на піску; її нога від коліна до ратиці була

вкрита зяючими ранами. Поруч стояв старий пастух і, мабуть, удесяте розповідав про пригоду. Він був переляканий. Звичайно, він не додивився, але разом з тим, саме ж він, важучи життям, врятував корову: коли крокодил вхопив її за ногу, пастух підбіг до води й почав гатити крокодила палицею по голові. Ящер випустив здобич і, люто вдаривши хвостом по воді, зник у глибині.

Мені захотілося полювати на крокодила з отрутою. Я розказав свій план Рамові. Провідник задумано похитав головою.

— Вбивати крокодила гріх, — сказав він, але за хвилину, усміхаючись, додав: — А проте, саб! — „білий“: закон дозволяє йому багато чого, що заборонено індусам.

Звичайно, ми нікому не казали про наш план. Я вбив двох диких павичів і начинив їх арсеном. Після того ми пішли до проточного ставка, де, як казали жителі, водилося багато крокодилів. На березі ми сполохали кількох ящерів. Цікаво було дивитись, як вистрибували з води риби, коли їх найлютіші вороги пропливали під водою. Рам прив'язав до одного павича довгу мотузку, кінець якої перекинув через сук похиленого над водою дерева. Ми засіли в кушах. Я взяв кінець мотузки й підтягнув павича до сука, після чого опустив його на поверхню води. Тоді я почав смикати мотузку, від чого було вражіння, що павич хлюпається у воді. Гарячий Рам (він уже забув, що ми полювали на священну тварину) палаючими очима оглядав поверхню ставка.

Минуло з півгодини. Раптом Рам доторкнувся до мого коліна.

— Пливе, пливе, саб! — прошепотів він, показуючи очима на середину ставка. Там майнула якась темна пляма, навколо якої пішли кола по воді.

Я почав ще дужче смикати павича. Не минуло й кількох секунд, як біля павича виринула страшна голова крокодила. Блиснула рожева паща, рясно всіяна зубами, і начинений арсеном птах зник у воді. Якби я не обмотав був мотузку на руці, то крокодил потяг би й мотузку. Я почув, як щось сильно рвонуло; протилежний кінець мотузки зірвався з шиї павича й злетів у повітря.

Рам від задоволення потер собі долонями коліна.

— Тепер я прив'яжу другого павича, — сказав він, сховавшись на ноги. — Нехай крокодили поласують смачною дичиною.

Та другому павичеві „не пощастило“: жоден крокодил не звернув на нього уваги; марно тратив я сили, примушуючи птаха перекидатись у воді. Я вже хотів був кинути це, як побачив шакала, який обережно підкрадався до берега. В нього була така здивована й жадна морда, що я мало не зареготав. Він заліг за кущем і не зводив очей з птаха. Я смикнув мотузку. Павич піднявся в повітря, потім опустився, і знов піднявся. Шакал розгублено дивився на нього й облизував губи. Він мало не сказився, як побачив, що павич раптом затанцював по воді, а потім двічі підскочив до гілки дерева. Нічого подібного шакал ще ніколи не бачив. Та в нього закралися сумніви: він побачив мотузку й простежив очима до кущів. Він обернув голову й побачив нас. Тут він жажнувся; зараз же скочив і кулею кинувся в кущі.

Рам від захоплення аж закрутився на траві.

— Саїб надумав веселе полювання! — скричав він, потираючи коліна. — В цього шакала тепер є що розказати жінці й дітям. Він...

Рам не договорив. Далеко на ставку фонтаном злетіла вода. Ще і ще раз... Широкі кола розійшлися по дзеркально-гладкій поверхні ставка й захитали стебла водяних рослин.

— Магар! — збентежено крикнув Рам.

Крокодил метався в ставку. Він весь час вискакував на поверхню й бив по воді хвостом. Разом з ним вискакували сріблясті риби, налякані несамовитими рухами ящера. Мене вразила швидкість, з якою крокодил пересувався у воді: він шугав з місця на місце. Біля заростей тростини він враз вискочив на берег, та зараз же обернувся і, потрощивши тростину хвостом, знов з шумом кинувся у воду.

Рам мовчки дивився на агонію крокодила. В його очах був жах.

— Та це ж гріх, саїбі! — промовив він нарешті.

— Дурниці, — різко відказав я. — Вам браміни втовмачили в голову, що бувають священні тварини. Крокодили шкідливі, їх треба нищити всіма способами.

Рам похитав головою, та нічого не сказав.

Нарешті крокодил затих. Можливо, що він здох, забившись під коріння прибережних дерев. Ми обійшли навколо всього ставка, та не знайшли слідів його.

— Що робити з другим павичем? — спитав Рам.

— Кинемо його в ставок, оце й усе.

Рам стиснув губи; він завжди робив це, коли його брав сумнів. „А що, як його з'їсть другий крокодил?“ — мабуть думав він, турбуючись за спасіння своєї душі.

— Ні, саїб, — рішуче промовив він. — Краще повісимо його на узліссі: нехай його з'їдять доле (дикі собаки) або шакали.

— Робіть, як знаєте, — відповів я.

Рам причепив павича до гілки невисоко над землею. Ми вернулися до села, а другого дня довідалися в хлопчиків (вони завжди мені розповідали всі новини), що в лісі лежить мертвий леопард. Ми зараз же пішли в ліс і справді знайшли там леопарда. По слідах на землі було знати, що звір перед смертю судорожно бився й катався по землі. Від павича лишилося саме пір'я, але леопард встиг відійти на другий кінець лісу раніш, ніж почала діяти отрута.

Найстрашнішим панцерним ящером Індії є не магар (хоч і він робить багато шкоди), а відомий гребенястий крокодил (*Crocodylus porosus*), що живе в ріках Бенгалії й на східному березі Індійського півострова.

„Гребенястий крокодил, — пише відомий натураліст Шлегель, — безперечно належить до числа найнебезпечніших і найстрашніших хижих тварин індійського архіпелагу. Ми гадаємо, що в Індії від цих крокодилів гине стільки ж людей, скільки їх гине від тигрів. Ці плазуни жеруть всяку тваринну їжу, яку тільки можуть добути, хоч би вона була вже й гнила. Вони такі ненажерливі, що ковтають навіть камені. На свою жертву вони нападають здебільшого з засідки. Так, наприклад, вони полюють на оленів, свиней, собак, кіз і мавп тоді, коли ті підходять до води, щоб напиться.

Чатуючи на здобич у воді, хижак звичайно вистромлює з води тільки ніздрі. Так він може пролежати на одному місці без жодного руху протягом кількох годин. Крокодил цей має дуже гострий слух, і це дає йому змогу, сидячи у воді, чути на досить велику віддаль усе, що робиться поза водою. Зачувши якийсь шум, крокодил звичайно зараз же підпливає до берега, при чому робить це дуже обережно. Рідко коли крокодил схибеть, бо він тільки тоді кидається на здобич, коли зовсім впевнений в успіху. Він нападає, хапає здобич і волоче її так швидко, що люди, схоплені крокодилем, рідко коли встигають зойкнути. Крокодил завжди зразу ж тягне свою здобич у воду, але трохи згодом знов випливає з нею на поверхню. Якщо здобич невелика, то він ковтає її зараз же, при чому голову тримає над водою. Більших тварин або людей крокодил зжерає, не кваплячись — надвечір або вночі — і для цього затуляє свою здобич кудись у затишне місце на березі“.

Гребенястий крокодил дуже поширений на земній кулі. Він водиться не тільки в Індії, а також і на острові Цейлоні, в Сіамі, в південно-західній частині Китаю, на Малакському півострові, на островах Суматрі, Яві, Борнео й Целебес, на Філіппінських островах, у північній Австралії і в Новій Гвінеї.

Довжина цього страхіття буває іноді до 9 м., але звичайна довжина їх від 4 до 5 м.

Усі спостережники одноголосно кажуть, що гребенястий крокодил часто запливає далеко в море. Його бачили навіть за сотні миль від берега.

В Індії про гребенястого крокодила є чимало легенд. Його мають за найбільш священного з усіх крокодилів і нерідко тримають їх у ставках при храмах. Трапляються такі фанатики, що доглядають їх. Вони моляться, щоб їх душа по смерті переселилася в тіло крокодила.

Рам, в якого завжди був невичерпний запас всіляких переказів і легенд, розповів мені випадок, що трапився за часів султана Акбара. Я вміщую це під назвою:

КРОКОДИЛЯЧИЙ СУД

„Магут“¹ Чота лагодив слона до полювання. З допомогою десятка „саісів“ (конюхів) він обливав слона водою й чистив щіткою, настромленою на довгу палицю.

Слон стояв, прикутий ланцюгом до залізного кільця, на кам'яному підвищенні посеред двору. На таких самих підвищеннях, далеченько один від другого стояли інші слони; їх також мили й чистили, раніш, ніж надіти на них парчеві попони й сідла.

— Слон хвилюється, — сказав Чота, придивляючись до свого улюбленця, який увесь час підкидав хоботом.

— Він знає, що повезе магараджу на тигряче полювання, — озвався один із „саісів“.

— Річ не в тому. Слон почав хвилюватися ще від учорашнього ранку. З ним щось негаразд.

Раптом слон оглушливо затрубив. Усі слони, що були в дворі, зараз же відгукнулися й неспокійно заворушилися, брязкаючи ланцюгами.

— Ні, — сказав Чота, — на Джумбо сьогодні не можна їхати полювати; він роздратований і може наробити лиха.

„Магут“ пішов у палац і попросив дворецького викликати „діуана“ (першого міністра).

— Я не ручуся за слона, — сказав він. — Скажи про це магараджі.

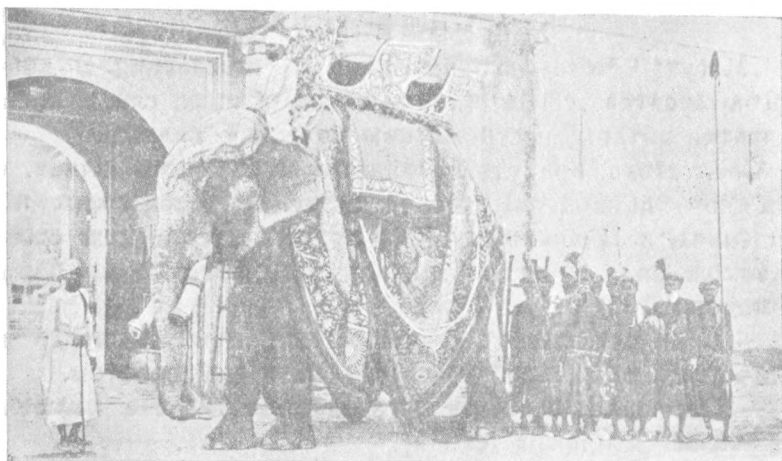
— Ти — ледар і боягуз, — відказав „діуан“. — Зараз же сідлай Джумбо, бо час уже вирушати на полювання.

Чота зробив так, як йому наказали, й невдовзі підвів слона до розкішних дверей палацу.

Вийшов магараджа, а за ним — гості. Усі захоплювалися велетнем-слоном, дорогоцінною „кінкобою“ (золотою парчею), накинutoю на тварину, і сідлом, розкішно прикрашеним самоцвітами.

Чота наказав слонові стати на коліна. Магараджа й найпочесніші гості сіли під шовковий балдахін. Пролунав сигнал рушати. Швидко, один по одному, виходили слони за ворота. За ними величезною юрбою йшли мисливці, носильники, двірцеві слуги, музиканти та танцори.

¹ Погонич слона.

Чота підвів слона до розкішних дверей палацу

На місці полювання вже були поставлені розкішні шатра. Тисячі людей, зігнані з сіл, зранку оточили простір, де водилися тигри.

Не затримуючись біля шатер, мисливці проїхали до узлісся і стали на деякій віддалі один від другого.

Почалося полювання. Нагоничі почали кричати, бити в барабани, сурмити, стукати палицями. З лісу почали вибігати звірі; замбари з гіллястими рогами вітром промчали повз мисливців. Повибігали доле, шакали, свині. Слони хвилювалися й переступали з ноги на ногу: вони знали, що от-от доведеться стати проти небезпечного ворога — тигра. Лише Джумбо стояв нерухомо, мов скеля; він нашорошив вуха й прислухався до грюкоту нагоничів. „Магут“ Чота уважно стежив за настроєм свого улюбленця. Невже він ранком помилився? Слон поводився так, як завжди на полюванні — спокійно, з гідністю старого бійця. Лише час-од-часу він стріпував головою, від чого мелодійно видзвонювали золоті китиці й перлинна сітка на шиї. Чота щоразу заспокійливо плескав його долонею по голові. Він пишався своїм велетнем-слоном і в думці молив богів, щоб тигр вискочив десь поблизу.

Раптом слон здригнувся і ще вище підняв вуха: майже проти нього серед кущів і комишу майнув золотистий

звір. Він зник за купою повалених дерев, але за мить знов вискочив і побіг на прогалину.

— Джумбо, — тигр, — півголосом сказав Чота.

Слон рвонувся з місця і з трубним звуком кинувся на ворога. Тигр став; його страшні очі розширилися й у них спалахнули блискавки. Він стрибнув убік і стрілою помчав серед рідких кущів до бамбукових заростей навколо ставка.

Джумбо був досвідчений мисливець. Він умить обернувся й кинувся навперейми тигрові. Хижак спробував вернутися в джунглі, але слон з швидкістю урагану наздогнав його недалеко від узлісся. Тигр заметався. Він розумів, що йому погано прийдеться на відкритому місці. Якби ж йому пощастило втекти в кущі! Звичайно, він легко продерся б крізь ланку нагоничів і утік би в гори. Він кинувся повз слона і, поминувши його, довгими стрибками помчав до комишевого болота. Але Джумбо знов наздогнав його і мало не підкинув іклами. Тигр відскочив. Він зрозумів, що йому не втекти, і оскаженів. Люто ревнувши, він стрибнув і вчепився кігтями в нижню губу слона. Джумбо високо підкинув хобот — найніжнішу частину свого тіла. Він затрубив з гніву й болю, і ударом ікла скинув тигра на землю. Хижак скочив знову, та так дістав іклами по голові, що перекинувся на спину. Слон заходився місити ногами ворога, який марно шматував кігтями його товсту шкуру.

— Годі, годі, Джумбо! — сказав Чота, коли тигр уже був мертвий. Але Джумбо, цей слухняний, розумний слон на цей раз не хотів слухатись. Розмісивши тигра на кашу, він затрубив і побіг прямо в джунглі. Чота зробив усе, що міг, щоб затримати його — слон усе біг. Гілки дерев скинули „магута“ й на друзки розбили сідло. Магараджа і його гості попадали на землю. Прибігли слуги й на ношах занесли їх у шатро.

Другого дня Чоту судили. Даремно запевняв він суддів, що попередив „діуана“ про тривожне поведження слона. „Діуан“ з усмішкою відповів, що він нічого подібного не чув і був певен, що з слоном усе гаразд. Звичайно, судді повірили „діуанові“. Вони винесли вирок — вкинути Чоту в Крокодилячий ставок.

— А, проте, якщо ти щасливо переплинеш через нього, то тобі простять, — сказав головний суддя.

Крокодилячий ставок був у розкішному парку, біля храма. Сорок брамінів і служників доглядали крокодилів і щодня годували їх козятиною. Найстаріший крокодил (йому було 500 років) жив в окремому храмі, збудованому з наказу магараджі. Він цілими днями лежав у мармуровому басейні й тільки вночі прогулювався на березі ставка. Він підпускав до себе лише деяких брамінів.

Чоту привели до ставка. Магараджа й двірські блискучим натовпом зійшлися на сходах храма, щоб подивитися на загибель „злочинця“. Тут же був лукавий „діуан“; він голосніше за всіх вихваляв мудрість суддів і ганьбив бідного „магута“.

Чоту поставили на нижню приступку сходів. Він обернувся до магараджі й розпачливо крикнув:

— Я не винен! Я попередив, що не ручуся за слона!

Його штовхнули у воду. Чота поплив, але плавав він погано й на середині ставка почав потопати. В цю хвилину з води показалася голова старого крокодила. Ящер підплив до Чоти й підтримав його своїм тулубом. Після того він переніс його назад на сходи храма. Глядачі ахнули від подиву. Та вони були ще більше вражені, коли крокодил вийшов по сходах, наблизився до „діуана“ і, вхопивши його за ноги, поволік у ставок.

— Тепер я бачу, що ми помилилися, — сказав старший суддя. — Винний не „магут“ а „діуан“.

Магараджа нагородив Чоту. Але „магут“ роздав подарунки старцям, а сам пішов розшукувати Джумбо... пішов і зник у джунглях безвісті.

РОЗДІЛ XVII

Індуське село. Тубільна школа. Голодуючий хлопчик. Мій маленький друг. Смертність і захворюваність в Індії. Чума. Вмираючі з голоду. „Треба вигнати геть усіх ворогів народу!„ Сільське господарство в Індії і становище „райотів“.

Розтяг сухожилля на лівій нозі примусив мене кілька днів прожити в селі. Мені дав притулок учитель місцевої початкової школи, молодий індус, який нещодавно закінчив педагогічний інститут у Бомбеї. Цей милий юнак був дуже лагідний і уважний до мене. Своєю професією він заробляв так мало, що завів собі невеличкий городець, де й копався увесь вільний від праці час.

На восьму годину ранку починали сходитись учні. Напівголі хлопчики (дівчаток майже не було) збиралися юрмами на дворі, дожидаючи, поки дзвонитиме дзвінок до класу. Вони гралися, але я ніколи не бачив, щоб вони билися або серйозно сварилися.

— Вони непогано вчаться, — сказав мені вчитель, коли я спитав про успішність його учнів. Горе тільки в тому, що хлопчата часто мусять допомагати батькам у роботі вдома й на полі. Це відбивається на навчанні. Крім того, багато їх систематично недоїдають, через що дуже швидко втомлюються.

— Хіба був неврожайний рік?

— Ні, цього не можна сказати. Якби були інші умови, населення могло б мати запаси продуктів.

— Як інші умови?

Вчитель допитливо глянув на мене, начебто міркуючи, чи можна говорити зі мною одверто.

— Населення переобтяжене податками, це з одного боку, а крім того, воно перебуває в кабалі місцевих купців-лихварів,— сказав він нарешті.— Більшість жителів села неспроможні звести кінці з кінцями, і на кінець кожного сільськогосподарського року харчуються сурогатами або просто голодують.

Вчитель вистромився у вікно й гукнув одного з хлопчиків.

— Ось типовий зразок вічно голодуючої індуської дитини,— сказав він, коли хлопчик нерішуче увійшов до кімнати.

Хлопчикові було років з десять-одинадцять. На його худенькому тілці різко проступали ребра, а ноги були викривлені рахітом. Руки висіли, мов мотузки. Глибоко запалі очі, що здавалися величезними, дивилися на мене не кліпаючи.

Учитель дав йому кілька запитань. Хлопчик довго не відповідав, а потім почав щось розповідати, помалу й тихо вимовляючи фрази.

— Він каже, що рис їсть лише один раз на тиждень, а решту днів харчується супом з різних трав без солі. Іноді знайомі дають йому фрукти або кокосовий горіх,— переказав його слова вчитель.

— Чи є в нього брати й сестри?

— Це велика сім'я... або краще — була велика, бо менші діти повмирали з голоду. Батько був ткачем, та збіднів, бо не міг конкурувати з фабричними виробами. Узявся до сільського господарства і потрапив до рук лихварів. Звичайна історія...

Я часто бував на уроках. Учитель не був дуже талановитий, але він любив свою справу. В невеликій кімнаті бувало дуже душно. Учитель і учні сиділи напівголі або навіть зовсім голі, бо вузької пов'язки навколо стегон не можна вважати за одягу. Учні хором вивчали англійські патріотичні вірші, рипіли грифелями на аспідних дошках або вголос розв'язували нескладні арифметичні задачі. Найнуднішим бував, очевидно, урок історії. Вчитель говорив без захоплення, а учні ловили гав. Та воно й справді: безконечні ряди англійських королів і полководців могли хоч

на кого навіяти нудьгу. Вивчали тільки історію Великобританії і дуже наполягали на хронологію. Індуську дівчину трохи не цікавили сухопутні та морські війни метрополії, парламентські неполадки й ірландське питання. Вони плутали не тільки роки, а й століття. Розповідаючи про королеву Вікторію, учитель піддесливо додавав до її титулу — „добра леді Англії“, хоч у чому саме полягала ця „добрість“ — ніхто доладу й не знав. Яке безглуздя було примушувати цих дітей вивчати історію чужої країни, тоді як вони не мали жодного уявлення про історію своєї батьківщини!

— Що я можу зробити? Така програма, — ніяково виправдувався вчитель. — Звичайно, як на мене, то я краще б викладав їм історію Індії.

Я кілька разів розповідав дітям випадки з моїх подорожей (вони розуміли по-англійському, а розмовляли погано). Клас начебто відживав. Затаївши дух, дівчора слухала описи сибірської зими, полювання на ведмедів або моржів, про північне сяйво тощо. Мене доти закидували запитаннями, поки вчитель не нагадував, що час уже взятися до арифметики або англійської мови.

Я сприятелювався з голодуючим хлопчиком, якого назвав Федею (його довге важке на вимову ім'я трохи скидалося на Федю). Спочатку він нагадував рослину, яка помалу гинула без поливки. Коли я дав йому змогу нормально харчуватися, він почав швидко поправлятися і відживати. Він полюбив мене з усім запалом дитячої душі й увесь вільний час був зі мною. Його темні не по-дитячому серйозні очі стежили за кожним моїм рухом. Він був надзвичайно спостережливий, а важке життя навчило його задумуватися над складними соціальними питаннями.

Якось він сказав мені, що в сусідів народився син і що брамін пророкував йому дуже важке життя.

— Брамін бреше, — сказав я; — він не може завбачити подій навіть за два дні наперед.

Ці слова страшенно вразили Федею. Він довго мовчав і щось міркував собі.

— А хіба браміни можуть брехати? — спитав він нарешті.

— Звичайно. Вся їх діяльність ґрунтується на брехні й обдурюванні довірливих людей.

— А коли вони говорять про Шіву та Ганешу, вони таксамо брешуть?

— Звичайно. Ніяких богів немає.

Федя насупився і раптом різким рухом зірвав в себе з шії амулет.

— Тоді я не носитиму цього,— сказав він.

До мене часто заходив лікар-індус. Це був мовчазний, вже немолодий чоловік з чорною, як смола, бородою. Він оглядав мою ногу і, замінивши пов'язку, зараз же йшов геть, кажучи, що йому дуже ніколи.

— З якими хворобами вам найчастіше доводиться мати справу?—якось спитав я в нього.

— З виснаженням від голоду. Це найпоширеніша в Індії хвороба.

Він навів мені статистичні дані, з яких я довідався, що від 1890 до 1900 року в Індії вмерло з голоду і з хвороб, викликаних голодуванням, дев'ятнадцять з половиною мільйонів чоловіка. Протягом ХІХ ст. голод лютував в Індії багато разів; у першій чверті століття він забрав один мільйон жертв, у другій—півмільйона, у третій—п'ять мільйонів і в четвертій—не менше як двадцять шість мільйонів. Через голод починаються пошесті. З чуми протягом десяти років (1896—1906) вмерло приблизно чотири мільйони чоловіка.

Лікар Бентлі—начальник відомства охорони здоров'я в Бенгалії—пояснює високу смертність населення тим, що „селяни живуть тепер на дієті, на якій навіть пацюки не прожили б і п'ять тижнів. Вони такі виснажені недостатнім харчуванням, що не можуть боротися з пошестями“.

Чи знають це англійські „цивілізатори“? Звичайно, знають, та нічого не роблять, щоб поліпшити становище індуського населення. Тільки революція, пролетарська революція в корені змінить соціально-економічні умови в Індії і врятує 300 мільйонний народ од вимирання.

Коли нога перестала боліти, я почав екскурсувати по селі. Була нестерпуча спека, яка звичайно буває перед літніми мусонами. Земля потріскалася. Шляхи, зелень і хатини вкрилися товстим шаром порошу. Коли здіймався вітер, порох хмарою носився по селі, а небо було червону-

ватою зловісного кольору. Засіви повсихали на пні. Жителі тривожно подивлялися на небо й гадали, чи скоро підуть довгождані дощі.

Першого ж дня, коли я вийшов на вулицю (з моїм маленьким другом Федею), я потрапив на таку сцену: полідаї оточили одну з хатин і, виволікши злиденне барахло на вулицю, влаштували з нього кострище. Тут же крутився лікар і два служники з лікарні з насосом і великою банкою розчину карболки.

— Що тут трапилося? — спитав я Федею.

— Чоловік захворів на чуму, — відказав він.

В мене аж на серці захололо. Чума в центрі великого села! Виявилось, що то був уже третій випадок захворювання. Край села нашвидкуруч спорудили барак, куди клали хворих і де було карантинне приміщення для їхніх родин. Великий натовп індусів стояв віддала, мовчки дивлячись на дії поліції і медичного персоналу.

— Відійдіть далі, сер, — сказав лікар, коли я підійшов був ближче до кострища, — або, ще краще, швидше їдьте з села: я боюсь, що чума от-от охопить увесь район.

— Звідки вона взялася?

— Очевидно, з Каунпура або Аллагабада: там останнім часом були чумні вогнища. Це тільки початок епідемії. Ви побачите, що тут буде за місяць.

Я не послухався лікаря й пробув у селі кілька днів. Федя познайомив мене з своєю сім'єю. В манюсінській хатинці, обмазаній облупленою глиною, жило семеро. Усі вони здавалися живими скелетами, особливо Федин батько. Він до того виголодався, що аж заточувався. Ще десять років тому він жив непогано, бо був дуже добрим ткачем. Коли раптом у сільській крамниці з'явилися дешеві англійські тканини, виготовлені за старими індійськими зразками. Конкурувати з фабричною продукцією було неможливо. Роботи не було. Федин батько взявся до сільського господарства; він заорендував три акри поля¹, купив (у борг, звичайно) пару зебу і найпотрібніший інвентар. Почалася одчайдушна боротьба за життя. З полів збирали три

¹ 1 акр = 0,4 квадр. гектара

врожаї — один узимку і два влітку — на суму, приблизно, 120 карбованців. З цих грошей 24 крб. йшло на податки, 30 крб. на утримання зебу (луки належали поміщикаві, який брав за випас) і близько 20 крб. доводилось платити лихвареві. Отже, „на руках“ лишалось 66 крб. На ці копійки сім чоловіка мали прожити цілий рік! Звичайно, сім'я хронічно голодувала. Маленький плодовий садочок, дбайливо посаджений Фединим батьком, не міг поліпшити становище сім'ї. Допоміжних заробітків не було. Останній рік сім'ї не щастило — напали хвороби, які, через недоїдання, кінчалися смертю: вмерла старша дочка, п'ятнадцятирічна дівчина, і двоє менших дітей. Фединій матері було лише 35 років, але вона здавалася старою бабою; вона бродила згорбившись, ледве волочачи ноги.

Батько Феді не розмовляв по-англійському. Він переказав через Рама подяку за сина й попросив забрати його зовсім, щоб не дати вмерти з голоду.

— Якби саїб згодився, я б віддав йому всіх дітей, — сказав він. — Саїб бачить, що ми гинемо. Ми живемо гірше, ніж бродячі собаки. До нового врожаю ще довго дождати, а в нас немає жодної жменьки рису. Я вже продав зебу, а без них не можна обробити поле. Значить, край усьому, край...

Я бачив, що Федин батько не тільки виснажений голодом, але й підупав духом. В нього не було сили спробувати знайти роботу на плантаціях, у місті або на річному транспорті. Він тільки безнадійно похитував головою й запевняв, що таких голодних, як він і його сім'я — мільйони, і що знайти роботу — це майже те саме, що розшукати перлину на дні моря. Можливо, що він правду казав, бо інакше не вимирали б з голоду цілі селища.

— Чи багато на селі людей в такому становищі? — спитав я Рама, коли ми вийшли з хатини.

— Багато, саїб. Та ось, нехай саїб подивиться на цю сім'ю.

На дверях хатини сиділа, збившись у купу, сім'я мерців. Я не можу інакше назвати людей, від яких лишилися тільки шкіра та кістки. Вони були такі страшні, що не можна було на них дивитись. Діти напівлежали, а батьки поспи-

ралися спинами на одвірок, і їхні висохлі руки позвисали до землі. Вони не ворухнулися, коли я проходив повз них; тільки величезні очі з ям дивилися на мене. Не було в них ні подиву, ні цікавості. Такі очі бувають в змучених, вмираючих тварин — жадливо спокійні й покірні.

— Невже ж уряд не допомагає їм? — схвильовано спитав я.

— Уряд? А чому саїб не питає ще, чом їм не допомагають земіндари (поміщики) або лихварі? Ха! Уряд! Саїб помиляється: ці люди не будуть позбавлені уваги, ні, ні! Як вони помирають (а вони помруть як не сьогодні, то завтра на світанку), їх поволочуть за ноги до ями й закопають глибоко, щоб вони своїм смородом не труїли повітря. Саїб думає, що ніхто не зітхатиме за ними? Ні, саїб помиляється: вони напевне заберуть з собою в яму борги лихвареві й земіндарові. І той і другий зітхатимуть з жалю. Звичайно, вони заберуть собі хатину, та вона нічого не варта.

Рам так розпалився, що почав сильно розмахувати руками.

— Уряд, земіндари, раджі й лихварі цікавляться тільки грішми, — сказав він, трохи втихомирившись. — Мають допомогу тільки багаті, а такі бідняки, як ми, можуть тільки просити допомоги. Так, так, саїб, для того, щоб біднякам жилося добре, треба вигнати всіх ворогів народу — усіх чисто...

— І брамінів?

Рам замнявся.

— Мабуть що й половину брамінів.

Наче злякавшись, що ляпнув щось зайве, Рам оглянувся.

— Треба бути обережним, дуже обережним; — проговорив він тихше. — Я знаю, що за саїбом стежать таємні агенти поліції.

— Нехай собі стежать!

Рам похитав головою.

— Саїбові нічого, а мене можуть запроторити в тюрму. Не слід безглуздо лізти тигрові в пащу.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО В ІНДІЇ

За даними 1921 р., 231 мільйон індусів (або 72,4% всього населення) працюють у сільському господарстві. З них 172 мільйони бідняків і середняків і 38 мільйонів робітників на фермах і полях (сільський пролетаріат). Великих власників (поміщиків) мільйонів з 10 та стільки ж куркулів.

Найголовніші індійські культури — зернові хліба (насамперед рис); правда, зернових хлібів сіють дедалі менше, а замість них збільшують засіви „колоніальних“ рослин (кофе, чай) і технічних культур. З цього й виходить хронічне недоїдання індійського народу, який, як відомо, харчується тільки рослинною їжею (не рахуючи молока).

Переважна більшість індусів мають невеличкі ділянки землі від $\frac{1}{4}$ до 3-5 акрів. Та ще ці ділянки розбиті на клаптики, розкидані іноді в 10-20 місцях. Обробка ґрунту дуже низька: старовинний плуг, запряжений зебу або буйволами, не оре, а тільки колупає землю. Добрив майже ніяких немає, бо гній іде на паливо, щоб зварити їжу. Це пояснюється тим, що ліси — це власність уряду або великих землевласників, які продають дрова дуже дорого. Купувати ж штучні добрива (суперфосфат, томасшлак тощо) населення не спроможне. Через те ґрунт дуже виснажений і урожаї дедалі меншають.

Землю в Індії розподіляє уряд двома способами: 1) або дає її на постійну тимчасову оренду поміщикам, а поміщики вже від себе здають невеличкими клаптиками селянам, і 2) або дає безпосередньо селянам у власність, за що ті платять урядові ренту у вигляді земельного податку.

Селянам однаково погано при цих обох системах. Індійські поміщики „земіндари“ або „тулукдари“ звичайно живуть у своїх маєтках; там хазяйнують управителі й прикажчики, що мають від своїх хазяїв інструкції стягати з селян орендну плату всіма законними й незаконними способами.

Коли селяни мають землю не від поміщиків, а від уряду, то розмір податків встановлюється урядовими чиновниками. Робиться це так: чиновник обчислює середню річну вартість врожаю з кожного поля, відкидає від цього вартість витрат на виробництво (оранка, збирання тощо) і призначає на

користь уряду 50% чистого прибутку. Звичайно, чиновник перебільшує середню річну вартість урожаю і зменшує вартість видатків, тобто перебільшує чистий прибуток. І виходить, що селяни фактично платять не 50%, а 75% чистого прибутку. Цілком ясно, що вони не мають на що жити, убожують і збільшують і без того величезну (приблизно 38 млн. чол.) армію сільського пролетаріату.

Звідси стають зрозумілими слова К. Маркса про англійську колоніальну політику в Індії: „Взагалі ж кажучи, усе хазяйнування англійців в Індії — свинство й є свинством досьогодні“ (лист його до Енгельса від 14 червня 1896 р.).

Страшним лихом у житті індійського населення є його заборгованість урядові, поміщикам і сільським лихварям. Тільки 17% селян не мають тих або інших боргів. На кожного індуського селянина припадає боргів близько 200 карбованців на наші гроші. Лихвар бере жахливі проценти й заплутує в своїх тенетах усіх селян. Індуський селянин, можна сказати, народжується і вмирає в боргах, ніколи він з них не вилазить. А лихвар помалу прибирає до рук їх земельні ділянки. Протягом кількох років він з нічого стає багатієм.

Англійський імперіалізм пишається тим, що багато зробив у зрошенні індійських полів. Зрошення в Індії було ще за стародавніх часів. За часів великих Моголів була проведена велика мережа зрошувальних каналів. І тепер лише приблизно 40% зрошено за планами англійського уряду.

Звичайно, зрошення землі — справа конче потрібна, та біда в тому, що орендувати зрошену землю спроможні тільки багаті селяни, а не індійська біднота. І виходить, що багатий селянин, який має наймитів, стає ще багатшим, а бідняк від зрошення нічогосінько не має. Останнім часом почато зрошення в басейні Інда. Вже є відомості, що господарство тут будуватиметься чисто капіталістично, тобто буде широко використаний безземельний пролетаріат, як дешева робоча сила.

Англійський імперіалізм, звичайно, за своєю природою абсолютно не може поліпшити становища індійського селянина, та він про це і не дбає. Визволити індійських селян з економічного рабства повинні самі трудящі цієї багатущої, але по-хижацькому зубоженої країни.

РОЗДІЛ XVIII

Свійські буйволи і їх значення в індійському сільському господарстві. Напад диких буйволів. „На дерево, саїб!“ Грифи. Сипи. Стервятники. Гени. Шакали. Тигр. Змія в наметі.

Всюди по індійських селах можна побачити свійських буйволів. Вони возять тягарі й працюють на полі. Вони вигідніші від всякої іншої худоби, бо не потребують майже ніякого догляду, дуже невибагливі в їжі, дуже міцні й терплячі. Буйволи охоче їдять ті рослини, яких не їстимуть інші тварини, напр., осоку, комиш та інші болотні рослини. Кажуть, що вони навіть краще їдять такий грубий корм, ніж соковитий, який люблять зебу або рогата худоба.

Морда в буйвола люта й дика, — може нагнати жах на новачка. Так і здається, що темносирій велетень хоче напасти на тебе. Але це не так, як ближче обізнаєшся з ним. Його легко поганяють навіть індуські діти. Коли стадо вертається з пасовища, можна бачити напівголу дівчурку, які по двоє по троє сидять на спині спокійно ідучого буйвола. Лише буйволиці бувають люті, коли мають телят; тоді до них краще не підходити.

Буйвол страшенно любить купатися. Він ладен цілі дні лежати у воді, і його дуже важко з неї вигнати. Звичайно вони люблять чисту, прохолодну воду, а коли поблизу немає ріки або ставка, то полізуть і в калюжу. Залізиши по шию у воду, буйвол відчуває невимовну насолоду; він напівзаплющує очі й нічого не бачить навкруги. Чаплі і шпаки хмарою носяться над лежачими у воді стадами буйволів і видзьобують з їх шерсті паразитів. Дужчі чаплі проганяють шпаків і б'ються одна з одною за право полю-

вати на спині або на голові буйвола. Плавають буйволи чудово; вони перепливають такі великі ріки, як Джамна або Брамапутра. Індуси часто переправляються на їх спинах через бистрі ріки, якщо під рукою немає човна.

М'ясо буйволів тверде. Буйволиця дає чудове густе молоко, яке є великою підмогою для бідної індуської сім'ї.

Родоначалником свійського буйвола є дикий індійський буйвол, якого індуси звать „Арна“ або „Арна-Байнза“ (Bos agni). Водиться він звичайно біля води в заболочених і лісистих місцевостях, і досить високо підіймається на Гімалаї. Кажуть, що найбільше їх у Тераї—заболоченому районі, що широкою смугою простягся вздовж Гімалайських гір. Індуси ловлять диких буйволів у загорожах, куди загоняють їх криком і шумом. Полоненим зав'язують очі й затуляють вуха, після чого, з допомогою свійських буйволів, ведуть їх у села. Дикі буйволи швидко звикають і зовсім не хочуть потім іти в джунглі.

— Тут проходили „арні“, — сказав якось Рам, показуючи на витолочену край болота траву.

Ми щойно спустилися з півночі в область Терая. Після чистого повітря і прохолоди гір, ми потрапили в гарячі випари болот. Дихати було важко. Москіти й комарі хмарами літали над водою і серед непролазних заростей бамбуку та високих болотних рослин. Тераї—вогнище малярії, кліщів та отруйних плазунів. Європейці тікають від цього району. Не дивно, що в Тераї ховається багато тварин, на яких по інших місцях полюють.

Ми пішли по слідах буйволів і невдовзі натрапили на стадо. Воно лежало в рясних кущах край комишевого болота, на якому де-не-де вилискували невеличкі озерця. Вожак побачив нас і заревів. З кущів почувся страшений тріск. В ту ж мить в повітря пурхнули десятки сніжно-білих чапель і зграї шпаків.

— На дерево, саїб, на дерево! — закричав Рам.

Та було вже пізно. Буйволи лавиною вискочили з кущів і з диким ревом, позадиравши хвости, помчали на нас. Попереду мчав вожак. Мені здалося, що аж земля задвигтіла під міцними ногами цих страхить.

Я побіг до дерев слідом за провідником. Але і йому і мені було ясно, що нам не втекти.

— Швидше, саїб, швидше! — кричав, оглядаючись, Рам. Його п'ятки миготіли так швидко, що йому міг би позаздрити кожен професійний бігун.

За спиною чувся тупіт сотень ніг і хлюпання води. Я оглянувся. Буйволи були вже зовсім близько. Вони збігли з горбка й скакали навпростець болотом. Я побачив низько опущені голови й роги, на яких за хвилину я мав опинитись. Бризки хмарами розліталися на всі боки. Я став і смикнув затвор гвинтівки, щоб перевірити, чи є на місці патрон; та я зробив зайвий рух; патрон вискочив із затвора й упав на траву. Я ще раз смикнув затвор, і, майже не націлюючись, вистрелив у вожака. В нього на лобі, трохи нижче рогів майнула біла пляма кістки. Тварина підгнула ноги й важко гепнула на бік. Я похапцем перемінів патрон і вистрелив у другого буйвола, який щойно вискочив з болота на сушу. Блискучий від води велетень кинувся вбік і так наскочив на другого буйвола, що обидва вони упали на землю. Я вистрелив ще і ще раз у купу буйволів і хотів вистрелити вп'яте, та затвор тільки клацнув: патронів більше не було. Та й не треба було, бо стадо безтямно кинулось тікати. Деякі буйволи побігли болотом, інші — назад у ліс. Повтікали і поранені; я бачив, як один з них, шкутильгаючи, попрямував у комиші.

Я зарядив рушницю. В мене трусилися руки й ноги. До мене підбіг Рам.

— Саїб — відважна людина, — сказав він. — Йому пощастило вбити вожака і цим спинити стадо.

Мені нічого не лишалося, як приховати свій переляк і вислухати цей комплімент.

Убитий вожак був чудовий екземпляр старого самця-буйвола. Я взяв на пам'ять його череп, а Рам здер шкуру, щоб продати її шкірникові. Тоді ми посідали на схилі горба й почали снідати молодим жирним павичем, якого я підстрелив напередодні біля ріки.

— Саїб, гляньте — „сукуні!“ — скричав Рам, показуючи на небо.

Я задер голову і побачив індійського вухастого грифа.

Величезний птах, склавши крила, каменем падав на землю. Над самими кущами гриф замахав крилами й сів біля трупа буйвола. У бінокль я добре бачив його кармінночервону голу шию і трохи світліші ноги. Гриф підійшов до трупа й кількома сильними ударами дзьоба пробив йому черево. Потім він встромив голову разом із шиєю в черево і, очевидно, почав ласувати печінкою буйвола. Він роздирав м'ясо на шматки й ковтав їх з огидною ненажерливістю, властивою всім грифам.

— Ось ще „сукуні“, — сказав Рам. Почувся свист падаючого тіла, і другий гриф затріпотів крилами недалеко від трупа. Перший гриф люто підняв крила, та примушений був трохи відсунутися й пустити товариша.

За годину біля трупа поралося не менше десятка хижих птахів. Крім вухатих грифів, прилетіла пара сипів і стервятник. Сипів легко пізнати по голій сіросиній шиї; внизу шия його м'ясочервоного кольору. Вони не падають каменем з неба, а легко й плавно кружляють. Поранений у крило сип тікає так швидко, що вловити його важко. Від інших грифів сипи відрізняються надзвичайною запальністю й лихою вдачею. Вони люто б'ються один з одним і з іншими птахами. Не встиг прилетіти сип, як серед снідаючої компанії знявся справжній гармидер, полетіло пір'я, почувлися хриплі крики. Але бійка скоро кінчилася перемогою сипа. Він встромив голову в черево буйвола і, витягнувши кишки, почав їх шматувати й ковтати.

З куців вийшла смугаста гієна. Наїжачившись, вона прожогом кинулась на чесну компанію грифів. Птахи вмиг знялися в повітря й сіли півколом за кілька кроків від трупа. Вони невдоволено повитягали шиї, лопотали крилами, переступали з ноги на ногу. Переможниця залізла мало не до половини в черево буйвола й лише тоді вистромила голову, коли віддерла величезний шматок м'яса. Вона поклала його на землю і, з обережністю оглянувшись, покладала жерти здобич. Один із сипів бочком наблизився до трупа. Гієна зараз же побачила його маневр; вона страшно вищірила зуби й так метнулась, начебто хотіла кинутись на нахабу. Сип підскочив і удав, що наводить на себе чистоту.

Аж ось з'явився ще один кандидат на м'ясо: з травни

вистромилася гостра морда шакала. Полохливий хижак якийсь час стояв нерухомо, нюхаючи повітря, а потім обережно підійшов до мертвого буйвола. Гієна, мабуть, зарикала на нього, але — дивна річ! — не прогнала його, як сипа. Шакал сів на на задні лапи й облизнувся. Потім, поглядаючи на гієну, що копалася в трупі, він підкрався до трупа й дуже делікатно відірвав шматочок м'яса з шиї. Це піддало духу грифам; один по одному вони почали підходити до купи м'яса. Та шакал раптом змінився: він кинувся на птахів і примусив їх відскочити на старе місце. Гієна підвела скривавлену голову і, очевидно, була згодна з шакалом: принаймні вона вже не гарчала на нього і взагалі не звертала на нього уваги. Прибігли ще два шакали й гієна. З неба один по одному падали вухаті грифи, стервятники та сипи; їх назбиралося десятків зо два; вони терпляче дожидали, поки гієни й шакали наїдяться й пустять їх.

Раптом грифи шугнули в повітря, четвероногі кинулися врозтіч. За хвилинку тихою ходою вийшов тигр. Обережний звір не відразу підійшов до трупа, а спочатку довго оглядався й нюхав повітря. Упевнившись, що безпечно, тигр підійшов до буйвола й з усіх боків обнюхав його. Потім він ще раз оглянувся навкруги. Щось зацікавило його на болоті; він довгий час дивився в той бік і навіть ступив кілька кроків до берега. Нарешті, тигр почав їсти; страшною пашчею він одразу відірвав від трупа чималий кусень і, вмовстившись на траві, мов величезна кішка, почав спокійно їсти. М'ясо він притримував лапами й обертав голову то в один, то в другий бік. Грифи сиділи віддалеки і весь час витягали свої довгі шиї.

Я чудово бачив тигра в бінокль, та він був так далеко, що стріляти було безглуздя.

— Якщо саїб хоче, ми підкрадемося до тигра з завітряного боку, — сказав Рам.

Ми зробили великий обхід понад лісом. Коли ми, нарешті, подряпані колючками пальми ротанг, підійшли до трупа буйвола, тигра біля нього вже не було: звичайно, звір почув наші кроки й утік. З кущів ми вигнали гієн; огидні тварюки зараз же помчали незграбним галопом у лісисту лощину.

Того дня трапилася ще одна пам'ятна для мене подія. Це було пізно ввечері, коли ми з Рамом вже полягали спати. Мій провідник більше любив ночувати біля вогню (коли не було дощу), а я звичайно залазив у маленький „москітник“, який ми напинали між деревами або вбитими в землю кілками. Нижні краї намета підгиналися під шматок клейонки, на якій я лежав, щоб не було мені вогко. Звичайно я роздягався догола, бо в „москітнику“ було дуже душно. Поруч себе я клав на всяк випадок гвинтівку й револьвер.

Того нещасного вечора, лагодячись на ніч, я, як завжди, скинув з себе одяг. Навколо намета роїлися купи комарів, тріскотіли цикади й мелодійно перегукувалися манюсінські деревні жабки. Рам розклав великий огонь і простягся біля нього, накрившись шматком дірової матерії.

Я почав засипати, як враз почув на лівій нозі, вище щиколотки, щось холодне. Я зараз же розплющив очі, але не поворухнувся. До ноги ясно приторкнулося щось холодне: це не могла бути рушниця, бо вона лежала праворуч, так само, як і револьвер. За хвилинку холодне тіло заворушилося, тепер я чув його не тільки на лівій нозі, а також і на правій. Воно совалося поперек моїх ніг. Це тривало довго, і я зрозумів, що то була змія. Змія! Мабуть, я вистромив ногу спід краю намета і вниз утворилася щілина, в яку пролізла змія. Я завмер. Змія помалу повзла по моїх ногах. Ось вона спинилась і довго лежала нерухомо, очевидно, вивчаючи незвичайне оточення. Яка це була змія? Чи кобра, чи чорножовта гадюка, змієїд, чи якийнебудь вуж? Звідки я знав! Тільки я добре чув на ногах довгий зміїний тулуб, як мені здавалося, з кулак завтовшки. Я боявся поворухнутись і навіть затаїв дух.

Змія знов заворушилася й поповзла. Ліва нога звільнилася від неї. За кілька секунд я перестав почувати її і на правій нозі. Тепер питання: куди поповзе змія? Добре, як вона натрапить на щілину й забереться геть з намета. А як ні? Мені промайнули одна по одній жахливі картини. Змія могла лягти мені на груди або на живіт; могла вмотитися біля голови; нарешті, могла плазувати по мені цілісіньку ніч. Все це наганяло на мене жах. Я найменше боявся, що вона вжалить мене, бо змія ніколи не нападає на нерухому

людину. Я напружував слух, щоб вловити шелест змії. Марно! Тріскотня цикад і концерт деревних жаб заглушили б і не такий звук, як шелест гадюки. Змія була десь тут, біля мене, та де саме? Мені вдалося, наче щось холодне доторкнулося до руки, а потім — до ліктя. Я затаїв дух. Враз щось ніжно залоскотало (саме залоскотало) мені праве плече. Змія язичком хотіла дізнатися, що це за предмет. Це відчуття зовсім не було неприємне; наче хтось обережно торкався легенькими пелюстками квітки. Ось язичок залоскотав біля ключиці; і на плече налягла холодна зміїна шия. Признаюсь, що з переляку я заплющив очі. Серце — це зрадливе серце! — забилося так, що удари молотком відбивалися в голові.

Змія полоскотала язичком шию, потім підборіддя. Очевидно, вона ніяк не могла збагнути, що за предмет лежить у дивній споруді, куди вона залізла вперше в житті. Я мимоволі зморщив ніс і міцно стулив губи, наче це могло перешкодити їй помацати язичком мені лице. Але язик уже забігав по грудях, а холодний зміїний тулуб все дужче натискував на плече.

Раптом мені страшенно закортіло чхнути. Марно крутив я ніздрями й намагався затулити їх верхньою губою. З натуги піт виступив у мене на лобі. Я судорожно вчепився нігтями у власне тіло й так зціпив зуби, що вони скрипнули. І всежтаки я не стримався й чхнув, чхнув з „апетитом“ трічі підряд, наче мені хтось перцю насипав у ніс. Звичайно, я забризкав слиною змію. Що сталося змії — не знаю, але вона швиденько сповзла з мене. Я почув її на нозі. Після того її більше не було.

Я лежав нерухомо поки не розвиднілося так, що я міг розглянути навіть дрібні речі, що були в наметі. Я почав помалу повертати голову (в мене дуже зацімила шия, та й увесь я наче задубів). Змії в наметі не було. Як я і думав, біля лівої ноги була велика щілина, крізь яку й пролізла змія.

— Саїб добре зробив, що не рухався, — сказав Рам, коли я розповів йому про свою пригоду. — Через мене багато разів проповзали змії. Одна з них скрутилась у мене під пахвою. Я витратив багато часу й праці на те, щоб відсутися від неї.

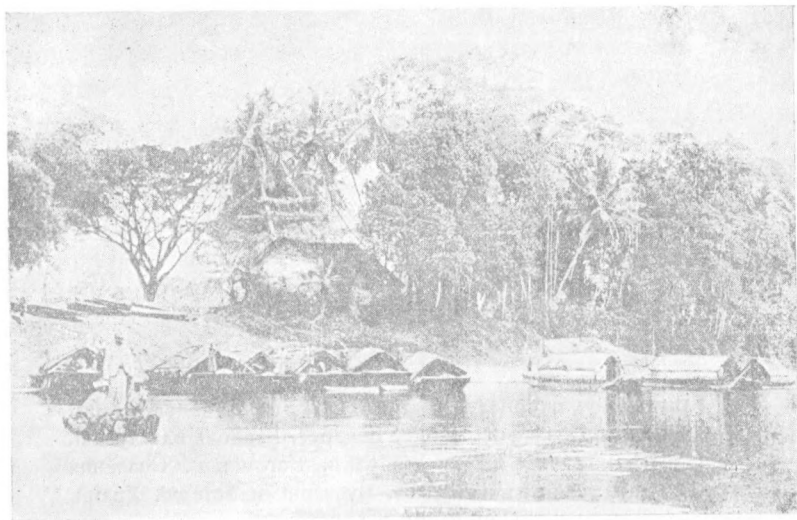
РОЗДІЛ XIX

На Гангському пароплаві. Легенда про походження Ганга. Оповідання про спалення вдови. Бенарес. Ранкові одвідувачі. „Священні“ корови і мавпи. Жебраки. Богомільці. Спалення трупів. Стара частина Бенареса. Кустарні майстерні. Храми. Обмивання в Гангу.

На верхній палубі великого гангського пароплава було дуже людно. Пасажири почали грати в крокет. Глядачі — джентльмени, містрис і місс — сиділи в зручних лонгшезах і смоктали крізь соломинки прохолодні напитки. Буйний низовий вітер тріпав напнутими над палубою тентами й хвилював поверхню широкої ріки. Праворуч і ліворуч пропливали далекі плоскі береги, то пустинні, то вкриті деревами. В бінокль було видно окремі хатини, що притулилися в затінку пальм і різних плодових дерев, і цілі села, закурені й бідні, з „журавлями“ колодязів, що стриміли де-не-де. Пароплав випереджав плоти й великі човни з будками, подібними до маленьких будиночків.

Я встиг побувати в Каунпурі й Аллагабаді і тепер прямував до „найсвященнішого“ з індуських міст — Бенареса. На пароплаві я познайомився з професором калькутського університету м-ром Клеменсом і групою англійських студентів.

Була найжаркіша пора дня. Сидячи біля борта пароплава й поглядаючи на блискучу ріку, професор розповідав студентам старовинні індійські міфи про Ганг. Не ручуся, що зроблю це точно, але я перекажу один з них так, як я записав його в щоденнику.

Пароплавам уздовж берегів Ганга

„Багато років тому, шістдесят тисяч синів царя Сагара були враз спалені полум'ям очей великого мудрого Капіла. Своїми богопротивними вчинками вони заслужили лютої кари; їх попіл розносився по цілому світу, благаючи про очищення. Підіймаючись дедалі вище, попіл долетів до вершин Гімалайських гір, де в глибокій печері спасався святий на ім'я Бхагіраті. Святий змилювався над останками синів Сагара й ублагав Вішну пролити на землю священні води Ганга, щоб у його струменях очистився попіл нечестивців. Гігантський потік ринув з неба з мізинця Вішну; цей потік знищив би і землю і все живе, якби Шіва не підхопив його на голову й не затримав волоссям його бурхливі хвилі. Ганг розтікся з божественної голови сімома величезними потоками й тисячами струмків. За свій подвиг Шіва був названий „гангадхара“, тобто „підтримуючим Ганг“. Але коли води Ганга досягли землі, їх випив мудрець Джагну, якому вони перешкодили принести жертву. А проте, мудрець згодом одумався і дозволив Гангові бігти з свого лівого вуха.

— Які дурниці! — скричав один із студентів.

Професор подивився на нього й глузливо усміхнувся. Ганг — найсвященніша з усіх рік Індії. Бути похованим

у Гангу — найбільше щастя для благочестивого індуса. Обмивання в ньому очищає людей від найтяжчих гріхів.

— Так, щоночі можна бачити вогники, що пливуть униз Гангом,— сказав один із слухачів, сивий джентльмен;— то горять похоронні свічки в головах покійників. Мерців прив'язують до комишевих плотів і пускають на волю хвиль. Вони пливуть доти, поки їх не з'їдять крокодили або хижі птахи.

— Та це ж негігієнічно! — з німецькою вимовою скричав другий слухач.— Мерці можуть рознести холеру або чуму!

— Вони й розносять. З цим звичаєм можна боротися не поліційними заходами, а піднесенням культурності населення.

— Чи трапляється ще в Індії спалення вдовиць? — спитав один із студентів.

— Навряд,— відказав професор.

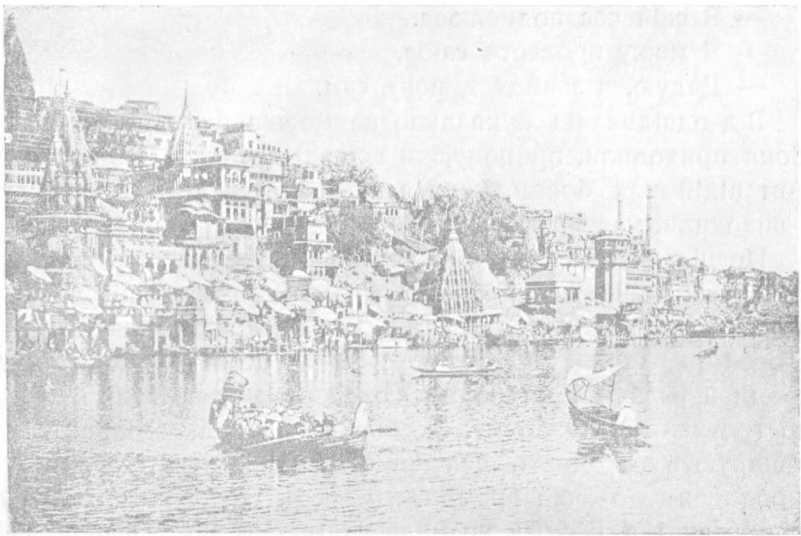
— Трапляється,— спокійно заперечив сивий джентльмен.— Та про це не говорять. Не так давно, така в мене служба, мені довелося розслідувати ось який випадок. То було в Оріссі. Я одержав агентурні відомості, що в глухому селі спалили молоду вдову. Я зараз же відрядив туди поліційного інспектора. Відомості підтвердились. Я виїхав туди й пробув там кілька днів, поки не розплутав увесь цей клубок. Вам, звичайно, відомо, що в Індії йдуть заміж дуже рано, років в одинадцять-дванадцять. Проти цього провадиться марна боротьба, бо цей звичай підтримують бузувіри-браміні, що мають вплив на відсталу частину населення. В даному випадку дівчинці було дванадцять років. Її віддали заміж на весні минулого року, а цього року її чоловік, шістнадцятирічний юнак умер від укусу змії. Браміні заходилися умовляти юну жінку піти до раю за чоловіком. Батьки не пручалися. Адже за індуськими звичаями вдова не може вдруге одружитися. Для напівжебраків-батьків вона була б тягарем, та ще до того відзначеним богом. Знайшлися старі баби, які допомогли брамінім; вони нама лювали бідній жінці, яке то чудове райське життя, й запевняли її, що вона не відчуватиме ніякого болю. Одне слово, перелякана, розгублена дівчинка згодилась. Все це було зроблено дуже потай, бо мерзотники браміні боялися втручання.

В лісі спорудили величезне кострище й поклали на нього мерця. Вдова (яку спочатку задурманили пальмовим вином) зійшла на кострище і, сівши на рогожу, поклала собі на коліна голову мертвого чоловіка. Були всі жителі села. Браміни улаштували справжній парад, як того вимагав стародавній звичай: вони горлали гімни, музиканти били в „там-тами“, а танцори, видзвонюючи брязкальцями, танцювали священні танці. Кострище прикрасили квітами, а над ним нап'яли шовковий балдахін. Потім облили його бензином і запашними оліями, і старший брамін підніс до нього факел. Звичайно, кострище спалахнуло в одну мить. Свідки (я допитав майже всіх свідків) розповідали, що, коли вогонь охопив дрова, молода вдова затулила лице руками, але, не витримавши болю, зірвалася на ноги. Її одежа палала знизу доверху.- Вона змахнула руками й кинулася з кострища на землю. Браміни підбігли до неї й кинули її в бушуюче полум'я, та вона знов скотилася на землю. Після того, вона, очевидно, знепритомніла й лежала у вогні нерухомо. Страшна церемонія скінчилася тим, що браміні зібрали попіл і урочисто вкинули його в ріку, а вдову оголосили святою.

Пароплав швидко плыв за течією. Час-од-часу ми пропливали повз острови, рясно порослі деревами, і повз великі жовтуваті відмілини. На них грілися на сонці крокодили й величезні черепахи. Пускаючи хмари чорного диму, плвли назустріч вантажні пароплави, ведучи на буксирі баржі. Іноді зустрічалися рибалки, які гойдалися на хвилях у своїх вутлих човничках, та бистрохідні поліційні катери.

Приміщення першого класу були прибрані з надзвичайним комфортом. Зате нижня палуба, де були індуси, не могла похвалитися „вигодами“. Більшу частину тубільних пасажирів становили богомільці, що їхали до Бенареса поклонитися „святиням“. Серед них впадали в очі каліки й старезні діди. Пароплавні служники безцеремонно розштовхували пасажирів і пхали ногами лежачих.

Пізно ввечері пароплав зупинився біля бенареської пристані. Місто сяяло вогнями, що красиво відбивалися в Гангу. Прислужливі руки напівголих „кулі“ вихопили з моїх рук речі. Я не встиг опам'ятатися, як опинився в екіпажі й їхав вгору кривулястими вулицями.

Загальний вигляд Бенареса

Вранці постукали в двері. Рослий індус увійшов до кімнати і вклонився, склавши руки на грудях.

— Чи потрібний саїбові агент для доручень?

— Ні.

— Може саїб бажає оглянути місто? Я можу бути за провідника.

— Мені провідник не потрібний.

— Я можу пророкувати саїбові його долю.

— Дякую,— не треба.

Індус зник. За хвилину в двері знову постукали. Увійшов торговець амулетами й ідолами.

— Може саїб купить священні речі?

— Ні, не куплю.

— Саїбові, звичайно, відомо, що все, куплене в Бенаресі, дає щастя?

— Я про це чув, а тим часом не куплю нічого.

Торговець мовчки поскладав свій крам і пішов.

Знову стукають у двері. Ввійшов похмурий індус з чалмою на голові.

— Саїб хоче бачити спалення трупів?

- В свій час подивлюся.
- Я можу провести саба.
- Дякую, я знайду дорогу сам.

Від одвідувачів буквально не можна було відчепитися. Вони приходили, пропонуючи всілякі послуги. Вони з подивом підіймали брови, коли я відмовлявся від їхніх послуг і виходили, наче ображені.

Поснідавши, я пішов оглядати місто. Нагірна частина Бенареса порівняно впорядкована. Широкі вулиці чисті й обсажені тінистими деревами. Тут найкращі магазини, ресторани, кафе, незчисленні перукарні, готелі для пілігримів, храми й палаци. Густі юрми людей рухаються туди й назад по тротуарах і по бруку. Здебільшого це богомільці; вони мандрують від одного „священного“ місця до другого, часто з оброслим до очей браміном на чолі. Багатоповерхові будинки, як і в Бомбеї, розмальовані яскравими фарбами й зверху до низу обвішані балконами, верандами й галереями. Трапляються дуже нарядні будинки, що належать радхам, магараджам, принцам і багатим купцям. Багато з цих людей, що протягом півроку ссуть соки з своїх ближніх, вважають за свій моральний обов'язок решту півроку прожити в „священному“ Бенаресі, де не лише доторк до „святих“ і молитви, а й саме повітря очищають людську душу від усяких гріхів.

На перехрестях вулиць сидять навкарачках вуличні перукарі й офені, які продають лубочні картинки й книжки релігійного змісту. Вони хапають за ноги богомільців і вихваляють свій крам. Картинки купують охоче, а книжки не йдуть. Та й не диво: в Індії на 1000 чоловіків — письменних лише 139, а на 1000 жінок — 21. Отже, письменних серед населення лише 8%. Цим пояснюються дикі забобони, що вражають мандрівників в Індії.

Серед людського потоку на вулицях і тротуарах походжають „священні“ корови, яких у Бенаресі понад п'ятсот. Вони огідно брудні, але дуже добре вгодовані. Корови нікому не поступаються з дороги, і їхні хвости з налиплими на них грудками гною весь час б'ють по обличчях перехожих, які з пошаною розступаються. Ось корова стала на тротуарі в своїй справі. Богомільці один перед одним по-

чали вмочувати пальці в кал і розмазувати його по своїх лобах. Деякі збирали кал у коробочки, щоб узяти на батьківщину, де немає „священних“ корів і їх цілющого калу.

Від дерева до дерева перебігали під ногами перехожих не менш „священні“ мавпи, нахабні й розбещені вкрай. Всюди бачиш їхні задерті хвости й огидні бороди. Їм присвячений окремих храм з статуєю мавпячого бога Ганумана. Цілий штат брамінів і служників дбає про цих тварин.

Старців у Бенаресі така безліч, що скоро зовсім перестанеш звертати на них увагу. Вони тисячами загачують вулиці й майдани біля храмів, шпалерами стоять коло кожного ресторану й продуктової крамниці, лежать на тротуарах під деревами. Їхні зойки й благання цілий день лящать у вухах. Обдерті, брудні, схудлі з голоду й хвороби, часто вкриті гнійними ранами, вони сплять і вмирають на вулицях або в „священних“ гаях, розносячи чуму, холеру, тиф — хвороби, які не виводяться в цьому найбруднішому з міст Індії. Вони харчуються об'їдками й брудним рисом, який віруючі кидають у спеціальні кадоби, що стоять у храмах. Щоб розжалобити перехожих, старці виставляють свої болячки або співають про свої нещастя.

У Бенаресі понад дві тисячі храмів та олтарів, і понад півмільйона ідолів, виставлених для молитви. Місто було вже славнозвісним тоді, коли тільки но зароджувався Рим. Сотні тисяч богомільців щороку стікаються до цього напрочуд брудного, смердючого, зараженого міазмами міста, щоб помолитися „найсвятішим“ богам, послухати проповідників і викупатися в „п'ятій голові Шіви“ — багатоводному Гангу. Умерти в Бенаресі, бути спаленим на кострищі з дерев, ростучих на берегах Ганга, і бути похованим у струмках цієї ріки — найвище щастя. Гангська вода, зачерпнута в пляшечку з сходів Бенареських храмів, розноситься пілігримами по всій країні й навіть надсилається одновірцям за кордон. Цілі дні сидять діди-богомільці в храмах, дожидаючи на колінах, коли почують божественний наказ і їхні душі злетять на небо, де немає ні поміщиків, ні лихварів, ні поліції, і де вони матимуть щодня рис і фрукти. Деякі свідомо заморюють себе голодом, щоб умерти в Бенаресі.

Брамні поводяться з богомільцями, як з худобою. Вони напувають їх водою з церковних посудин, які ніколи не миються, б'ють їх бамбуковими палицями, ганяють їх з одного храму до другого. Богомільців лякають пекельними муками, продають їм за скажену ціну амулети, чотки, картинки, і вимагають грошей, грошей і грошей...

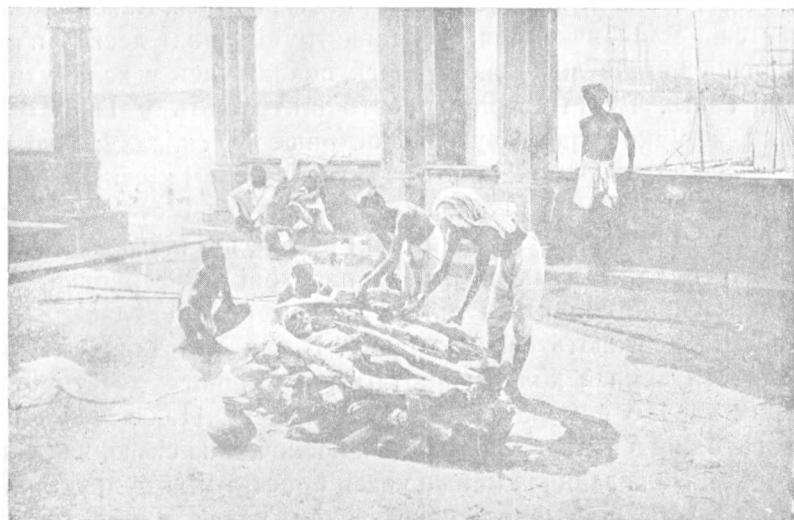
Та на нещастя брамінів, число богомільців щороку меншає. Звичайно, їх ще багато, та вже є грізні ознаки наступного занепаду й спустіння храмів. Служителі богів зібрали спеціальний конгрес, присвячений питанню про заходи до піднесення „побожності“.

З Ганга Бенарес надзвичайно красивий. Високий берег, спадає до води терасами, на яких здіймаються дивовижні індуські храми, мечеті, олтарі, павільйони, палаци готелі для пілігримів.

З галерей, що над самою водою, здіймаються до синього неба хмари диму; він обгортає тераси й іноді відчувається навіть у центрі міста. Тут зраня й до темної ночі, палять трупи людей, що мали „щастя“ померти в „священному“ місті.

Помилувавшись здаля Бенаресом, я піднявся до галереї, де палять трупи. Щойно спалили дитину. Батько зібрав у купку останки й кинув їх у Ганг. Мати й діти з сльозами на очах дивились, як зникали у воді маленькі почорнілі шматочки. Батько обтер долоні об свою пов'язку й разом із родиною пішов до виходу.

Наступний кандидат до „раю“, напівголий чоловік, лежав на східцях по пояс у воді. Такий звичай: перед спаленням мерця спускають у Ганг. Родичі померлого принесли з складу дрова (їх продають тут таки) і заходилися мостити кострище. В Індії син спалює батька, чоловік — жінку. То вже справа рідних подбати за похорон членів родини. Служники беруть участь лише тоді, коли в померлого немає ні родичів, ні друзів, ні знайомих. Кострище було мале. Мерця давили й скоцюрблювали доти, поки вмостили на полінах. Мабуть, у родичів бракувало грошей, щоб улаштувати гарний похорон. Прийшов брамін; мурмочучи молитви, він тричі обійшов навколо трупа і поставив у головах похоронну свічку. Тоді він узяв простягнену йому монету й

Родичі померлого заходилися мостити кострище

байдуже обернувся до ріки. Родичі підпалили дрова й, посідавши навкарачки, мовчки дивилися на кострище. Коли дрова зайнялися, неслухняні ноги мерця витяглися й звисли в повітрі. Родичі палицями знов скоцюрбили їх. Нестерпний сморід паленого м'яса примусив мене затулити носа й тікати.

Вартість „цілковитого“ спалення (тобто коли мерць звуглюється й навіть розпадається на шматки) — три рупії. Багаті люди палять своїх рідних на величезних кострищах, які обливають перед тим пахощами. Після таких спалень десятки старців починають копатися в гарячій золі й шукати дорогоцінних речей, які могли зберегтися. Це їхнє право, і ніхто їм у цьому не заважає. Їм же належать головешки й вугіль з похоронних кострищ. Під час багатих спалень старці з торбами або кошиками стоять здаля, дожидаючи знаку кинутись на здобич.

Одночасно на березі Ганга горить не менш, як 60 — 70 кострищ. Їх запалюють на світанку і згасають вони ввечері. Померлий мусить бути похований в день смерті. Тому перед вечером мерців несуть риссю. Носильники (рідні або друзі) вигукують набігу фразу: „благословен народжений

у лотосі“, чуючи яку, перехожі розступаються. Кожна каста має свій майданчик для спалення трупів. Іноді десять п'ятнадцять мерців дождають черги, полощучись у каламутній воді Ганга. Трупи старців просто шпурляють у Ганг. Бідняки нерідко влаштовують кострище у складку; тоді на невеличкий оберемок дров кладуть штабелем кілька трупів.

Найбільше мене цікавила стара частина міста, де жила індуська біднота. Тут вулиці такі вузькі, що їхати екіпажем нічого було й думати. Багатоповерхові розфарбовані будинки майже сходяться галереями на середині вулиці. Бруд і сморід вражають свіжу людину. В цих кварталах не виводяться чума й холера; протягом останнього десятиріччя з цих хвороб померло в Бенаресі близько 11.000 чоловіка.

На одній з вузьких вулиць я наскочив на сім'ю, яка сіла обідати. Вона зайняла майже увесь простір між будинками, і перехожі безцеремонно переступали через миску, повну якоїсь зелені. Їли руками, сидячи навкарачки навколо миски. Раптом зза рогу вийшла „священна“ корова, від хвоста й до носа обмашена гноєм. Вона розштовхала перехожих і попрямувала до миски. Батько сім'ї швиденько встав і, склавши на грудях руки, низько вклонився корові. Брудна розгодована тварюка встромила морду в миску і за хвилину очистила її досуха. Тоді вона пішла далі, вимахуючи хвостом. Прощай, обіді! Голодна дівтора поспускала повні сліз очі, але мовчала: корова зробила сім'ї честь, зжерши її обід.

На другій вуличці стояв посередині тесляр. В його майстерні, з невеличку вбиральню завбільшки, неможливо поклагодити шафу. Тому тесляр улаштувався з роботою на вулиці, даючи перехожим право, як вони схочуть, або пролазити під шафою, або перестрибувати через неї.

На кожному кроці сидять перукарі. Браміни не голяться, але суворо стежать, щоб правовірні голилися щодня. Тут таки голять хлопчиків, лишаючи на маківці жмуток волосся, за який дорослі повинні „відсмикувати дітей від діавола“, тобто просто скубити за чуприну за пустощі й провини. Дівтора чудова. До шести років хлопчики бігають голі, простоволосі. При народженні їм одягають на шию шовкову нитку — амулет, що оберігає, як кажуть браміні, від усякого лиха. Дітям вищих каст, коли вони досягнуть

восьми років, така сама нитка одягається через ліве плече. Робиться це дуже урочисто. Від того дня дитина повинна 108 раз на день повторювати ім'я святого, яке їй призначили під час цієї церемонії.

В старому місці повно кустарних майстерень. Здебільшого в них виробляються речі релігійні: мідні посудини з зображеннями богів, пляшечки на гангську воду, ідоли. Багато з цих речей дуже художньо виконані. Досада бере, що стільки людських сил покладається на виготовлення непотрібних речей.

— Скільки коштує ця чашка? — спитав я в майстра.

Той заправив якусь скажену ціну. Я мовчки поклав на прилавок чашку і вийшов з майстерні. На розі майстер нагнав мене.

— 50 рупій, саїб... 25 рупій... 15 рупій... 5 рупій... 3 рупії.

Я глянув на виснажене злиднями обличчя майстра і дав йому 5 рупій, переплативши, мабуть, у п'ять раз більше, ніж варту була та річ на ринку.

В других майстернях займалися різьбленням на слоновій кістці. Тут буквально за копійки можна було купити прекрасні статуєтки богині Калі або бога Крішні, моделі „золотого храму“ Шіви, фігурки мавп і слонів.

Бенарес відомий шовковими виробами. Тисячі ткачів-кустарів псують собі очі в низеньких напівтемних майстернях, виробляючи чудові тканини, що прикрашають раджив, принців та інших багатців. Вони не розгинають спини протягом 14—16 годин на день і заробляють на місяць не більше, як 8—10 карбованців на наші гроші. Готові вироби здаються фабрикантам-купцям, від яких ткачі одержують основу й матеріал для виробництва.

Я побував у цілому ряді таких майстерень. Біля верстатів, що стояли в манюсінських приміщеннях, працювали цілі сім'ї. Хлопчики й дівчатка—підлітки ткали, як і дорослі, майже без перерв і прогулянки. На їх змарнілих личках, часто красивих, вже були сліди хвороби й передчасної смерті. Але вони не могли відійти від верстатів, до яких були прикуті грізною примарою голоду. В цих злиденних халупах я з захопленням розглядав чудову важку парчу,

пронизану золотим або срібним візерунком, яку багаті індуси носять в урочистих випадках. Тут же виробляти тонкі шовкові тканини, заткані золотом і канітеллю — спеціально для тюрбанів. На святковий тюрбан іде не менш двадцяти метрів; краї матерії мають бахромки з золотих ниток, які падають на плечі „набоба“ (багача). Такі ж самі чудові жіночі укривала. І тільки подумати, що ці розкішні речі виробляються людьми, які мріють лише за щоденний обід з рису й городини!

Крім кустарних майстерень, у Бенаресі є кілька великих фабрик, устаткованих іноземними (переважно італійськими) машинами. Тут виробляються дешевші сорти шовкових тканин: сатин, атлас, канаус, що широко збуваються серед заможної частини населення. На фабриках працюють по 14 годин на добу. Плата від 30 до 50 копійок на день. Робітники цілком залежать від майстрів та начальників цехів. Жіноча й дитяча праця, як мені казали, швидко усуває чоловічу.

З цікавості я кілька разів побував у храмах. До деяких з них іноземців не пускають. Славнозвісний „золотий храм“ Шіви я міг оглянути тільки зовні. Він невеликий, з низьким куполом і художніми баштами на рогах. Купол вкритий золотими листами. На огорожі навколо храму завжди товчється безліч мавп, бо богиня Дурга, старша жінка Шіви охороняє цих тварин і вони мають тут добре харчування. В деяких храмах доводиться бути обережним, бо фанатичні бузувіри можуть образити іноземця не тільки словом, а й ділом. Коли я заходив до таких храмів, за мною слідом ішов поліцай.

Прибувши до Бенареса, богомільці насамперед ідуть „священною“ дорогою, що півколом оточує місто. Вона зветься „Панч-кос“ і тягнеться на 50 миль. Потім богомільці відвідують храми, суворо додержуючись послідовності, закінчуючи обхід „золотим храмом“. Тут їм видають посвідки про закінчення богомільця. Okремо видаються посвідки про обмивання водою Ганга. Звичайно, за ці документи треба платити, як і за право слухати проповіді, пити брудну воду з храмових кадобів і ночувати в готелях, що кишать паразитами.

В Бенаресі не можна не побувати на березі Ганга під час ранкових обмивань. Для цього треба встати до схід сонця. Спостережник побачить чудну картину: на величезному просторі берега, на купальних помостах, укритих рогожами, і на східцях стоять мовчки десятки тисяч людей. Над головою мерехтять зорі, і легкий передсвітанковий вітрець хвилює темну поверхню ріки. Люди збилися в купу, де не можна розрізнити окремих постатей. Інколи здається, що на березі нікого немає, таке нерухоме море людських тіл. Тишу порушують зітхання, приглушене шепотіння, а іноді різкий крик епілептика, що прийшов сюди, сподіваючись дістати полегшення в священній воді.

Аж ось небо сіріє, і на сході встає вогненна заграва. Тепер можна розглянути людські юрби. Все чисто забито людьми. Щільно одне до одного стоять зарослі волоссям, прикриті рогожами аскети, старці, хворі — сифілітики, ревматики, запеклі курці опію, малярки; браміні з своїми наближеними; купці в сніжнобілих тюрбанах; виснажені надсильною працею майстри. На плечах рідних і знайомих сидять старі діди й каліки. Остеронь на багатих ношах сидять „набоби“, раджі й принци. Усі вони мають однаково урочистий настрій. Всі обличчя обернені на схід.

З вершечків дерев один по одному здіймаються шуліки й широкими колами кружляють над головами. Там на висоті вони здаються вогненними. На башті лунають звуки „там-тама“; натовп кидається в напрямі до ріки, та зараз же завмирає: треба подождати ще кілька хвилин. Нарешті на горизонті вирізується край сонця. Люди, мов божевільні, кидаються з сходів у воду. Плескіт тисяч босих ніг, крики й хлюпання води раптом порушують тишу. Люди збивають одне одного з ніг, стрибають з помостів, борсаються купами у воді. Марно поліцаї й браміні намагаються палицями відновити порядок. Ріка на далеку віддаль від берега вкривається головами. За ритуалом, кожен віруючий тричі пірнає з головою в Ганг, після чого виходить на берег. В метушні неминучі нещасливі випадки. Тому вздовж берега шмигляють рятувальні човни, а над водою протягнені мотузи, прив'язані до паль.

На березі сушать костюми й одержують свідоцтва про

обмивання в Гангу. В тексті свідоцтв зазначене ім'я бога, яке індус має тепер щодня повторювати ціле своє життя. Під парасолями продають ідолів, амулети, карти неба, ліки, священні посудини, пляшечки з гангською водою, запечатані сургучною печаткою, талісмани, що прискорюють зростання рису, порошки від бліх.

Так починається у Бенаресі день. В цей саме час на галереї починають зносити трупи померлих протягом ночі, і густий дим пливе назустріч сонячному промінню.

РОЗДІЛ XX

Околиці Бенареса. Гарни. Нільгау. Чомги. Зміїні птахи. Пелікани. Чаплі. Бугаї. Черногузи. Спроби саміці-аксис відтягти нас від маляти. „Аксис“.

Околиці Бенареса не дуже мальовничі. Простора рівнина, обрамлена на півночі передгір'ями Гімалаїв, порізана ріками й зрошувальними каналами. Рисові й пшеничні поля чергуються з засівами технічних культур, зеленими луками й гаями. Сіл багато; вони притаїлися в затінку дерев, більше на березі рік.

Хоч людей тут і багато, але часто трапляються стада гарн („джінда“), дуже гарних індійських антилоп з буруватою спиною, білим черевом і рівностоячими гвинтоподібними рогами. Вони ходять стадами по 20—60 голів, звичайно на відкритих місцевостях. Тікаючи, гарни роблять стрибки до трьох метрів заввишки і до десяти метрів завдовжки. В індійській міфології ці антилопи мають почесне місце: вони везуть колісницю Місяця. Мисливці часто полюють на них з чиотою або вимуштруваними соколами.

Серед заростей бамбуку я побачив якое нільгау або блакитного бика, якого індуси звать „нільгар“. Ця досить велика тварина (до 1,4 м. в загривку) нагадує помість оленя й бика. Нільгау міцно збудований: в нього короткі ноги, коротка шия й вертикальні невеликі роги. Коли нільгау біжить, він високо підіймає пухнастий хвіст. Назву свою тварина має через блакитний відтінок буруватосірої шерсті. Як і на гарнів, так і на нільгау часто нападають леопарди, тигри й вовки. Полюють на них верхи.

На великих болотах, почасти зарослих комишем, і біля

берегів рік трапляється безліч водяних і болотних птахів. На весні тут дуже весело. Біля самої води, у гнізді з переплетених рослин можна знайти два-три червонобурих яйця. Їх знесла *чомга*, чудовий рибалка, що дзвінко співає на весні: бі-бі-бі! бі-бі-бі! Літає чомга погано, а зате плаває, як риба.

Вже здаля видно зграї рожевих *пеліканів*. Ці громадські птахи часто ловлять рибу спільно, заганяючи здобич у мілкі затони. Під їх дзьобами висять великі мішки, що правлять за комірчини. Крім рибальства, пелікани ще полюють на качок та інших птахів. На весні вони несуть жовтуватобілі яйця, вкриті губчастим вапняним шаром.

Велике задоволення мав я від старих знайомих — лелек або *чорногузів*.

Вони прилітають до Індії з північних країн і на весні летять назад. Може ті лелеки, яких я бачив, були родом з України. Населення ставиться до них з повагою; жоден індуський хлопчик не дозволить собі шпурнути в лелеку каменюкою.

Якось я блукав з Рамом в околицях Чурджі — невеликого села, кілометрів за 50 від Бенареса. Небо було хмарне й погрожувало промочити нас до кістки. Недалеко від ріки з високої трави вистрибнула самиця плямистого оленя — *аксиса*. Вона кинулася стрімголов тікати, але зараз же стала й обернула до нас свою чудову голівку.

— Це „сарга“, саїб, — сказав Рам. — Не варт стріляти: в неї в траві сховане малятко.

— А чому ви так думаете?

— Саїб бачить, що „сарга“ не тікає. Вона зараз же схоче відтягти нас убік.

Справді, аксис почала крутитися навколо нас. Вона то наближалася, то тікала й починала пастися. Коли ми пішли до чагарника, аксис перетяла нам шлях і стала так близько, що я добре бачив її роздуті ніздрі. Вона йшла на риск, рягуючи малятко.

Рам заплескав у долоні. Аксис кинулася в кущі, але за хвилину вистромила з них голову. Вона стежила за нами доти, поки ми не переправилися через ріку.

— „Сарга“ — добра мати, — сказав Рам: — вона нізачо

не покине малятка. Я розповім саїбові випадок, — і Рам розповів мені випадок з життя аксисів, який я подам у формі маленького оповідання.

АКСИС

Був нестерпучо душний день. Стороною, у горах проходила гроза; звідти час-од-часу гримотів глухо грім. Повітря, зелень, поверхня ріки виблискували під сліпучими променями сонця.

Самиця-аксис вмирала з спраги. Нарешті вона не витрпіла й зірвалася на ноги. Вона лежала з маленям на узліссі. Над кущами здіймалися величезні дерева, до кінчиків гілок облутані виткими рослинами. Гнучкі ліани, мов змії, перекидалися з гілки на гілку. На них гойдалися мавпи; вони невгамовно лопотали своєю незрозумілою мовою й займалися хатніми справами: виловлювали одна в одній бліх, колисали малят і ласували плодами дикого хлібного дерева. Зграйками перелітали з місця на місце зелені папужки, а на сухій гілці нерухомо сидів великий шуліка з білою, наче фарфоровою головою.

Аксис дивилася, прислухалася й допитливо втягала ніздрями лісові запахи. Маленя лежало в траві під кущем, безпорадне, вкрите, як і мати, світлими плямами. Аксис нахилилася до нього й лизнула його в потилицю. Малятко підвело голову й хотіло було встати, та мати штовхнула його в траву; він слухняно ліг і витягнув тонку шию.

Аксис ще раз оглянулася і легкою ходою спустилася до берега ріки. На мілких місцях бігали прудкі кулички. Численна родина диких свиней рохкала й поралася в заростях бамбуку. Аксис обережно обійшла її й наблизилася до берега затону; вона почала пити, щохвилини підводячи голову й нашорошуючи вуха до узлісся.

Велике темне тіло майнуло у воді біля самих ніг Аксис.

Вона перелякано метнулася назад; в ту ж мить з води вистромилася страшна голова крокодила. Побачивши, що прогавив здобич, він люто заклацав зубами й знов пірнув на дно.

Серед кущів Аксис наскочила на буйволів. Сіробури одоробла по саму спину позалазили в рідке болото й, розкошуючи, жували жуїку. По них з поважним виглядом походжали, виловлюючи паразитів, сніжнобілі чаплі.

Аксис не боялася буйволів і спокійно пройшла повз вожака, старого досвідченого бійця, що лежав на горбку у затінку дерева. Вона вже підіймалася схилом горба, ідучи до маляти, коли вітер раптом приніс запах, від якого аксис затрусилася. Вона спинилася і тривожно заворушила ніздрями й вухами. Запах долітав з заростей бамбуку, що темніли на березі ріки; він то зникав, коли вітер повертав убік, то знов відчувався, забиваючи пахощі квітів і зелені. Він розносився далеко по горбах, і тварини чули небезпеку.

Вітер завернув у лощину. Тепер Аксис чула запах буйволів і диких свиней. Але вітер своє зробив: Аксис твердо знала, що в смарагдово-зелених кущах бамбуку ховається найлютіший ворог аксисів і їх малят — леопард.

Материнське серце Аксис стиснулося з жаху. Швидше до маляти. Вона легкими стрибками побігла до узлісся. Малятко лежало там, на тому місці, де вона покинула його. Недосвідчене око нізащо не помітило б його серед трави й зломлених бурею гілок. Почувши ходу матері, воно підвело голову. Аксис обнюхала його, начебто хотіла переконатись, що її дитина жива й здорова. Потім вона вийшла зза куща і вп'ялася очима в зарості бамбуку.

Раптом мавпи схвильовано забігали по гілках і залопотали щось, з тривогою поглядаючи в напрямі до ріки. Самці підхопили малят і здерлися на ліани, а самці з войовничими криками позбиралися на кінцях гілок. Аксис поворушила вухами й почала ще пильніше вдивлятися в зелену стіну, що обрамляла звивистий берег ріки. Якби ж звідти повіяв вітер! Та він тягнув у другий бік і, може, доносив леопардові її власний запах.

Мавпи продовжували кричати й вимахувати передніми лапами. Вони то здиралися на вершечок дерева, то стрімголов неслися по гілках, високо позадиравши хвости, що було ознакою їх надзвичайного роздратовання. З своїх позицій вони добре бачили леопарда, якого ненавиділи й боялися не менше, ніж Аксис. Лютий хижак вийшов з бам-

буку і, завернувши в лощину, попрямував просто до узлісся. Аксис не могла бачити його; вона все ще дивилася на берег ріки, але підозривала, що ворог був набагато ліворуч і ближче.

Леопард був голодний і роздратований. Годину тому він піймав дику свиню, та мусів випустити здобич: на нього так люто кинулися старі кабани, що він ледве відбився від них. Правда, він дав їм доброго прочухана, але все ж не кабанам, а йому, довелося тікати.

Леопард почув, що на узліссі ховається Аксис. Хижак зараз же продерся в лощину, щоб підкрастися до здобичі з завітрянного боку. Але він не зважив на мавп. Він аж загарчав з люті, почувши їх голоси. Проклятущі верескухи! Вони зіпсують усю справу. Чого вони так голосують? Хіба вони не знають, що леопард полює на них тільки вночі?

Звір обережно пробирався вздовж берега струмка; його плямисте хутро вилискувало під промінням сонця, відсвічуючи золотом. Біля великого валуна він став і, прислухавшись, почав підійматися на край лощини.

Аксис усе дивилася в інший бік. Враз вітер, начебто змилосердившись, змінив напрям. Страшний запах леопарда примусив Аксис підскочити на місці. Вона швидко обернула голову. На краю лощини ледве помітно ворушилася трава там, звідки підкрадався великий звір. Передчуття не обдурило Аксис: леопард почув її й ішов до узлісся.

Світ запаморочився в очах Аксис; вона заметалася навколо дитинчати, не знаючи, що робити: воно було дуже мале, щоб тікати, а в неї не було сили боронити його. Аксис то нахилилася до маляти, то підводила голову й прислухалася.

Ворог наближався. Він був неблаганний, як смерть. Ще хвилина — дві, — і він вийде з трави в затінок дерева. Що робити? Що робити?

Материнський інстинкт підказав Аксис єдиний можливий вихід. Не вагаючись, вона вийшла на відкрите місце і, завмираючи з страху, легкою риссю побігла назустріч леопардові.

Хижак побачив її й ліг у траві. Його очі стали круглі і кінчик хвоста роздратовано заворушився. Аксис пробігла

повз нього й, зупинившись, удала, що пасеться. Леопард нечутно поплазував до здобичі. Тільки дуже метке око могло б побачити рух його гнучкого тіла, оточеного морем зелені. Але мавпи з дерева бачили його й кричали, начебто хотіли попередити Аксис. Вона продовжувала пастися й крок по кроці підходила до ріки.

Леопард поплазував швидше. Ось він поминув квітучий кущ. Ось гадюкою прослизнув між камінням. Ще кілька бистрих кроків... Звір стулився в комок і намацав лапами точку опори. Аксис здригнулася й швидше вітру помчала до ріки.

Леопард люто замолотив хвостом по траві. Він був такий певний, що полювання буде успішне! А все мавпи нарobili! Вони горлали й викривлялися на деревах, начебто глузували з ворога.

Біля берега Аксис спинилася й знов заходилася щипати траву. Вона тремтіла з голови до п'ят. Її тонкі ноги легко віднесли б її від хижака, як відносили багато разів навіть від диких собак. Тільки б схотіла! Та вона не могла тікати, поки життя маляти було в небезпеці. Вона навіть обернулася до леопарда спиною, щоб він бачив, що вона не помітила його.

Леопард постояв, вагаючись; але запах Аксис дратував звіра, і він знов поплазував у траві, обережніш, ніж перше. Біля краю кручі він підвів голову і, вимірявши очима віддаль, з риканням кинувся на свою жертву.

Аксис пильнувала. Щойно тільки леопард відділився від землі, вона відскочила вбік і помчала вздовж берега.

Леопард зрозумів, що вскочив у халепу. Його досвід доводив йому, що Аксис хитрує і що десь на узліссі сховане маляtko. Тим краще: з малям менше клопоту і він не менш смачний, ніж мати. Леопард завернувся й пішов до узлісся.

Аксис затремтіла. Тепер край усьому! Їй уже не вдасться обдурити леопарда. Вона помчала до лісу й, оббігши півколом, стала біля кущів. Звір ішов, не звертаючи на неї уваги. Аксис підійшла ближче. Леопард і оком не зморгнув. Годі! Нехай дурить когось іншого, а йому набридли ці іграшки! Аксис стрілою перетяла йому шлях і стала так

близько, що леопард міг одним стрибком піймати її. Її темні очі розширились від жаху і в молодому тілі тремтіла кожна жилочка. Вона віддавала ворогові своє власне життя; що ще могла віддати бідолашна мати, щоб урятувати свою дитину?

Мавпи несамовито горлали й шпурляли в леопарда гілками. Шуліка стрепенувся на гілці й опустив униз свою фарфорову голову; він передчував багатий бенкет.

Леопард враз присів. Вона хоче вмерти? Нехай! Аксис інстинктивно метнулася вбік, але спотикнулася об пень і впала...

Але що трапилось? Чому леопард не стрибнув і чому він так тривожно обернувся до ріки? Звідти долітав тріск кущів і тупіт десятків міцних ніг.

А вийшло так, що вітер, той самий вітер, що виказав Аксис, раптом завернув у долину й сповістив леопарда про буйволів. Старий вожак з шумом втягнув ніздрями повітря й умить зірвався на ноги. Його очі налилися кров'ю. Підла кішка знов підкрадається до буйволенят! Смерть їй! Вожак обернувся до лісу і побачив леопарда. Грізний рев розлігся в повітрі. Стадо зірвалося з місця; самиці кільцем оточили буйволенят, а самці кинулися слідом за вожаком в атаку.

Леопард розгублено оглянувся. Він знав, що таке атака буйволів. Якщо він вчасно не втече, ці сірі велетні розімнуть його на кашу. Не гаючись і хвилини, леопард великими стрибками поскакав до лісу. За ним з шумом і ревом промчали буйволи.

Коли сіра лавина зникла в кущах, Аксис побігла до маляти. Воно підвелось їй назустріч і привітно замахало хвостиком. Аксис облизала його й повела з собою в долину ріки.

РОЗДІЛ XXI

Знов на передгір'ях Гімалаїв. У лісосплавному господарстві.
Праця слонів. Оповідання управителя господарства про слона
„Румі“. Мавпи. Гієни. Свиначий олень. Дикі слони на водопої.
Рисові плантації. Відсталість техніки сільського господарства.
Водопад. Зустріч з листоношею.

В Бенареському готелі я познайомився з м-ром Рейдом, власником великої чайної плантації на передгір'ях Гімалаїв. Довідавшись, що мене цікавить чайна справа, м-р Рейд запросив мене оглянути його маєток і дав листа до свого сина, бо сам він виїздив у справах до Мадраса.

За два тижні я і мій незмінний супутник Рам уже мали насолоду дихати свіжим гірським повітрям. На цей раз ми були в східній частині Гімалаїв, на північ від Терая. Ішли часті дощі, та це не заважало нам блукати по горах і полювати на цапів та антилоп, які іноді траплялися в гірських долинах.

Якось у негоду ми забрели до лісосплавного господарства, що належало якомусь індуському багатієві. Управитель зустрів мене привітно й улаштував на ніч в нещодавно поставленій хатині. В ній приємно пахло свіжим деревом і сіном, на якому були постелені рогожі.

Вранці я прокинувся від галасу й трубних звуків слонів. Кілька партій робітників з пилами й сокирами, у супроводі слонів, виряджалися до лісу на роботу. Управитель, поважний індус з пухнастою сивою бородою, давав останні накази. День мав бути добрим; на траві біліла роса й прохолодне ранішнє повітря пестило обличчя.

Поснідавши керрі з рисом, я пішов на місце робіт.

Розробка лісу, очевидно, почалася нещодавно; на схилах гір ще темнів дрімучий ліс і тільки понад рікою, звідки чути було стукіт сокир, були гідкі лисини, вкриті пнями й купами хмизу. Робітники підрубували дерева, а коли вони з грюкотом валилися на землю, — обрубували сучки й верхівки. Тоді була робота слонам. Товстошкурі велетні спокійно й діловито підходили до колод і тягали їх до води. Правду сказати, дивлячись на одного з них, досвідченого самця, мені здавалось, що він працював так само свідомо, як і люди. Він спочатку уважно оглядав кожну колоду, міркуючи, де лежить у ній центр ваги. Потім він підсував під колоду бивні і накрочував на них колоду хоботом. Один-два перевіріні рухи головою, — і колода легко підносилася в повітря. Слон обережно ніс її до ріки й клав на пісок. Надто важкі колоди слон котив бивнями, переходячи від прикорня до верхівки й назад. Якщо колода, що було нерідко, застрягала в кущах, слон терпляче витягав її бивнями й хоботом. Він працював без підгонки, мов потужний автомат. Його „магут“ зрідка звертався до нього з короткими фразами, які слон, здавалося, чудово розумів.

— Пригадуєте, саїб, я казав вам про мудрість слонів, — сказав Рам, побачивши, що я з захопленням стежу за роботою велетня. — Старий слон знає багато такого, чого не знає звичайна людина.

Велика самиця тягала колоди мотузками, які робітники прив'язували до прикорня. Вона легко волокла по пнях найбільші колоди. Біля неї вовтузилося слонятко, кумедна істота. Щойно мати рушала з місця, слонятко залазило їй під черево й ішло разом з матір'ю до ріки або в ліс. Слониха обережно переступала ногами, щоб, бува, не пошкодити маляті. Під час зупинок слоненя вилазило спід материного черева й з цікавістю дивилося на людей і зебу. Інколи воно підходило до ріки й стромляло у воду хобот або зривало з гілок листя. Але щойно мати рушала далі, як слоненя швиденько ховалося їй під черево й ішло разом з нею.

— Чи трапляється, щоб свійські слони тікали в джунглі? — спитав я.

— Дуже рідко, саїб. То трапляється з старими слонами,

Приручення дикого слона

коли вони роздратовані. Іноді дикі слони заводять із собою свійських, якщо за цими погано наглядають.

— В моїй практиці був такий випадок, — втрутився в розмову управитель — Я був тоді підлітком і працював з таким старим слоном в Ассамі. Був саме розпал літнього мусону. Рідко коли випадав день без зливи, а іноді ми цілими днями не бачили сонця. Ріки порозливалися, і по лісах можна було плавати човном. Ліс рубали уривцем, на схилах гір, куди не досягала річна вода. Ми мали 6 слонів, добре вимуштруваних до лісових робіт. Я керував старим „кумірія“... Саїб не знає, яких слонів звать так? Найкращих, з великою головою й не дуже довгими ногами. Ці слони дуже красиві й розумні. Інші породи — „двазала“ і „мієрга“ набагато гірші, особливо „мієрга“: в них товсті черева, довгі ноги й маленька голова. Мій „кумірія“ був метрів зо три заввишки й міг волікти, мов соломинки, найбільші текові колоди. Він був слухняний, він чудово розумів кожне

моє слово і працював сумлінно, та не так захоплено, як деякі слони.

— Яюсь уночі, вийшовши поглянути на слона, я почув здаля голоси диких слонів. Наші слони переступали з ноги на ногу й було знати, що вони хвилюються. Мій Румі високо наставив вуха. Коли я підійшов до нього й гукнув його на ім'я, він начебто неохоче замахав хоботом, але дав погладити себе. Ніч була темна, вогка. Внизу клеко-тіла ріка. Невдовзі звуки слонів затихли і наші слони, здавалося, втихомирились.

— День минув без жодних пригод. Слони працювали, як звичайно, хоч ми, „магута“, бачили, що деякі з них непокоїлися. Катастрофа сталася ввечері, коли ми поприв'язували слонів до дерев і сиділи осторонь біля огнища. У джунглях почувся шум, і два дикі „іклачі“ бурею промчали повз нас до ріки. Задній наздоганяв переднього і, видно, хотів убити його. Слони на клапті пошматували розвішаний для сушіння невід і перекинули намет агента торгової фірми. А як захвилювалися наші слони! Ми кинулися до них, щоб міцніше поприкручувати їх, та мій Рум уже розірвав мотуз і з верескливим ревом, високо піднявши хобот, помчав услід за дикими слонами. Другий самець також утік би, та заплутався в мотузі й упав. Ми встигли накинути зашморг на його другу ногу. Коли він нарешті підвівся, він скажено схопив хоботом свого „магута“ й розтросив йому голову об колоду.

— Я любив Румі і був у разпачі. Ледве засіріло, я і ще кілька робітників пішли до ріки по слідах слонів. На камених, під стрімкою кручею лежав дикий слон. Падаючи, він потрощив собі кістки й здихав, шумно зітхаючи й ворущачи хоботом по камінні. На березі кручі, трохи далі видно було потрощені кущі. Тут відбувався смертельний бій, в якому брав участь Румі, бо в траві валявся шматок мотузка, якого він потяг із собою. Хто переміг у цьому бої — чи дикий слон, чи Румі, ми не могли встановити. Обидва слони втекли в джунглі. Я довго йшов по слідах, сподіваючись побачити свого улюбленця, та сліди завернули в такі хащі, що я не наважився йти далі.

— Минуло кілька днів, і я побачив Румі. Він ішов схи-

лом протилежної гори з трьома самицями. Я відразу пізнав ставну постать „кумрії“, хоч її до половини ховали куші. Я почав кричати й кликати його, та Румі навіть не обернув до мене голови. Він зник з самицями в лісі й пропав назавжди“.

Робота в лісі кипіла. Лісові велетні валилися один за одним. Падаючи, вони з тріском розривали ліани й ламали сучки сусідніх дерев. В одному з дерев було дупло, з якого вискочила перелякана білка - малятко гарного оливково-сірого кольору. Звірятко прожогом підбігло до найближчого дерева і, видершись на нього, притулилося до гілки.

Ми пробули в лісі до вечора. Під час перерви слони увійшли в ріку й з видимою насолодою заходилися обливатися водою з хоботів. Слонятко також влізло у воду, але мати хоботом відігнала його до берега, на мілке місце.

У східній частині Гімалаїв траплялося далеко більше диких тварин, ніж у басейні Бхагіраті й Алакнанди. Цього й треба було сподіватись, бо через незвичайно великі опади рослинність північно-східної Індії дуже буйно розвивається. Трави на гірських долинах вищі від людини, а узлісся були зовсім непролазні від безлічі витких, чіпких і повзучих рослин, з яких багато (наприклад, пальма ротанг) мали страшні колючки.

З мавп найчастіше траплялися *хульмани*, „священні“ тварини правовірних індусів, з пишними султанами на хвостах і жовтобілою шерстю. Тут у джунглях хульмани поводитися зовсім інакше, ніж у Бенаресі; коли ми підходили, вони зараз же тікали, напрочуд спритно стрибаючи полянах. Перед заходом сонця й на світанку я часто чув їх крики, що зливалися в одноманітний концерт.

Крім хульманів, я кілька разів бачив другу „священну“ мавпу — *китайську*. Вона відрізняється від хульманів і забарвленням, і будовою, і вдачею. Як мені здається, вона частіше спускається на землю; принаймні мені, доводилося сполохувати китайських мавп з трави, де вони, очевидно, ловили комах.

Поблизу селищ було багато смугастих гієн — гидких „шукачів падла“. На світлосірому тлі їх шерсті (надзвичайно грубої) йдуть чорні смуги. Вздовж хребта стирчить грива; хвіст довгий, а вуха голі. Ці тварини протягом дня

ховаються в густих прибережних чагарниках, звідки виходять тільки після заходу сонця. Разом із шакалами гієни нерідко навідуються до сіл. Рам запевняв мене, що гієни такі полохливі, що не нападають навіть на дітей.

Якось, сидячи на узліссі, я раптом побачив леопарда. Хижак перескочив через повалене бурею дерево й зник у високій траві, звідки зараз же пролунав пронизливий крик. Я вистрелив у повітря й побіг на крик (мені здалося, що то кричить дитина). Леопард зник, а біля дерева я знайшов „пару“, тобто свинячого оленя, маленьку незграбну тварину кофейного кольору з короткими рижками. Леопард встиг перегризти йому горло. Бідний олень дригав ніжками, плаваючи в калюжі крові. Звичайно свинячий олень водиться поблизу води, але так старанно ховається, що знайти його нелегко. Говорять, що на нього нападають не тільки великі хижаки й дикі собаки, а навіть і шулки.

На березі гірського озера я одного разу бачив (вірніше чув) *диких слонів*. Я і Рам сиділи у засідці, щоб підстергти слонів на водопої. На жаль, озеро перед світанком обгорнулося густим туманом. Ми чули, як слони продиралися крізь хащі і як вони шубовстали та хлюпались у воді. Коли зійшло сонце, я ледве розглянув їхні силуети, але слони невдовзі пішли до лісу. Весь берег був усіяний глибокими відбитками їх ніг. Мені доводилося читати, що слони роблять страшний гармидер, коли йдуть у лісі. Ні в Індії, ні на Цейлоні я не чув нічого подібного. Навпаки, їх рух напрочуд тихий, якщо порівняти до розміру тварин. Рам розповів випадок, коли слони, як він висловився, начебто „злетіли з неба“, так тихо пройшли вони через чагарник.

Ми попали на передгір'я Гімалаїв під час збирання рису. Його зрізували ножами й звозили гарбами до селищ. Тут рис молотили надзвичайно примітивним способом: ганяли по ньому зебу або буйволів доти, поки все зерно висипалося. Рисові плантації були влаштовані на добре терасованих схилах гір. Дотепно збудована система каналів і водогонів (з бамбукових стовбурів) давала змогу штучно зросити кожне поле. Ця іригаційна система свідчила за тисячолітню землеробну культуру, яка ще за старої давнини досягла високої досконалості, але спинилася в своєму роз-

витку. Жодного сучасного сільськогосподарського знаряддя, жодного нового способу! Правда, становище індуського селянина таке, що ні про які удосконалення в господарстві він не може навіть і мріяти.

В глухій ущелині я довго милувався водопадом, що зривався з скелі. Він падав трьома каскадами й розбивався на пил серед відшліфованих валунів. Біля водопаду ми застали молодого індуса з шкіряною сумкою на спині. Він тримав у руці довгий ціпок.

— Це листоноша, — сказав мені Рам, переговоривши з подорожним.

— Куди він прямує?

— Далеко в гори. Він розносить листи жителям найдальших селищ.

— Він одержує плату?

— Ні, саіб. Йому платять жителі за кожен приставлений і відправлений лист. Він ходить цілий рік гірськими стежками й нерідко підіймається до льодовиків, якщо листи адресовані пастухам.

— Чи давно він займається цією справою?

— Років із двадцять, саіб, — відказав Рам, промовивши до листоноші кілька слів. — Він каже, що знає кожен камінь в цій частині Гімалаїв.

Я мимоволі уважно подивився на цього чоловіка, який важачи життям, робить громадсько-корисну справу. Він був зовсім беззбройний, коли не зважати на ціпок у руках.

— Скільки ж він заробляє? — спитав я.

Листоноша весело блиснув зубами.

— Саме стільки, щоб не вмерти з голоду, — переклав Рам його відповідь. — Його сім'я складається з чотирьох чоловіка. Після кожної подорожі він приносить додому десять-двадцять рупій. Звичайно, по селах його годують безплатно, бо в гірських місцевостях листоноша — дорогий гість: він не тільки приносить листи, а й розповідає про те, що діється в долині.

Відпочивши, листоноша підвівся з каменя і, вклонившись мені, швидко пішов стежкою.

РОЗДІЛ XXII

На чайній плантації. Збірання листу. Биття робітника. Підрізка кущів. „Вандеру“. Чайний розсадник. Робітничі бараки. Хворі робітники. Втеча робітників з плантації. Огляд факторії. Великий „ті-тестор“.

Я прокинувся на світанку. Від бараків долітав грукіт „там-тама“; він трохи нагадував барабанний дріб.

Я одягнувся й вийшов на веранду. Трава біліла від інею: на Гімалайських горах заморозки нерідкі. В улоговинах вони часом обпалюють флеші — молоді пагони чайних кущів.

М-р Альфред, син власника маєтку, зустрів мене радісною для нього звісткою: вихід „пеко“ — основного ринкового сорту чаю — пощастило підвищити на 2,3%. Тепер співвідношення між сортами таке: „брокен - пеко“ — 35,8, „пеко“ — 47,5 „пеко-сушонг“ — 14,5 і „дуст“ — 2,2%. Непогано? Ось що значить раціональне ведення справи!

М-р Альфред щойно закінчив Кембріджський університет і з головою поринув у господарство. В жилах молодого плантатора бігла голландська кров; його предки в XVIII ст. прийшли в Індію по слонову кістку й коріння, і довели цілому світові, що вони вміють грабувати й проповідувати слово боже не гірше когось іншого. М-р Альфред міг би не червоніти за предків, якби... в його благородну голландську кров не потрапила крапля індуської. Єдина крапля! Вона забарвила очі й волосся в колір воронячого крила й зробила шкіру смаглявою. Ганьба предкам! Ці пірати не дбали за расову чистоту нащадків. Вони наплодили „покручів“, „метисів“, до яких — ой, лихо! — нале-

жав і м-р Альфред. Хоч би він десять університетів скінчив, однаково розкішні вілли „білих“ будуть для нього навіки закриті.

Ми поснідали рибою, яйцями, міцним запашним чаєм; він був приготований з „гольден-типс“ — „золотих кінчиків“, тобто найніжніших листочків, що сидять на вершечку флешів. Один фунт¹ такого чаю був якось проданий у Лондоні за 250 карбованців.

Після сніданку ми одягли тропічні шоломи й пішли на плантацію. Вона займала 560 акрів. Середня висота над рівнем моря 1890 метрів. На плантації протягом року працювало понад 400 робітників, переважно жителів південної Індії — тамілів.

— Вони витриваліші за жителів півночі й краще дисциплінуються, — пояснив м-р Альфред. Він підкреслив останнє слово. Я зрозумів його: експлуатувати мало культурних жителів півдня набагато легше, ніж більш розвинених бенгальців.

— Скільки ви платите робітникам?

— Кулі? Чоловікам — 18, жінкам і підліткам — 14 коп. на день².

— На всьому готовому?

— Та що ви? Я даю тільки приміщення й дрова. Продукти кулі купують на моєму складі... по оптових цінах.

— На який термін складаються контракти?

— Різні бувають. Від двох до чотирьох років. Звичайно, ми намагаємось затримати кулі якнайдовше.

Я дещо чув про способи цього „затримання“. Часто роблять так: з чоловіком складають контракт на чотири роки, а з жінкою — на два. Через два роки жінку звільняють і виселяють із барака. Жити ніде. Треба виїхати, а виїхати часто нікуди. Чоловік умовляє плантатора скласти з жінкою додатковий контракт. Той милостиво згоджується, та складає контракт уже не на два, а на чотири роки. Подружжя задоволене: гроза тимчасово минула.

Через два роки кінчається контракт з чоловіком. Тепер

¹ 400 грамів.

² На наші гроші (за довоєнним курсом).

виселяють з барака його, а жінка (часто з дітьми) лишається сама. Знов просять, знову новий контракт.— на чотири роки і т. д.

Ми пройшли на середину плантації. Сотні робітників збирали чайний лист. Вони були поділені на загони по 12 чоловіка в кожному. Загонами командували наглядачі. В цих людей багато діла: вони розставляють „кулі“ рядами, розподіляють роботу, стежать за якістю її, підганяють відсталих. Постаті наглядачів у білих одежах і тюрбанах так і миготіли серед чайних кущів.

Мене здивувало їх службове завзяття.

— Ще б пак! — усміхнувся м-р Альфред: — наглядачі бояться втратити свої піванни¹.

— Не розумію...

Та воно було просто. Кожен робітник відраховує для наглядачів із свого денного заробітку піванни. За віщо?

А чорт його знає, за що! М-р Альфред не міг мені пояснити. Такий... ну як би краще сказати — звичай; його свято додержують на всіх плантаціях. Звичайно, про цю данину в контрактах не говорилося й слова. Про неї дізнавались лише після прибуття на плантацію, тобто в зону дії звичаю. Несподіванка неприємна, що й казати... Але неписаний закон має, як з'ясувалося, дуже важливу примітку: якщо робітник оштрафований, він має право не платити наглядачеві піванни. Так, так, він звільняється від свого зобов'язання (звичайно, на один день, не більше). Звідси ясно, що наглядачі зацікавлені в тому, щоб робітників не штрафували. Цим і пояснюється їх ретельність та завзятість.

— Виходить, що робітники самі купують батіг, яким їх поганяють, — сказав я.

— Так. Ви розумієте, у нас, поміщиків, немає потреби боротися з цим звичаєм.

Звичайно, ні. Хай живуть „добрі“ звичаї! М-р Альфред був одвертий; він не ховав своїх вовчих зубів.

Ми підійшли до робітників. У найближчому загоні працювали самі жінки — дорослі й підлітки років по 14-15.

¹ Анна = 4 коп. за довоєнним курсом.

Мелодійно видзвонювали браслети, якими були внізані не тільки руки, а й ноги. У вухах і ніздрях блищали сережки, а на шиях намисто. Прикраси дешевенькі, та їх було багато; вони надавали жінкам „екзотичного“ вигляду.

Працювали мовчки й швидко. Шаруділо чайне листя, рипіли переставлювані кошики. Поперед заgonу йшла молада тамілка. Вона працювала, наче автомат. Її голі руки так і пурхали навколо куща. За рухом їх важко було встежити очима.

— М-р Альфред натиснув кнопку секундоміра.

— 40... 60... 80... 100... 112... Сто дванадцять флешів на хвилину. Це досить добре.

112! Майже два флеші на секунду.

Через кожні 10—12 флешів жінка легким рухом відкидала набік зелений пагін. Це — „бенджі“ або „холості пагони“ без верхівкових бруньок („типсів“). Такі флеші знижують якість чаю.

В багатьох жінок на спині були немовлята. Вони були прив'язані хустками в дуже неприродних положеннях. Деякі з них спали, інші кричали, аж заходилися.

— А чи не корисно було б улаштувати ясла? — спитав я.

М-р Альфред незрозуміло глянув на мене. Він не знав, що таке ясла. Притулок для підкиднів? Дитячий садок? Я пояснив йому.

— А! Ви гадаєте, що жінки без дітей продуктивніш працюватимуть?

— Річ не тільки в продуктивності...

— А в чому ж?

Я розповів (признаюсь, плутано) про гігієну дитячого віку. М-р Альфред зацікавлено слухав мене.

— Що ж, все це чудово, — сказав він, нарешті; — але плантація — не благодійна установа. Нехай собі дівають дітей, куди хочуть, а завдання повинні виконати.

— Навіть на шкоду здоров'ю дитини й матері?

— Ділові стосунки будуються на розрахунку, а не на гуманності, — холодно відказав м-р Альфред.

З сусіднього заgonу почувся крик. Наглядач бив хворостиною підлітка. Хлопчик, мов в'юн, крутився під ударами

Й намагався з тулити голову руками. Наглядач бив по голові, по плечах, по чому попало. Бив з усіх сил. Робітники на мить попідводили голови, але зараз же попускали їх. Лише одна жінка припинила працювати й дивилася на цю ганебну картину. Може хлопчик був її сином, або братом.

— Багато „риб'ячих хвостів“,— промовив м-р Альфред, придивляючись до кущів.

„Риб'ячі хвости“ — недорозвинені листя флешу. Це значить, що гілки переросли.

— Я цілий рік підрізую окремими ділянками,— сказав м-р Альфред і повів мене на край плантації.

Тут працювали самі чоловіки. Від них вимагалася висока кваліфікація. Треба обрізати кущ на фут від землі так, щоб крона перетворилася на щось подібне до плоского блюда. Через шість місяців після підрізки крона вкривається рясною щіткою флешів і можна починати збирати листя.

За підрізкою стежив управитель плантації. Робітники прозвали його „вандеру“. Правда, він дуже скидався на цю галасливу мавпу. Його зморшкувате обличчя висохло й почорніло від сонця. Він узяв ніж і зробив „зразкову підрізку“. Раз—два! Раз—два! Зелене листя так і впало на землю. За півхвилини кущ був розплесканий і потворно стирчав на червоній землі. „Вандеру“ відступив на крок і почав милуватися своєю роботою. М-р Альфред також здавався задоволеним. Недарма він платив управителеві 9.000 рупій на рік. Цей дід був справжній знавель чайної справи й умів прибрати до рук „кулі“. Це він умовив батька м-ра Альфреда замінити китайський чайний кущ—ассамським гібридом. І що ж! Урожай листя збільшився на 65 % без ніякої шкоди для якості чаю.

Дорогою ми оглянули чайний розсадник. Засів густий: 6×8 см. Молоді рослини були вкриті листям папороті: вони не переносять вертикальних променів сонця. Однорічні сіянці пересаджують на плантацію. Після цього молодий кущ систематично підрізують, а на четвертий рік починають збирати флеші.

— Вчора ввечері на грядці вбили кобру,— сказав робітник, що поливав саженці.— Вона вжа...

— Роби своє діло й не розмовляй,— суворо перебив його „вандеру“.

Я попросив дозволу оглянути робітничі бараки. Вони були збудовані на гребені гори в два довгі ряди. Їх звуть тут „лініями“. Це слово нагадувало мені воєнні укріплення за часів завоювання росіянами Кавказа. Лінійні фортеці... Не погана назва для робітничих виселків!

Бараки йдуть рівними рядами. Вони цегляні з драпованим дахом. Кожен барак розділений вздовж глухою стіною. Проворуч і ліворуч від стіни — закутки з виходами під повітку, що йде навкруги барака. В закутку ледве вміщуються троє (в середньому містяться п'ятеро). Долівка глиняна; вогонь розпалюється в кутку на каменях. Немає ні стелі, ні вікон. Між стінами й дахом — широка щілина: це — вентилятор і димохід.

У закутах (я не наважуюсь звати їх кімнатами) ми застали робітників, яким з якихось причин було дозволено не виходити на роботу. В крайньому закуті лежав на рогажі чоловік із забинтованою брудною ганчіркою ногою.

— Під час розчистки лісу на нього упало дерево,— пояснив „вандеру“.— Ці чорношкірі страшенно необережні.

— Нога зломана?

— Так, у двох місцях. Але небезпеки ніякої немає. За місяць працюватиме, як нічого й не було.

У другому закуті метався на рогажі молодий таміл. Він щось мурмотів і, здається, був напівнепритомний.

— Вчора його вжалила кобра,— сказав „вандеру“.— Там... на розсаднику. Вскочив через свою власну дурість. А проте, здається, одужує.

Чоловік вісім трусилися в тропічній пропасниці. Вони нагадували живі скелети.

— Це наше лихо,— зітхаючи, промовив „вандеру“.— Малярія гніздиться в кожній долині й щороку косить немало кулі. Зараз у бараках 22 маляріки. Двадцять два, сер! А лист достиг, треба його збирати прискореним темпом!

— Чи є на плантації лікар, лікарня?

„Вандеру“ високо підняв брови.

— Ні, сер, ми не можемо дозволити собі такої розкоші. Хворих лікує один з наглядачів, дуже здібний і тямущий.

Разів зо два на рік приїздить урядовий лікар і дає потрібні вказівки. Треба сказати, сер, що чорношкірі більше люблять лікуватися в свого ж брата чорношкірого. Тут є дідшептун, він лікує травами й нашептами. Результати незвичайні!

Ми вийшли з барака. На спеці порпалися в куряві діти.

— Хто наглядає за ними?

— Наглядачі бараків.

Універсальний народ — наглядачі! Вони й командують загонами, вони і лікарі, вони ж і няні!

До „вандеру“ підійшов понурий індуc з палицею в руці і, поштиво вклонившись, сказав йому кілька слів бенгальською говіркою. Лице „вандеру“ розплилося в усмішці.

— Я казав, що втікачів піймають! — сказав він до м-ра Альфреда.

— Піймали? — швидко спитав м-р Альфред.

— Звичайно; їм дали доброго прочухана й відправили на плантацію.

Виявилось, що кілька днів тому з плантації втекло чоловіка з шість робітників. За ними погналися наглядачі й поліцаї з спеціально вимуштруваними собаками. Втікачів піймали і з скрученими руками привели на плантацію.

— Що змушує робітників тікати? — запитав я не зовсім делікатно.

— Спитайте в них! — роздратовано відказав м-р Альфред. Відповідь була груба. М-р Альфред схаменувся.

— Це краще пояснить вам м-р Стюарт, — сказав він.

— Сер, мабуть, уперше в Індії? — ввічливо запитав „вандеру“. — Сер не знає тутешніх кулі. Це — дорослі діти. В них повно нездійснених фантазій і вони, як діти, потребують виховання. Кожна нова партія, що прибуває на плантацію, перехворює на своєрідні хвороби. Кулі наївно думають, на плантаціях можна мало працювати і добре жити. Вони уявляють собі плантацію, як земний рай. Звичайно, з цього виходять розчарування. Потрібний довгий час, поки кулі зорієнтуються й звикнуть до наших законних вимог. Більшість зникає, сер; наші люди вміють бути терплячими й наполегливими. Але найнебезпечніша

хвороба — туга за батьківщиною. На неї хворіють 100 % новачків. Вона починається зараз же, як прибувають сюди, і має характер справжньої епідемії. Не рідкі випадки самогубства й різні ексцеси. Особливо сумують кулі, в яких дома лишилися родини. Звичайно, ми робимо все потрібне. Але діти дітьми й лишаються: їх не втихомириш ніякими розумними доказами.

— Чи не думаєте ви, що ці „хвороби“ пов'язані насамперед з економічним і правовим станом робітників? Якби він був кращий...

М-р Альфред здивувався. Краще, ніж на його плантації?! Нехай „кулі“ дякують своєму Вішну або Шіві, що потрапили до нього. На сусідніх плантаціях робітникам у сто раз гірше. Там їм систематично недоплачують і продають гнилі продукти. Там часто вбивають „кулі“ до смерті... Та що й говорити! Треба знати цю „худобу“: хоч золотом їх обспай — однаково будуть невдоволені.

— Сер каже про *правовий* стан кулі, — обережно зауважив „вандеру“. — Ми не дозволяємо собі нічого, що суперечило б законові. Але якщо сер має на увазі тілесну кару, то це абсолютно неминуче: кулі — не європейський робітник; у нього інші поняття про честь. Зараз він покараний і плаче, а за хвилину весело сміятиметься. Він признається в душі, що покараний справедливо.

Ми спустилися до факторії. Дорогою я побачив різні види цинхони (хінного дерева). Колись то була „цікава“ культура, а тепер... м-р Альфред з презирством скривив губи. Це що? Це — кардамон, а далі — корицеве дерево — таксамо нічого не варті речі; нехай ними займаються „чорношкірі“... Інша справа — каучукове дерево. У м-ра Альфреда є невелика плантація за сусідньою горою. Правда, ціни на каучук не ті, що 15—20 років тому. Ах, які були ціни! Які ціни! Та справа відновиться: гумова промисловість ще не сказала останнього слова.

Ось і факторія. Велика триповерхова будівля просякнута запахами чаю, змішаними із запахом амоніаку. У двох верхніх поверхах лист в'ялять, у нижньому — скочують, дають перебродити, сушать сортують і пакують для відправки до Лондона.

Нас зустрів головний майстер, ставний індуc з енергійним і розумним обличчям. На ньому був сніжнобілий костюм з золотим ланцюжком від годинника. Він тримався дуже поважно.

— Добрий день, дорогий м-р Реджі! — привітно сказав м-р Альфред, простягаючи йому руку.

Мене здивувала така чемність до підлеглого, та ще „чорношкірого“. Та невдовзі я довідався, що м-р Реджі не звичайний собі майстер; він був великим „ті-тестором“ (дегустатором)¹. З його „чорних“ рук виходили сорти чаю, які на лондонському ринку йшли поза конкуренцією. Ні шилінга втрати! Премії від біржових маклерів! Золоті медалі на виставках! Тут не тільки потиснеш, а й поцілуєш руку, що вміє робити тобі такі добрі гроші.

М-р Альфред дивився на великого „ті-тестора“ лагідними очима. Ну, як справи? Затяглося в'яління? Так, чортова погода! А як працює друга катальна машина Джексона? Полагоджена? Чудово!

Ми пройшли по відділах факторії. Верхні поверхи були завалені „таттами“ — джутовими полотнищами, напнутими у вигляді етажерок. Їх було кілька сот. На них тонким шаром лежав чайний лист. М-р Альфред узяв пробу. Лист при стискуванні збився на мертвий ком. Він втратив пружність і не хрумтів. Здається, готовий? Ще дві години? Дві, то й дві, м-рові Реджі видніше.

В далекому кінці робітники звалювали лист на візки й везли до відкритих люків. Раз! візки перекидалися і лист зникав у полотняному рукаві. Внизу його дожидали катальні машини Джексона. Лист потрапляв між двох рам, які рухалися в протилежних напрямках. Під верхньою рамою влаштовані біла у вигляді брусків, вони давили й скручували лист. З листя вибігав зелений сік, та він скоро всмоктувався назад.

Біля машин чергували робітники. Вони регулювали подачу листу й щохвилини поглядали на годинника. Перша машина пропрацювала сорок хвилин. Стій! Тепер лист пішов в апарат, що розбиває злиплі грудки на окремі

¹ Дегустатор — той, що визначає сорти на смак.

листочки. Дуже пахло амоніаком. Далі йде відсівання великого листу від дрібного. Великий лист давлять удруге, а дрібний (найцінніший) розкладають на підлозі й накривають мокрими полотнищами.

Ми взяли проби. Великий „ті-тестор“ у задумі мняв лист у руці. Як би не передержати! Запах має розвиватись поступово. Якщо лист перебродить, він не вдержить запаху до Лондона. Таке траплялося... не в нього, ні, а в недосвідчених „ті-тесторів“. Він ще раз понюхав лист і дав розпорядження завантажити його в сушарню.

Сушарня „сіроcco“ працює гарячим повітрям. Початковий нагрів — 65° Ц., ні більше, ні менше. Повітря продувається вентиляторами через усі три поверхи апарата. Лист розкладають на решета. Робітники (їх по двоє біля кожного „сіроcco“) блискавично швидко вштовхують і вихоплюють решета з печі, послідовно переставляючи їх з поверха на поверх. Рухи робітників швидкі й чіткі; вони наче змагаються в складній грі. Їх праця вважається за нележку; зате робітники біля „сіроcco“ одержують не 18, а 25 коп. за десятигодинний робочий день!

Ми пішли до сортувального відділу. Тут фабрикувалися сорти чаю, ті самі сорти, що викликали таке захоплення в біржових маклерів. Чай лежав великими купами і його пропускали через цілу систему сортувалок.

Великий „ті-тестор“ запропонував нам проби готових партій чаю. Він робив усе урочисто, мов жрець. Ось „брокен-пеко“. Настій зеленуватий, присмак гіркий. Я мимоволі поморщився. Великий „ті-тестор“ з подивом глянув на мене.

— Як! Серові не подобається? Адже це найкращий ринковий чай!

„Дурень же ти після цього!“ — мабуть подумав він.

Мені стало ніяково. Виручив мене м-р Альфред.

— Наш гість звик пити чай із цукром, — сказав він тоном няньки, що просить вибачення за провинність дитини.

— О-о! Сер не спеціаліст! Та-та!

Великий „ті-тестор“ ласкаво усміхнувся. Усі раптом також почали усміхатися. Хлопчик біля терезів пирснув у кулак. „Сер звик пити чай з цукром. Ха-ха!“

Тут засперечалися. М-р Альфред дозволив собі думати, що в „сушонг“ треба додати трохи „неко“. Трішечки, одну капелютку... для запаху. Великий „ті-тестор“ рішуче заперечував. Навіщо! Сорт цілком такий, якого потребують у Лондоні. М-р Альфред продовжував м'яко наполягати. Його підтримав „вандеру“. Великий „ті-тестор“ зашарівся від образи й заявив, що може кожної хвилини здати факторію, якщо його сорт не подобається серові. Після того м-р Альфред припинив суперечку і почав розповідати анекдоти з життя плантаторів.

Обійшовши всі відділи факторії, ми вийшли на свіже повітря. Сонце було над головою. Плантація була залита сліпучим світлом. Миготіли сотні білих блузок і хусток. З гори спускалися двоє робітників; вони несли третього, того самого, якого вжалила кобра. Він таки вмер... вмер у розпалі сезону, коли руки дорожчі за золото!

М-р Альфред розгнівано глянув на нього. „От і працєю з такими! Борись із конкурентами!“ — мабуть, подумав він.

— Ходім снідати, — зітхаючи, промовив він. Ми попрощалися з „вандеру“ й пішли до вілли, що біліла серед зелені.

РОЗДІЛ XXIII

ГАНСІ

(оповідання з життя індуського хлопчика)

Я прожив на плантації кілька днів. За цей короткий строк я встиг придивитися до життя робітників. Мені здавалося, що я перенісся в далеке середньовіччя. Колоніальний режим, найжахливіший на чайних плантаціях, які лежать далеко від великих центрів. Тут свої окремі закони, окремі права й обов'язки. Сваюля й найжорстокіша експлуатація відбуваються на кожній дрібниці побуту.

Я хочу розповісти історію одного індуського хлопчика, що потрапив на плантацію й загинув на ній. Я не збираюсь нічого перебільшувати; подібні історії не рідкі. Назву свого маленького героя — Гансі.

Вже надходив вечір, і вечірні тіні лягали від лісу до берега ріки. Гансі — він був помічником пастуха — гнав стадо до села. Він сидів верхи на старому буйволі, якого звали „багадур“ (хоробрий), і довгою бамбуковою палицею підганяв збитих у купу зебу.

На узліссі хлопчик підвів голову й прислухався.

Ту-у-у-цін-цін-трр-там! долетіло з вершечка величезного баніана.

Гансі розгледів барвистого птаха, що жваво перестрибував з гілки на гілку.

— Даяль, — прошепотів Гансі, і його обличчя засяяло усмішкою. Він любив слухати цього веселого співця, який, як говорили старі люди, приносить біднякам щастя.

— Даяль! Даяль! Дай багато грошей! — закричав Гансі, задерши голову.

Ту-у-у-цін-цін-трр-там! — відповів даяль і перестрибнув на найвищу гілку.

У селі Гансі побачив велику метушню. Перед хатою старшини сидів на камені незнайомий чоловік, одягнений по-міському. Очі в незнайомого були якійсь чудні: вони начебто дивились у різні боки, а довга борода віялом закривала груди. Навколо нього стояла велика юрма безземельних „райотів“, серед яких Гансі побачив свого батька.

— Дурні! — розгнівано кричав незнайомий. — Я вам вдесьте повторюю: чоловіки одержуватимуть по піврупії і дві анни, а жінки і підлітки — по шість анн. Вартість переїзду ви оплатите поступово. Бараки чудові, багато місця, повітря. Кожен дорослий робітник матиме по чверті акра землі для власного поля та городу. Праця легка. В свята ви будете зовсім вільні. Продукти дешеві й різноманітні. Місце здорове, ніяких хвороб не буває.

— Саїб надто багато вимагає для себе, — боязко промовив хтось із натовпу.

Косоокий чоловік спалахнув.

— Багато?! скричав він, аж підскачівши з каменя. — Я вимагаю лише по 30 рупій з кожного дорослого і по 10 рупій — з підлітка. Це — мізерна плата. Ви мусите пам'ятати, що вернетесь додому багатими людьми й ціле життя будете дякувати мені.

Гансі погнав стадо далі й не чув, чим кінчилося. Увечері в хаті старшини косоокий чоловік частував ромом найвпливовіших „райотів“. Батько Гансі вернувся додому напідпитку, чого з ним ще ніколи не бувало. Вранці він сказав жінці, що вирішив підписати контракт на чотири роки.

— Тут ми загинемо з голоду, — говорив він. — Я візьму з собою Гансі і Бену, а ти з рештою дітей і старими залишишся дома. Я надсилатиму тобі гроші. Саїб сказав, що на плантації життя дуже дешеве і що господар платить добре. Якщо ми назбираємо грошей, то купимо ділянку землі — акр чи два, і кінець тоді нашим злидням.

Мати Гансі зітхнула.

— Чотири роки! — промовила вона. — Я не пізнаю своїх

дітей, коли вони вернуться. Звідки ж ти візьмеш 50 рупій для саіба?

— Треба дещо продати й позичити в лихваря.

— Та ми й так багато йому винні...

— Іншого виходу немає. Сама добре знаєш, що ми вмираємо повільною смертю.

Почалася метушня й збирання. Гансі перестав пасти худобу. Він збентежено бігав з однієї хати до другої, ділячись вражіннями з приятелями. Йому було і весело, і страшно, і тужно. Майбутнє малювалося йому то радісним, то сумним. Вночі він часто прокидався від власного крику, бо йому снилися страхіття з головами косоокого чоловіка, бездонні провалля й гадюки. Його старша сестра Бену була начебто спокійна. То була мовчазна дівчина; але Гансі знав, що їй не охота їхати з села і що вона нишком плаче.

Напередодні від'їзду Гансі побіг на берег ріки. Він відвідав усі знайомі місця й почепив ганчірку на гілку баніана: це була скромна жертва богові Ганеші, зображення якого стояло під деревом.

Ту-у-у-цін-цін-трр-там! пролунав над головою голос даяля.

— Я від'їжджаю, даяле, — закричав Гансі, — ми не побачимось цілі чотири роки.

Ту-у-у-цін-цін-трр-там! — озвався веселий співець. На цей раз його спів примусив стиснутися серце Гансі; він раптом заплакав і бігцем вернувся додому.

Десятиденна подорож на плантацію здавалася Гансі чарівним сном. Залізниця, Мадрас, величезний пароплав, не видане море, Калькутта, знов пароплав, на цей раз річний, — від усього цього аж очі розбігалися. Правда, робітників збивали в тісні приміщення й дорогою погано годували, та Гансі не звертав на це уваги. Його так захопили нові картини, що він цілком забувся за село й покинутих рідних.

На глухій пристані, що притулилася біля підніжжя гір, робітникам наказали злазити. Їх зустрів сердитий чоловік з бамбуковою палицею в руці й зараз же повів їх на плантацію. Довелося довго підійматись угору, але Гансі не почував втоми, бо милувався дрімучими лісами й водопадами.

На горі зеленіла плантація. Тут таки видно було бараки, вкриті напівзотлілою драницею. Внизу, на березі гірського потоку здіймалася серед зелені триповерхова будівля чайної фабрики з водяним колесом, що крутилося збоку.

Робітників завели в один із бараків. Сімейних улаштували в манюсінських кімнатах, а одинаків— у спільних приміщеннях. Меблів не було; замість постелі робітникам видали по одній старій рогожі.

Гансі разом з батьком і сестрою потрапив у наріжну комірчину без вікон і без стелі. Крізь дах, очевидно, текло, бо на глиняній долівці в кутку стояла грязюка.

Коли робітники улаштувалися, їх викликали на двір, і сивобородий чоловік (управитель плантації) сказав невеличку промову. Він нагадав робітникам умови наймання й попередив, що за провинності їх каратимуть і штрафуватимуть. Вони повинні, не перечачи, коритися не тільки йому, управителеві, а й наглядачам. Продукти вони мусять купувати тільки в хазяйській крамниці. Як його запитали, коли робітникам дадуть обіцяні чверть акра землі, управитель сказав, що це з'ясується в найближчі дні. Нарешті управитель висловив певність, що робітники будуть розсудливі „як діти, які мають дбайливих батьків“.

Позад управителя стояв наглядач, той самий сердитий чоловік, що привів робітників на плантацію. Він похмуро поглядав на своїх підлеглих. Коли його погляд зустрівся з поглядом Гансі, хлопчик швиденько опустил очі й відчув несвідомий страх.

Другого дня, ледве розвиднілося, робітників збудив грюкіт „там-тама“. Протягом півгодини треба було поспішати, прибрати в приміщенні й узяти на складі все потрібне для роботи.

Разом з двадцятьма „новачками“ Гансі взяв високий бамбуковий кошик і пішов на плантацію. Він був у підвищеному настрої. Він дивився на гори, залиті червоним ранішнім світлом, на туман у долині, на незвичайну будівлю фабрики, і йому закортіло пробігтися до річки й полазити по лісистих схилах гір.

Дорогою на плантацію робітники пройшли повз чудовий будинок, оточений пальмами й квітниками. Там жив госпо-

дар плантації. Гансі задивився на нього й трохи відбився від партії. На нього загарчала велика собака, подібна до леопарда. Гансі злякався й кинувся наздоганяти партію.

На плантації робітників розставили рядами біля чайних кущів, і наглядач пояснював, які пагони треба общипувати. Він переходив від одного робітника до другого, поки не впевнився, що вони зрозуміли, як саме треба робити. Спочатку справа посувалася помалу; головне, робітники часто пропускали маленькі гілочки. Наглядач зараз же помічав помилку й різко робив зауваження.

Гансі збирав чайний лист не гірше за інших. Його бистрі очі не пропускали жодного листочка. Праця здавалась йому легкою й цікавою. Він не знав, що наглядач надалі вимагатиме утрое швидшої роботи. Партія складалася з жінок і підлітків. Поряд із нею працювала друга партія, за нею — третя. Кожною партією керував окремий наглядач. Величезна плантація була всіяна робітниками; чути було шарудіння чайних кущів, стримана розмова, брязкіт браслетів і намист.

Сонце підіймалося дедалі вище; його вогненні промені падали з сліпучо-блискучого неба й пекли спину й голови робітників. Гансі звик до спеки (на його батьківщині було жаркіше, ніж у горах), але в нього від роботи розболілися пальці й попереки.

— Працюй! Працюй! — суворо підганяв наглядач.

Опівдні пролунали звуки „там-тама“. Частина робітників побігла до бараків, а решта лишилася на плантації й поснідали тим, що принесли з собою. Гансі з сестрою — сусідкою по роботі — посідали в затінку дерева й з'їли по рисовому коржу й банану.

— Де батько? — спитав Гансі.

— Не знаю; мабуть, працює внизу, — і сестра показала на фабрику.

— Тут краще, ніж у нас, — сказав Гансі, дивлячись на гори. Сестра нічого не сказала й зітхнула.

Знов заторохотіли „там-тама“. Наче спід землі з'явилися наглядачі. Робітники поставали на свої місця й їх руки замиготіли навколо кущів. Сонце нестерпуче пекло, чайне листя блищало, мов лаковане, й мерехтіло в очах.

Коли Гансі дивився в далечінь, він бачив, як струменило в долинах насичене випарами повітря. Від ранішньої жвавості „новачків“ не лишилось і сліду. Вони працювали мовчки, інколи скоса поглядаючи на сонце. Раптом наглядачі зняли крик і заметушилися навколо своїх партій: на плантацію прийшов управитель.

— Чом так помалу працюють?— крикнув він, підійшовши до партії Гансі.

— Новачки, сер, — відповів наглядач.

— Підганяй цих ледарів! Не шкодуй палиці!

Нарешті, сонце торкнулося далеких гір. Коли стемніло так, що не можна було відрізнити молодих листочків від старих, біля бараків залунали звуки „там-тама“. Наглядач наказав занести зібраний лист на фабрику й здати на склад кошики.

Прийшовши до барака, Гансі знесилений повалився на рогожу. Сестра силоміць примусила його з'їсти жменю рису й шматок солоної риби. Батька ще не було. Гансі заснув і бачив уві сні чудних ящірок, які гналися за ним по чайній плантації.

Минуло дванадцять днів. Гансі втягнувся в роботу. В нього вже не болів попереk і пальці не пухли, як в перші дні. Звичайно, на кінець дня він дуже втомлювався, але спав міцно й не бачив уві сні страхіть. Він і сестра були кращими робітниками; але вони ніколи не випереджали інших і навіть уповільнювали рухи, коли бачили, що товариші відстають.

В партії були жінки з немовлятами. Вони прив'язували їх хустками на спині й годували, сівши під чайним кущем. Наглядачі сердилися й підганяли їх. В одній робітниці дитина померла на спині; вона кричала, кричала, а потім замовкла. Коли мати розв'язала її, вона лежала, скорчившись, як червачок. Наглядач сердито похитав головою й дозволив жінці віднести трупик до барака.

Робітники одержували плату зовсім не таку, яка була в контрактах. З них вираховували вартість проїзду на плантацію і харчування за десять днів дороги; утримували також вартість продуктів, що робітники набирали в борг, нараховуючи при цьому 20% „на видатки для утримання

крамниці“ (як пояснював управитель). Крім того, з денного заробітку доводилося давати пів анни наглядачеві. Часті штрафи зменшували зарплату, яку до того ще видавали неакуратно. Робітники спробували були заговорити про землю, але управитель заявив, що вони одержать її тоді, коли сплатять усі борги й будуть „варті нагороди“. Виявилось, що в контракті про землю сказано так туманно, що робітники не мали права нічого вимагати. Маленькі клаптики землі давали тільки тим робітникам, що пропрацювали на плантації понад чотири роки й мали добрі відносини з начальством. „Новачки“ спробували були звернутися до господаря плантації, та він просто вигнав їх геть.

Ганс примічав все, що діється навкруги. Він невдовзі зрозумів, що косоокий обдурив робітників. Йому довелося довідатись про таке, чого він раніш ніколи не чув. На його очах наглядачі немилосердно били палицями робітників і примушували збирати чайний лист навіть під час загального відпочинку, він бачив, як виганяли з бараків на роботу людей, що були хворі й ледве стояли на ногах; як змучені матері встромляли дітям у рот соски з опійним соком, щоб вони спали й не заважали їм працювати. Він бачив турботи батька, який ніяк не міг збити хоч трохи грошей для жінки. Він не обминав жодної дрібниці навколишнього життя, чужого й страшного, як розповіді брамінів про загробні муки грішників.

Одного разу Гансі довідався, що кілька підлітків збираються тікати з плантації. Один із них був з партії Гансі. Цей працюючий хлопчик годився на всяку роботу, крім тієї, яка потребувала спритності. Наглядач лютував і немилосердно бив його. Хлопчик працював без усякої плати, бо його завжди штрафували.

Звичайно, Гансі нічим не виказав, що знає про змову товаришів. В нього сильно билося серце, коли настала субота, день, в який хлопчики мали тікати. Якби не було тут батька й сестри, Гансі можливо, також утік би, бо його дедалі дужче тягло на батьківщину.

Хлопчики так спритно вислизнули з бараків, що за них згадали тільки в понеділок вранці, коли партії вийшли на плантацію. Знявся переполох. Управитель кричав на робіт-

ників і загрожував їм тюрмою за те, що вони нічого не сказали про втечу. Він сам побив батька одного з хлопчиків і оштрафував усіх родичів утікачів на тижневий заробіток.

Гансі довідався, що за хлопчиками послали погоню, в якій взяли участь наглядачі й поліцаї з собакою.

— Звичайно, їх упіймають,— казали робітники.— Звідси навіть дорослим не завжди щастить утекти.

Минуло кілька днів. Темного грозового вечора по бараках пройшла чутка, що одного з утікачів привели до контори. Родичі хлопчиків кинулися були довідатися. Виявилось, що піймали товариша Гансі по партії, а решту, як казав поліцай, знайти не вдалося.

— Невже їм пощастило втекти? — дивувалися робітники.

Втікача протримали три дні в карцері при фабриці. Коли він, нарешті, з'явився на плантації, Гансі жажнувся: лице товариша було все в синцях і ліве вухо було майже відірване.

Незабаром з'ясувалося, як піймали хлопчика. Втікачів наздогнали на березі „Крокодилячого озера“, поблизу Брамапутри. Товариш Гансі кинувся тікати берегом, та його зловила й покусала собака. Решта хлопчиків кинулися в розпачі в ставок, щоб переплисти на другий берег. За хвилинку їх потягли у воду крокодили.

— Мені наказали нікому про це не говорити,— сказав товариш Гансі;— тому мовчи, як мертвий. Інакше мене вб'ють.

— Я вмію мовчати, коли треба,— відказав Гансі.

— Я однаково втечу,— помовчавши, похмуро казав товариш. Тільки на цей раз я буду розумніший: втечу в гори до пастухів і проживу у них доти, поки про мене забудуть.

Через місяць упертий хлопчик знов утік з плантації. Цього разу його не піймали.

У свята робітники розважалися, як уміли. Вони сиділи цілі дні біля бараків і співали сумних пісень.

Якось у найбільше свято до крайнього барака підповзла кобра. Вона лежала біля куца й люто роздувала шию. Один із старих робітників приніс у місці молоко й обережно поставив перед нею. Змія оберталася на всі боки,

але, нарешті, втихомирилась і підповзла до миски. Усі закричали з радості, бо вирішили, що кобра принесла щастя.

В цю хвилину зза барака вийшли хазяїн і управитель з гуртком гостей.

— Дике чорне бидло,— промовив господар, з презирством глянувши на робітників.

Один з гостей сфотографував сцену з змією.

— Ви правду кажете: таміли мало чим відрізняються від тварин,— сказав він.— Вони розуміють лише палицю. Я добре знаю цих дикунів...

— До того ж вони шахраї й ледарі.

Гансі чув розмову „саїбів“. Він трохи розумів по-англійському, бо два роки навчався в початковій школі.

„За віщо вони лають нас? Що ми робимо поганого?“— подумав він.

Того вечора в господаря було свято. Будинок і веранда були освітлені, грала музика. До барака прибіг наглядач і почав вибирати найкращих дівчат для танцю, який хотіли побачити гості. Сестра Гансі удала, що спить; наглядач штовхнув її ногою в бік і примусив встати.

— Візьми свої прикраси! — наказав він. Батько насупився, але промовчав. Сестра одяглася й разом з іншими дівчатами пішла до господаря. Вони повернулися пізно й розповідали про розкішні кімнати та чепурних „саїбів“.

Швидко минали місяці. В розпалі літнього мусону на плантації почала лютувати малярія. Щодня захворювало по кілька чоловіка, переважно дорослих, бо вони працювали у вогкій долині. Хвороба ускладнюлася розладом шлунка, і хворі швидко вмирили. Приїхав урядовий лікар; він через п'яте вдесяте оглянув хворих і того таки дня поїхав на інші плантації, де становище було не кращим.

Робітники збентежились. Одного разу ціла партія відмовилася йти на працю в долину. Поліцаї заарештували „привідців“ і закували їх у кайдани, а управитель оштрафував усю партію.

Одного пекучого дня захворів батько Гансі. Він довго пересилював себе й працював, та потім ліг і за кілька днів помер. Його того ж дня закопали на узліссі. Гансі і його сестрі не дозволили провести тіло.

— Батька ви не підведете, а лист починає перестигати,— жорстоко сказав наглядч і штовхнув Гансі до виходу з барака.

Гансі й сестра плакали біля чайних кушів і пропустили багато молодих листочків. Цей день видався Гансі безконечним. Коли вони вернулися до барака, сестра почала кричати й битися на рогожі. Сусідка облила її водою й ночувала з ними, бо вони боялися самі спати.

Після смерті батька Гансі відчув страшенну тугу за батьківщиною. Бувало це й раніш, та з ним тоді був батько, який завжди лагідно говорив з сином і вмів заспокоїти й розважити Гансі. Правда, була ще сестра, та вона не могла замінити батька й часто, замислившись, не відповідала на його запитання. Гансі почував себе страшенно самотнім і нещасним; він часто плакав уночі, уткнувшись обличчям у рогожу.

Раптом у нього пропала охота працювати. Він робив помилки і його двічі штрафували на денний заробіток. Наглядч так боляче вдарив його по спині, що він довго не міг розігнутись.

— Старайся, старайся, хлопчику,—казала сусідка;—тепер, коли батька немає, ти мусиш бути за голову родині.

Гансі не відповідав і тільки низько хилив голову.

У сусідньому бараку жив старий робітник. Він побував у багатьох країнах. Сидячи вільного часу перед баракком, він розповідав товаришам про життя за морем. Гансі слухав його, затамувавши дух. З слів старого виходило, що біднякам всюди живеться погано, незалежно від того, якого кольору в них шкіра.

— Хіба білі саїби кривдять своїх? — з подивом запитав один із слухачів.

— І білі, і чорні, і жовті — усі однакові, — виплюнувши бетель, проговорив старий. — Справа не в шкірі, а в грошах. Хто багатий, той і крутить бідними.

Старий полюбив Гансі й нерідко розповідав йому цікаві історії.

— Тепер бачиш, як живеться на світі, — сказав він після смерті батька Гансі. — Твого батька і багатьох інших убили...

— Як убили?!.. Хто? — побілівши, спитав Гансі.

— Вбили господар плантації і його слуги. Для своєї користі вони посилали їх на роботу в небезпечні місця. Аджеж убивати можна не тільки ножем, але й роботою.

Гансі довго думав над цими словами. Він став ще більше боятись наглядачів і управителя. Йому не раз спадала думка про втечу, але після трагічної історії з хлопчиками він не міг знайти товаришів. Гансі втратив апетит і схуд, як тріска. Він шалено мріяв про час, коли кінчиться контракт і йому дозволять вернутися додому. Ця мрія переходила в психічну хворобу, яка підточувала сили хлопчика. Лежачи вночі на рогожі, він так ясно уявляв собі рідну хатину, селище й береги Годавері, що схоплювався й вибігав з барака. Дедалі частіш його охоплювали галюцинації, під час яких він вигукував безглузді фрази й сміявся. Страх перед наглядачами був такий, що коли він якось почув їх крик, він забився в темний куток і не виходив з нього пів дня.

— Хлопчик скінчить погано,— похитуючи головою, говорила сусідка й радила сестрі чимнебудь розважити Гансі. Якось у свято Гансі пішов до узлісся, на могилу батька. Він проходив під деревом, коли почув знайомі звуки:

— Ту-у-у-цін-цін-трр-там!

Гансі задривав і весь аж засяяв.

— Даяль!—прошепотів він і знайшов очима птаха. Він перестрибував з місця на місце на найвищій гілці.

Звичайно, то був той самий даяль, що жив у бамбуковому гаї на березі Годавері і своїми дзвінками співами будив Гансі вранці. Він прилетів сюди, щоб розважити Гансі й переказати привіт від матері й братів.

— Ту-у-у-цін-цін-трр-там! заспівав даяль і перелетів на друге дерево.

Гансі пішов за ним. Даяль співав і перелітав все далі й далі в глибінь лісу. Гансі здавалось, що він кличе його за собою.

— Занеси мене додому!—закричав Гансі, з благанням простягаючи руки до птаха.

— Стій, чортеня!—пролунав позаду Гансі голос, від якого хлопчик захолов. Його наздоганяв наглядач, який стежив, щоб робітники не відходили далеко від бараків.

Даяль знявся з дерева й полетів у ліс.

— Даяль! Даяль! — з розпачем закричав Гансі й що було сили побіг за ним.

— Стій, кажу тобі! — гримав за ним голос наглядача.

Гансі біг, спотикаючись об ліани й не помічаючи колючок, які впивалися йому в тіло. Перед ним мелькав даяль; він усе співав і манив Гансі за собою.

Раптом гострий біль у нозі примусив Гансі закричати. Він начебто заплутався в довгій холодній ліані й упав ниць на землю. Підвівшись, він побачив кобру, яка щойно вжалила його, а з другого боку — страшну постать наглядача з палицею в руці...

Опівдні Гансі помер і його закопали на узліссі поряд із могилою батька.

РОЗДІЛ XXIV

м. Калькутта. „Біле“ і „чорне“ місто. Становище індійських робітників. Ботанічний і зоологічний сади. Калькутський порт. Подарунок Рама. На пароплаві. Остання зустріч з секретарем генерального консульства.

Закінчивши ботанічні роботи на Гімалаях, я приїхав до Калькутти. Була найнеприємніша пора року. Величезне місто пашило жаром. Найвищі англійські чиновники й індуські багатії переселилися до Сімлі або Даржілінга. Після кожного дощу місто оповивалося туманним маривом, бо вода вмить випаровувалася на розжарених брукках і м'яких асфальтових тротуарах.

Європейська частина Калькутти нагадує в мініатюрі західноєвропейські столиці. Такі самі розкішні будівлі, трамваї, бульвари, статуї, магазини. Нічого оригінального, крім снуючого по вулицях натовпу. Багато моряків різних національностей: Калькутта портове місто, хоч вона збудована не на березі моря. Найбільші пароплави можуть дійти до неї з Бенгальської затоки рікою Хуглі.

„Чорне“ місто, де скупчена основна маса населення, також подібне до всіх бачених мною „чорних“ міст: ті самі вузькі вулиці, розмальовані три й чотириповерхові будинки з балконами й галереями, незчисленні кустарні майстерні, крамниці й ресторани; така сама скупченість населення, така сама печать злиднів на далеких кварталах. Тут навіть немає того, що прикрашує Бенарес та інші старі індійські міста: немає оригінальних храмів з вибагливим різьбленням і фантастичними статуями. Це й зрозуміло: Калькутта виникла й зросла порівняно недавно, як адмі-

ністративний центр завойованої колонії. Це „казенне“ місто, хоч воно є і великим промисловим і торговельним пунктом.

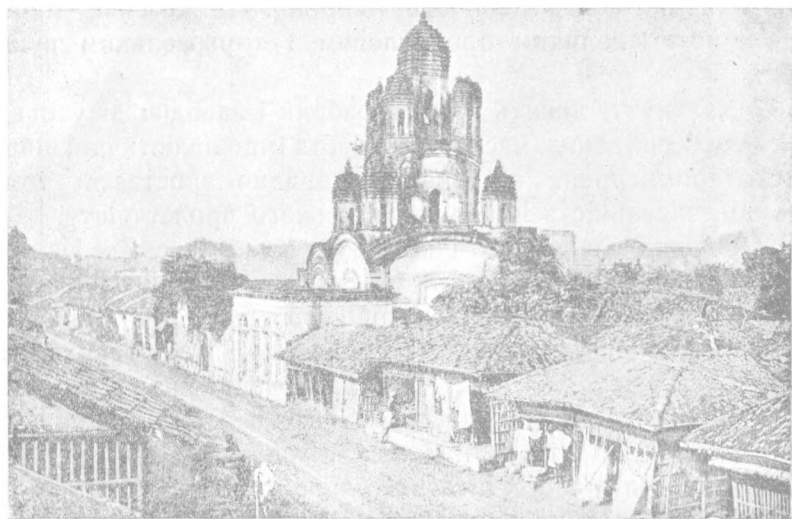
У Калькутті досить багато фабрик і заводів: джутових, посудних, шкіряних, маслоробних. Від імперіалістичної війни число промислових підприємств швидко зростає й тому зростає чисельність індійського міського пролетаріату.

Заробітна плата робітника індуса дуже низька. На бавовняних фабриках дорослий робітник — чоловік одержує в середньому близько одного карбованця на день, жінка до 50 коп., робочий день триває 11 годин. На джутових фабриках плата від 30 коп. до 1 карбованця на день. Але треба пам'ятати, що безконечні штрафи набагато зменшують заробіток, і що кожен індійський робітник примушений відраховувати з свого місячного заробітку деяку суму на користь майстрів та наглядачів.

— Саїб думає, що на фабриці легко знайти роботу? — сказав якомсь Рам. — Саїб помиляється: на одне вільне місце припадає сотня безробітних. Роботу дістає той, хто більше заплатить майстрові. Інші майстри беруть по 30 і більше рупій з чоловіка. Крім того, робітник платить майстрові проценти з заробітної плати. Мій брат заплатив майстрові за себе 32 рупії і за сина — 8 рупій. В нього не було таких грошей і він позичив у лихваря: за кожную взяту рупію він платив щомісяця 5% з заробітку. Нехай саїб обчислить скільки лишалося братові на життя.

Англійські імперіалісти кажуть, що індійські робітники мають мізерні потреби й тому цілком задоволені малою платою. Звичайно, це брехня. Які б не були малі потреби людини (насправді ж вони набагато більші, ніж кажуть експлуататори), а прожити з родиною на 2 крб. 88 коп. або навіть на 5 крб. на місяць просто неможливо. Тому робітники хронічно голодують. Найнижчу плату мають робітники в Мадрасі. Це саме той район, з якого найбільше тікають на чайні та інші плантації. Навіть висококваліфіковані робітники (ковалі, теслярі тощо) змушені „задовольнитися“ в цій провінції жахливо малою платою.

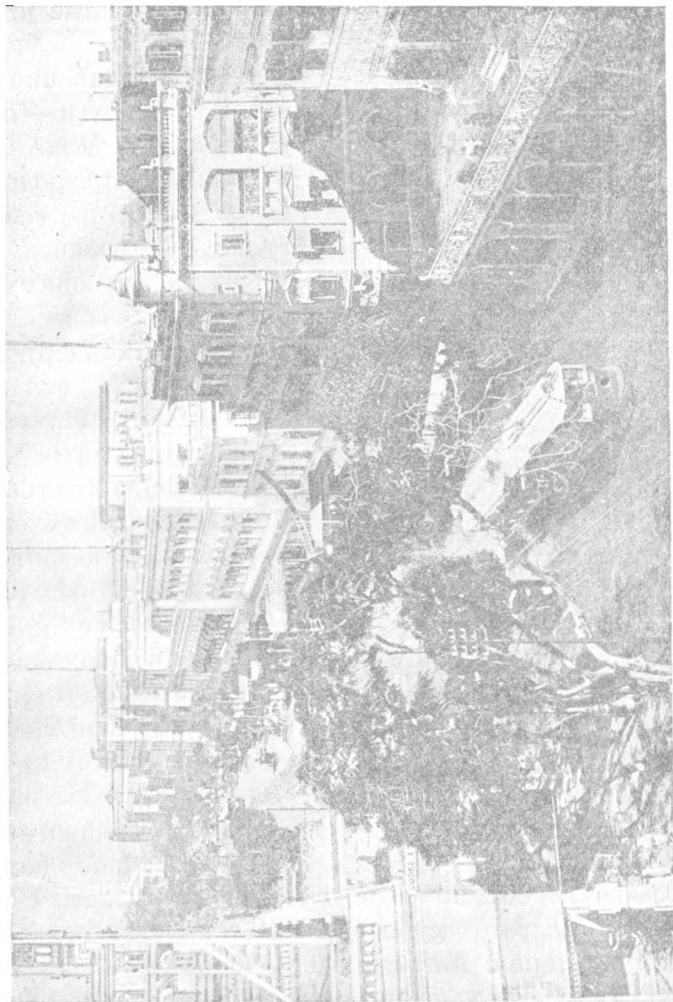
Про те, як живуть у робітничих кварталах Калькутті (та й по інших містах) з жахом розповідають навіть бур-

Околиці м. Калькутти

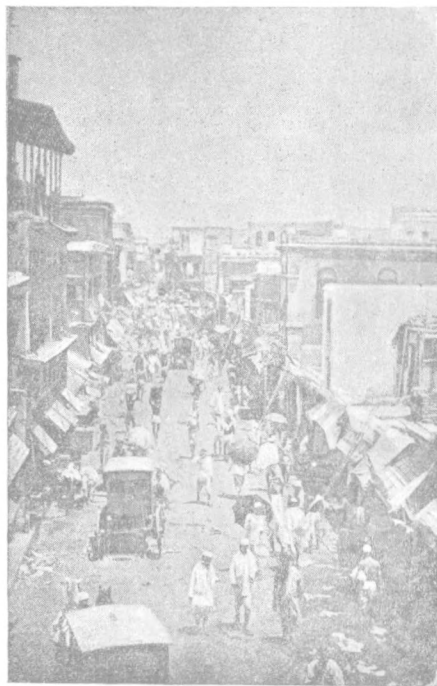
жуазні письменники. Тіснота, бруд, пошесті — ось доля індійського робітничого класу. Коли я вперше потрапив на околиці Калькутти, я очам своїм не вірив, що це столиця Індії. Діти обсіпані коростою, порпаються в куряві небрукованих вулиць разом з облізлими собаками; кожен будинок — огнище заразних хвороб, пекло для жителів; по дві-три сім'ї туляться в одній манюсній кімнаті. Немає ні водогону, ні каналізації. А тим часом „біле“ місто сяє чистотою вулиць і майданів, масою зелені й чудовими будівлями...

У Калькутті я оглянув музей і сади — ботанічний та зоологічний. Ботанічний сад дуже багатий і утримується в зразковому порядку. На поверхні штучних ставків плаває величезне листя „Вікторії регія“, в бесідках цвітуть химерні орхідеї і безліч витких рослин прикрашають стовбури дерев. Мені дуже подобалися тіністі алеї з пальм — таліпотових, масличних, кокосових, королівських, арекових та інших, зібраних з усієї Індії. Я знайшов у саду і гімалайських знайомих — деодари, рододендрони і мірти, цілі зарості велетенських молочаїв, якими уславлені гангські низини, величні фікуси, багату колекцію папороті.

Вулиця в європейській частині м. Калькутти

Зоологічний сад не так подобався мені. Звірі, сховані в клітках, мали сумний вигляд; навіть завжди веселі мавпи меланхолійно сиділи на гілках всохлого дерева, а тигри обернулися до глядачів спиною, наче не бажаючи й дивитись на них. Але в саду багато затишних кутків, де приємно посидіти в спеку.

Туземна частина Калькутти

Найгаласливіший район Калькутти — набережна. Тут цілий день неувяний гамір. Брязкання ланцюгів, пароплавні гудки, дзвін склянок, грюкіт навантажуваних товарів, людські голоси зливаються в концерт, звичайний для великого міста. Ціла армія напівголих вантажників метушиться серед куп товарів і бігає по хитких східцях. Пароплави навантажуються докраю багатствами Індії — рисом, лісом, кам'яним вугіллям, бавовником і відходять рікою Хуглі до Бенгальської затоки. На зміну їм приходять другі. З їх надрів витягають машини, мануфактуру й інші вироби

європейської (переважно англійської) промисловості. Останніми роками дедалі частіш приходять у Хуглі судна під японським прапором. Англійці з незадоволенням дивляться на низеньких людей з монгольськими лицами, надзвичайно ввічливих, та страшенно наполегливих. Ці люди збивають ціни з товарів і затоплюють Індію виробами своєї батьківщини. Проти них безсильні мита й різні перепони.

В Калькутті я розлучився з Рамом.

— Що ви думаєте робити? — спитав я його.

— Що, саїб? Повернуся в гори й полюватиму на баранів і ведмедів. Іншого діла в мене не може бути. Я не хочу працювати на плантаціях, де з людей висотують усі жили. Я люблю волю й свіже гірське повітря. Там я сам собі саїб.

Рам покопався в сумці й витяг якусь річ.

— Я хочу подарувати саїбові амулет,— сказав він, протягаючи мені срібну слонову голову на тонкій шовковій нитці.— Це — бог Ганеша; він дає щастя в різних справах. Звичайно, саїб не вірить в індійських богів, але бог Ганеша все ж допоможе йому. Саїб був добрий до мене і я хочу, щоб він інколи згадував свого слугу.

Я взяв амулет і подарував Рамові свою гвинтівку з усім приладдям. Рам не міг приховати свого захоплення. Він увесь аж сявав від задоволення й так обережно взяв з моїх рук рушницю, наче вона була фарфорова.

Великий англійський пароплав помалу рушив з пристані і пішов униз рікою Хуглі. Я стояв біля борта, на верхній палубі. Вода, набережна, пароплави сліпучо блищали під промінням сонця. Повітря струменило й заважало бачити далекі предмети. Навколо пароплава з пронизливим криком шугали сніжнобілі чайки, а на реях розсілася ціла зграйка зелених папужок.

Я дивився на місто, оповите туманним маривом. Мимоволі пригадувалися мені окремі пригоди з подорожі, ночівлі біля вогню, пересування човнами по бистрих індійських ріках, сутички з дикими тваринами. Внутрішній голос шепотів, що ніколи вже більше я не побачу цих захоплюючих картин.

Раптом хтось доторкнувся до мого ліктя. Я оглянувся й побачив перед собою усміхнене обличчя секретаря російського консульства в Бомбеї.

— Ну, як? — весело спитав він, потиснувши мені руку.— Надивились на „жучків“? Бачили, як здихають з голоду індуси?

— Так, я багато чого довідався, — відказав я.— А ви як опинились у Калькутті?

— Справи, дорогий сер. Аджеж я вже не секретар консульства, а секретар посольства в Афінах.

— Ось воно як? Вітаю.

Ми розговорилися. Я коротенько розповів секретареві про свої мандри.

— Знаєте що? — сказав він, блискаючи своїми очима.— Якби я був на місці індусів, я одного дня делікатно запропонував би цій шановній публіці (він кивнув на англійців) скочити за борт пароплава. Я навіть допоміг би їм перелазити через поруччя — ось так, — і секретар зробив виразний рух ногою, начебто підштовхуючи когось під зад.— Кажу це не як дипломат, а як приватна особа. Я прослужив в Індії два роки й надивився на англійських чиновників. В мене немає ніжного почуття до індусів. Я не знаю й не розумію їх, але мені гидко було дивитися на чванливо-презирливе ставлення одних двоногих скотів до других. Між нами кажучи, — при цьому секретар оглянувся, — англійська влада дуже стурбована революційними настроями індійської інтелігенції й робітників. Вона, як може, лавірує, — о, — вони майстри в цій справі! Та настане день, коли все спалахне. Так, так, революція в Індії неминуча. Не можна без кінця-краю зневажати й експлуатувати населення. Від англійців полетить пух і пір'я. Цілий фейрверк пір'я! З повсталим тристамільйонним народом англійцям не впоратись. Тому, дорогий сер, я дуже задоволений, що мене призначили в Афіни. Право, я дуже люблю купатися, але плавати навколо пароплава в товаристві англійських чиновників у мене зовсім немає охоти.

— Та ж ви не англієць...

— Е-е, сер, в лісі дрова рубають, а на село тріски летять. Індусам ніколи буде роздивлятися документи. Краще далі від гріха.

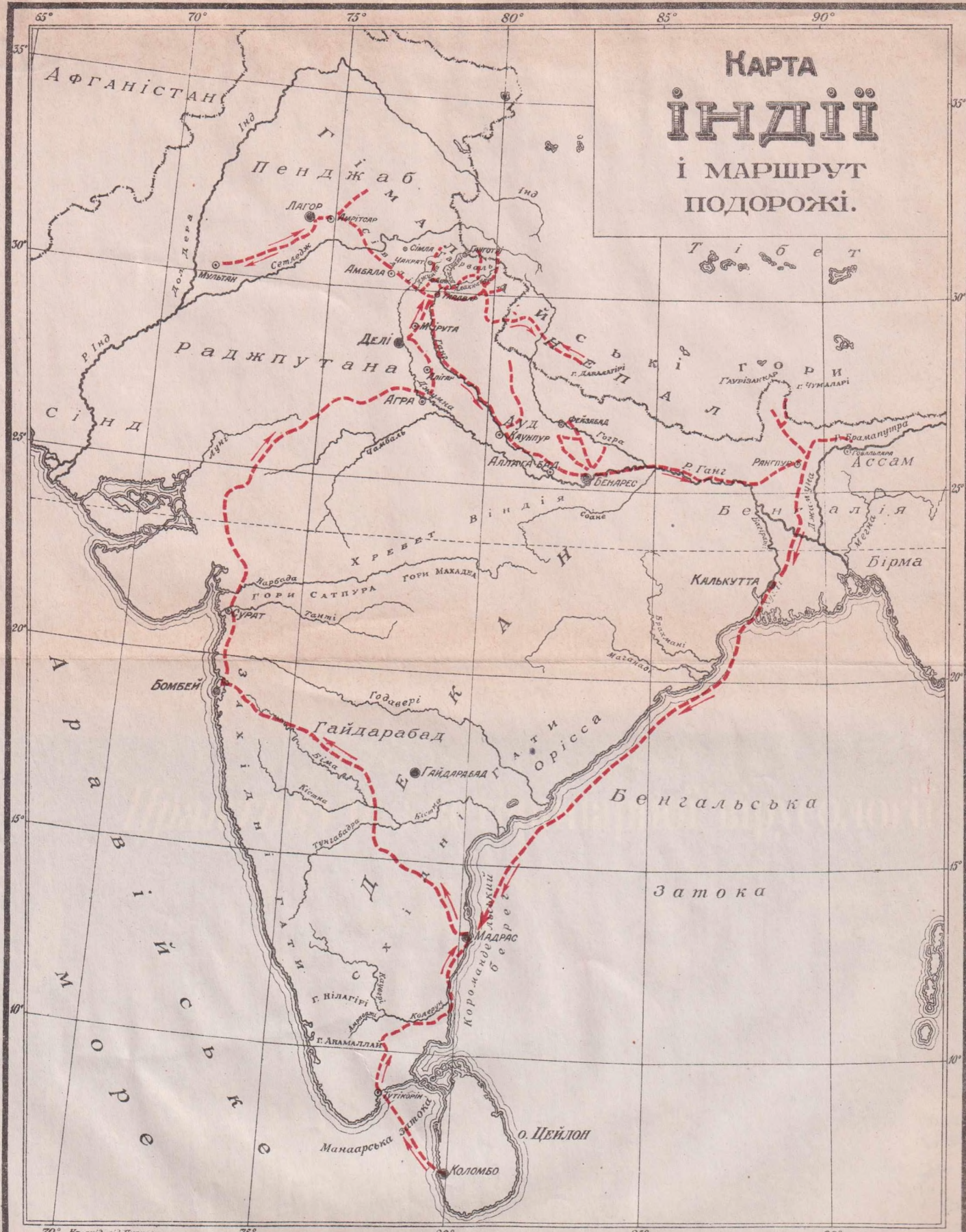
Пароплав плавно посувався звивистим фарватером. Калькутта зовсім оповилася димом. Берегом тяглися околиці міст, поля, переліски. Нижче починався лабіринт приток і островів, порослих лісом — велетенська дельта Ганга. Досвідчений лоцман правив пароплав то до одного, то другого берега. Аж ось, нарешті, на обрії блиснула смужка моря. Пароплав зупинився, лоцман спустився в катер, що підплив до пароплава, і замахав, вітаючись, рукою. Залізний корпус пароплава задвигтів і, дедалі прискорюючи хід, ми вийшли на широкий простір Бенгальської затоки.

З М І С Т

Від автора	3
РОЗДІЛ I	5
Перезїзд через Манаарську протоку. Декан з вікна вагона. Пустинне плато і річні оази. Тропічні рослини. Мавпи, олені, дикий павич. Індійський слон. Залізничні порядки. Ночівля на станції Арконам. Фотографії диких тварин.	
РОЗДІЛ II	16
Оповідання пасажирів: полювання з чиотою на антилоп; укуси змії; на волосинку від смерті; полювання на тигра; рев буйволів на болоті; переслідування буйволів тигра; „стріляйте саїбі“; загибель тигра; на рогах у буйволів.	
РОЗДІЛ III	24
Бомбей. Вокзал. Російське генеральне консульство і його співробітники. Сніданок у консула. Почальні поради консула. „Біле“ і „чорне“ місто. Найкращі будівлі в європейській частині Бомбея. Статуї. Парк на березі моря. Розмова з секретарем консульства.	
РОЗДІЛ IV	33
Прогулянка по „чорному“ місту. Вуличні сцени: заклинателі змії, перукарні на тротуарі, релігійна церемонія. Околиці „чорного“ міста і житлові у ови пролетаріату. Сніданок у ресторані. „Башта мовчання“. Губернаторський палац.	
РОЗДІЛ V	43
Ринок Краффорда. Індійські плоди й городина. Оповідання м-ра Лексбі: „мисливці на змії“.	
РОЗДІЛ VI	55
М. Агра. Палац великих моголів. „Перлина мечеть“. Аудієнц-зала Джахана „Диян і Ам“. Слід від снаряда. Повстання сипаї у 1857 р. Спогади М. Беґнє про відвідування Агри 1863 р. Берег Джами. Велетенські черепахи. Кустарні майстерні в „чорній“ частині міста. Мавзолей Тадж-Магал.	
РОЗДІЛ VII	64
Експерсії в околицях Агри. Сільськогосподарські роботи. Індійська кіннота. Пілґрими. Війна з папугами. Кільчастий папуга і його звички. Білі зимородки. Дворогі калао. Мертвий тигр. Шехо.	
РОЗДІЛ VIII	69
На Гімалайських горах. Мої провідники—„Рам і Магомет. Підозрілий запах. Катастрфа з стадом. Переправа через провалля. Ведмідь. Ночівля біля ріки. Оповідання Рама про пнигоду мавпячого бога Га-нум на. У тибетських пастухів. На розшуках ведмедя. Архар. Напад ведмедя. Сталактитова печера. Блукання в темряві. Остання сутинка з ведмедем.	
РОЗДІЛ IX	86
Ріка Бхагіраті. Стрибки по валунах. У хвилях ріки. „Де був саїб?“ Легенда про розбійника Гагра. Біля льодовиків. Злива в горах. Я роблю хірургічну операцію. Рибуловля з допомогою отрути	
РОЗДІЛ X	93
Архари. „Вожак“ (невеличка повість із життя архарів).	
РОЗДІЛ XI	101
Тари. Гімалайські зайці. Полювання доле на замбара. Життя та звички замбарів. Мунджак і його вдача. Кабарга. Тагуан. Архари. Ночівля в ущелині без вогню. Нічні звуки. Гаор.	

РОЗДІЛ XII	111
Гаори. Напад гаорів на поля. Скажений шакал. Бананове дерево. Пілгрими. Полювання на гаорів. Гімалайські джунглі.	
РОЗДІЛ XIII	118
Зустріч з мисливцями. Полювання на джеварів і моналів. Установлення силець. „Рябушка“ (оповідання з життя моналів).	
РОЗДІЛ XIV	126
Долина і місто Дера. Знайомство з англійцями. Розмова про стан індійських селян. Полювання на великих тварин. Облава з вогнем на звірів. Втеча птахів. Аक्सис. Удав. Тигр. Дикі свині. Пантера. Оповідання лікаря про Арабінду.	
РОЗДІЛ XV	135
Земноводні і плазуни в долині Дера. Чорнорубцеві жаби. Тигрова жаба. Покрівна черепаха, Смугастий варян. Прикрашена деревна змія. Нагаєподібна змія. В індуському селищі. Збір опію. Тубільні колодязі. Купець-лихвар. „Аргутті“. Мунго. „Маленький герой“.	
РОЗДІЛ XVI	146
В долині Ганга. Г. віал. Яйця гавіала. Болотний крокодил. Напад крокодила на корову. Полювання на крокодила. Отруйна принада. „Плаве, сабі!“ Здивовання шакала. Агонія крокодила. Мертвий леопард. Гребенястий крокодил. Оповідання Рама про „крокодилячий суд“.	
РОЗДІЛ XVII	157
Індуське село. Тубільна школа. Голодуючий хлопчик. Мій маленький друг. Смертність і захворюваність в Індії. Чума. Вмираючі з голоду. „Треба вигнати геть усіх ворогів народу!“ Сільське господарство в Індії й становище „райотів“.	
РОЗДІЛ XVIII	166
Свійські буйволи і їх значення в індійському сільському господарстві. Напад диких буйволів. „На дерево, сабі!“ Грифи. Сипи. Стервятники. Ієни. Шакали. Тигр. Змія в наметі.	
РОЗДІЛ XIX	173
На Гангському пароплаві. Легенда про походження Ганга. Оповідання про спалення вдови. Бенарес. Ранкові одьудавчі. „Священні“ корови і мавпи. Жебраки. Богомільці. Спалення тр. пів. Стара частина Бенареса. Кустарні майстерні. Храми. Обмивання в Гангу.	
РОЗДІЛ XX	187
Околиці Бенареса. Гарні. Нільгау. Чомги. Зміїні птахи. Пелікани. Чаплі. Бугаї. Чорногузи. Спроби самиці-аксис відтнути нас від маляти. „Аксис“.	
РОЗДІЛ XXI	194
Знов на передгір'ях Гімалаїв. У лісосплавному господарстві. Праця слонів. Оповідання управителя господарства про слона „Румі“. Мавпи. П'єни. Свинячий олень. Дикі слони на водопаді. Рисові плантації. Відсталість техніки сільського господарства. Водопад. Зустріч з листоношею.	
РОЗДІЛ XXII	201
На чайній плантації. Збирання листу. Биття робітника. Підрізка кушів. „Вандеру“. Чайний розсадник. Робітничі бараки. Хворі робітники. Втеча робітників з плантації. Огляд факторії. Великий „ті-тестор“.	
РОЗДІЛ XXIII	212
Гансі (оповідання з житт. Індуського хлопчика).	
РОЗДІЛ XXIV	224
М. Калькутта. „Біле“ і „чорне“ місто. Становище індійських робітників. Ботаничний і зоологічний сади. Калькутський порт. Подарунок Рама. На пароплаві. Остання зустріч з секретарем генерального консульства.	

КАРТА ІНДІЇ І МАРШРУТ ПОДорожі.

28/4159
Ціна 3 крб.
Оправа 60 коп.

[Handwritten signature]

ДИТВИДАВ